

Doktori (PhD-) disszertáció

DÉR CSILLA ILONA

**Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és
esettanulmányok**

2005

**EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR**

**Nyelvtudományi Doktori Iskola
vezető: Dr. Nyomárkay István DSc, akadémikus**

**Magyar Nyelvészeti Doktori Program
vezető: Dr. Kiss Jenő DSc, akadémikus**

Dér Csilla Ilona

**GRAMMATIKALIZÁCIÓS FOLYAMATOK
A MAGYAR NYELVBEN
– ELMÉLETI KÉRDÉSEK ÉS ESETTANULMÁNYOK**

Témavezető: Dr. Haader Lea CSc

A bíráló bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Dr. Keszler Borbála DSc
Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Dömötör Adrienne PhD
Dr. Ladányi Mária CSc
A bizottság titkára: Dr. Horváth László PhD
A bizottság további tagjai: Dr. Horváth Katalin CSc;
Dr. Máta Mária CSc; Dr. Sárosi Zsófia PhD (póttagok)

A leadás dátuma: 2005. december 5.

1. Bevezetés

Az utóbbi néhány évtized nyelvtörténeti és általános nyelvészeti vizsgálatainak egyik legmeghatározóbb vonulatát kétségtelenül a grammatikalizációs kutatások képezik: ezt tanúsítja az a számtalan, lassan végeláthatatlan sort képező szakmunka, amely mind ezt a nyelvváltozástípust igyekszik valamilyen módon körüljárni.

Magyarországon elsősorban az utóbbi tíz évben szaporodott meg a témával foglalkozó tanulmányok száma, ami azt mutatja, hogy ez a kutatási irány nálunk is népszerűvé vált. A teljes képhez hozzátartozik, hogy hazánkban valójában korábban sem hiányoztak a magyar nyelvű grammatikalizációs elemzések, esettanulmányok, de olyan mű még nem született, amely magát a grammatikalizációt választotta volna tárgyául. Értekezésemmel egyfelől ezt a monografikus hiányt igyekszem valamelyest pótolni. Másfelől kísérletet teszek arra is, hogy ezt a rendkívül sokféle arcú nyelvváltozást – amennyire egy disszertáció keretei között lehetséges – részletesen bemutassam. Mivel azonban a grammatikalizáció legnyilvánvalóbbnak tűnő vonásait illetően is szakmai viták sora bontakozott ki, a tankönyvszerű leírás helyett inkább a kritikai ismertetést választottam. Ez azt jelenti, hogy a grammatikalizáció definícióit, majd szemantikai, pragmatikai, illetve formai, szerkezeti változásait illetően is folyamatosan utalok a problémákra, s ahol lehet, több lehetséges olvasatot is ismertetek, köztük a sajátomét is. Az elméleti bevezető rész (2. fejezet) ilyen módon megelőlegezi az elméleti problémákat bemutató második nagyobb egységet.

A disszertáció következő részében (3. fejezet) tehát a grammatikalizációkutatás során napvilágra került elméleti problémákat tárgyalom. Manapság gyakorlatilag nem jelenik meg olyan, a grammatikalizációról szóló munka, amely ne foglalkozna valamilyen módon a tárgy elméleti vonatkozásaival, így például a következő, egymással szervesen összefüggő kérdéskörök valamelyikével:

- Egyirányú változás-e a grammatikalizáció, létezik-e a degrammatikalizáció, vagyis a grammatikalizáció ellentett folyamata?
- Egyetlen nyelvváltozási folyamat-e a grammatikalizáció vagy több, esetleg nem is jogos önálló nyelvváltozásnak tartani?
- Grammatikalizációnak tekinthető-e a diskurzusjelölők és egyéb, pragmatikai, diskurzusirányító funkciójú elemek kialakulása vagy sem?

Amellett, hogy az ilyen és ezekhez hasonló kérdésekre a különböző elméleteket, megközelítéseket számba véve keresem a választ, maguknak a kérdéseknek az okára is kíváncsi vagyok: vajon azért merültek fel, mert az újabb elemzések eredményei kérdéssé tettek korábban már biztosnak hitt állításokat, esetleg más is van emögött? Mennyiben kapcsolódnak ezek a grammatikalizációs viták ahhoz a tényhez, hogy a témával foglalkozó kutató funkcionista vagy formalista szemléletű nyelvésznek vallja magát? Mivel ez az orientáció igen lényeges a nyelv vizsgálatában és a grammatikalizációt érintően, az elméleti problémákat a funkcionista és a formalista diskurzusban helyezem el, és azt is megnézem, melyik milyen módon járult hozzá a grammatikalizációkutatáshoz.

A fent említett kérdéseken túlmenően, de azokhoz kapcsolódva vizsgálom meg a grammatikalizáció és egyéb nyelvváltozások – lexikalizáció, reanalízis, analógia, exaptáció és pragmatikalizáció – viszonyát. A választás nem véletlen: ezek azok a változások, amelyek valamilyen módon szoros kapcsolatban vannak a grammatikalizációval: vagy azért, mert egyes vélemények szerint maguk is részét alkothatják (a lexikalizáció vagy a reanalízis), vagy mert hasonlítanak rá (exaptáció), vagy mert valójában egybeesnek vele, egy megnyilvánulási formáját képviselik (pragmatikalizáció). A grammatikalizációval való összefüggésükön túlmenően ezeket a változási folyamatokat a fogalmi „rendrakás” céljából is áttekintem. Vitathatatlan, hogy például a lexikalizáció esetében annyira eltérő és szerteágazó olvasatok léteznek, hogy olykor már a kölcsönös megértés is nehézségekbe ütközik egyazon szakterület művelői, jelen esetben a nyelvtörténészek között.

Az értekezés záró, empirikus részében¹ (4. fejezet) három olyan grammatikalizációs változást fogok megvizsgálni, amely a magyar nyelv történetének három különböző időszakában zajlott le, eltérő nyelvi szintű egységeken. E nyelvi elemeknek a kiválasztásával kettős célom volt: az egyik, hogy az elméleti részeket követően magyar nyelvű anyagra támaszkodva is megmutassam a grammatikalizáció sokszínűségét, kanonikus és nem kanonikus előfordulási módjait; a másik, hogy e különböző területekről származó esetek révén három olyan problémakört is érintsek, amely a jelenkori grammatikalizációkutatásban fontosnak tartható, és amelyeket az elméleti fejezetben is tárgyalok:

¹ Természetesen az korábbi fejezetekben is számos grammatikalizációs példát hozok, ahol lehet, a magyar nyelvből is.

- A bizonytalan/vitatott etimológiájú *-val/-vel* határozórag esetében a következő kérdés merül fel: felhasználhatók-e és ha igen, miként és mennyiben a grammatikalizációkutatásnak a testrésznevekből kialakuló helyviszonyjelölő elemekre vonatkozó állításai? Általánosabb szinten megfogalmazva: mennyiben segíthetnek nekünk ezek az általános nyelvészeti eredmények az egyedi, az írott források hiánya miatt nehezen megrajzolható nyelvváltozások rekonstrukciójában?
- A prototipikusan formai változással járó grammatikalizációs folyamatokkal szemben hogyan jellemezhetők a forráselem eltűnése nélkül lejátszódó grammatikalizációs változások? Milyen problémákkal találkozhat az elemző az igekötővé, névutóvá és partikulává váló határozószók, a minőségi változásokat felmutató határozós szintagmák esetében?
- Megfelel-e a magyar diskurzusjelölők kialakulása a várt grammatikalizációs paramétereknek? Hogyan viszonyul sajátosságait tekintve más nyelvek ilyen jellegű folyamataihoz?

Végezetül ebben az esettanulmányokat tartalmazó részben kap helyett egy rövidebb összefoglalás is, amely a magyar nyelv főbb grammatikalizációs folyamatait veszi számba az ősmagyar kortól napjainkig. Itt arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen minőségi, illetve mennyiségi módosulások történtek az évszázadok során a magyar grammatikalizációs folyamatokat illetően? Megfigyelhetők-e bizonyos tendenciák?

Disszertációm elméleti kerete a funkcionalizmus, ami azt jelenti, hogy a nyelvet elsősorban kognitív és kommunikációs funkciójú jelenségnek tartom, mely funkcióknak véleményem szerint meghatározó szerepük van a nyelvi struktúrák létrejöttében és azok jellegét illetően (a funkcionalizmusról bővebben lásd a 3. 1. fejezetet).

Az anyaggyűjtés a következő módon zajlott: magyar nyelvű anyagok esetében a forrás- és rövidítésjegyzékben feltüntetett, a nyelvtörténeti kutatásokban jól ismert nyelvemlékekből, szótárakból (TESz., EWUng., SzT. stb.), valamint nyelvtörténeti munkákból (TNyt., MNyt. stb.), folyóiratokból (MNy., Nyr., NyK. stb.) dolgoztam. Későbbi adatok felkutatásához a következő adatbázisokat használtam: a Magyar Történeti Korpuszt (MTK.), mely 1772-től tartalmaz anyagokat; újabb magyar kori

adatok gyűjtéséhez pedig – elsősorban a diskurzusjelölőket illetően – a Magyar Nemzeti Szövegtárat (MNSz.), valamint a Google internetes keresőt használtam.²

² A Google-ön keresztül fellelt internetes forrásokra mindig azok teljes URL-címével is hivatkozni fogok.

2. Elméleti bevezető

2. 1. A grammatikalizációkutatás rövid története³

2. 1. 1. A grammatikalizációkutatás történetének szakaszolása

Bár a *grammatikalizáció* terminus csak a 20. században jelent meg a nyelvtudományban, a változástípussal, a terminus lefedte fogalommal – illetve a grammatikalizációhoz valamilyen szempontból köthető nyelvváltozásokkal⁴ – más címszavak alatt a nyelvészek tulajdonképpen már a nyelvre irányuló vizsgálódások kezdete óta foglalkoztak (az ősi indiai és kínai grammatikák idevágó utalásait, valamint a részletes tudománytörténetet illetően lásd elsősorban Lindström 2005: 198–415; továbbá Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991a: 5–27; Heine 2003: 575–578; Hopper – Traugott 1993: 18–31; Lehmann 1995: 1–8; Ladányi 2005). Therese Lindström szerint „a *grammatikalizációt* (az 1970-es években) nem annyira Antoine Meillet-től és/vagy az ő követőitől kölcsönözték, hanem inkább újra feltalálták, és az előzményektől függetlenül megnevezték” (Lindström 2005: 347, kiemelés az eredetiben).

A grammatikalizációkutatás kurrens történeti áttekintésében Bernd Heine (2003: 575–578) három lényeges fázist különített el egymástól:

³ Ebben a rövid grammatikalizációtörténeti áttekintésben csak a téma szempontjából lényegesnek tekinthető munkákat ismertetem, nem célozom minden egyes, a grammatikalizációval bármilyen formában foglalkozó kutató számba vétele és életművének részletes vizsgálata. Egyrészt ennek a munkának a jelentős részét Therese Lindström (2005) disszertációjában már elvégezte, másrészt a grammatikalizációval foglalkozó tanulmányok összmenyisége az utóbbi pár évtizedre jellemző expanzió miatt hatalmas, egyetlen ember által gyakorlatilag átfoghatatlanná vált (vö. i. m. 29). Mint látható lesz, a grammatikalizációkutatás főként az angolszász, német területeken kiemelkedő, így nálam is ezekre esik a hangsúly (vö. i. m. 29–35). Emellett azonban a magyar nyelvű grammatikalizációkutatás reprezentatív képét is igyekszem megrajzolni. Ennek több oka is van: disszertációm esettanulmányainak vizsgálati anyaga magyar nyelvű, és – tudtommal – még nem született összefoglaló áttekintés a magyar nyelvű grammatikalizációkutatást illetően. Fontos momentum az is, hogy az utóbbi körülbelül tíz év ilyen jellegű magyar kutatásai témaválasztásukat és módszereiket tekintve remekül illeszkednek a nemzetközi grammatikalizációkutatás trendjeibe. Ahol szükségesnek érzem, ott rövidebb kritikai megjegyzésekkel is élek, mivel bizonyos szerzők eredményei többször nem pusztán vitathatóak, de már meghaladottnak is tekinthetők.

Technikai megjegyzés: most és a továbbiakban is dőlt betűvel szerepeltetem az egyes nyelvi változástípusok neveit akkor, ha terminusként utalok rájuk (pl. *reanalízis*, *grammatikalizáció*), ha pedig fogalomként, akkor változatlan formában jelennek meg (pl. *degrammatikalizáció*, *analógia*).

⁴ Ezeket a változásokat (például a lexikalizációt, a reanalízist, a szófajváltást) azért is érdemes számon tartanunk, mert Lindström vizsgálatai világossá tették, hogy a grammatikalizáció fogalmának igen hosszú története van, s ennek során sokszor – részben vagy egészben – másfajta változásokkal is azonosították. Ennek következményei között tarthatók számon a következők: egyfelől a vizsgált fogalmat különféle megnevezésekkel illették, másfelől a terminus is – szerzőktől függően – többféle nyelvi változásra referálhatott (l. Lindström 2005: 45–54; 59–196).

- Az első szakaszt a 18. századi francia és brit filozófusoknak (Étienne Bonnot de Condillac, John Horne Tooke stb.) a tárgyjal kapcsolatos nyelvészeti vizsgálódásai képezik.
- A második periódus a 19. században működő ó- és újgrammatikus német nyelvészek (főként Franz Bopp, August Wilhelm von Schlegel, Wilhelm von Humboldt) időszakától az 1970-es évekig tart. Ebben a szakaszban figyelhető meg egy feltűnő törés: a grammatikalizáció és a hozzá kapcsolható nyelvváltozásoknak a századfordulóig tartó élénk kutatása után, az ahistorikus korszak beköszöntével a grammatikalizációs kutatások szinte teljesen háttérbe szorultak, a témát boncolgató művek csak nyomokban tűntek fel. Kivételt ez alól csak néhány kutató munkája jelentett, így Antoine Meillet (1912) és Jerzy Kuryłowicz (1965) egyes írásai, valamint Waley–Armbruster (1934), Ball (1968) és Burrow (1973) munkái (mindezeket bővebben l. Lindström 2005: 286–345), bár az utóbbi három szerző a terminust magát nem is említi. A törés következményeit tekintve joggal nevezi Lehmann amnéziának azt a jelenséget, hogy egyes újabb, akár az 1980-as évek végén megjelent nyelvtörténeti–nyelvészeti szakmunkákban sem szerepelt a *grammatikalizáció* kifejezés (vö. Hopper – Traugott 1993: 24). Ez további időbeli eltolódással a magyar grammatikalizációkutatásra is igaz (lásd később).

Ebből a periódusból mindenképpen érdemes Jespersen nevét megemlítenünk, aki kevésbé ismert alakja a grammatikalizációkutatásnak, noha Meillet-nél alaposabban foglalkozott a jelenséggel. Jespersen mellőzésének egyik oka az lehet, hogy nem használta a *grammatikalizáció* terminust, míg Meillet igen (vö. Lindström 2005: 306–315, 344–345).

- A harmadik időszak az 1970-es évektől⁵ napjainkig tart; lényeges vonása, hogy a grammatikalizációs kutatások száma exponenciális mértékben megnőtt és erősen differenciálódott.

Magam Therese Lindström – aki „The History of the Concept of Grammaticalization” (A grammatikalizáció fogalmának története) című disszertációjában a grammatikalizációkutatás történetének és a grammatikalizáció fogalma fejlődésének eddigi legalaposabb vizsgálatát és feldolgozását végezte el – ugyancsak hármas

⁵ Ugyancsak 1970-ben vonja meg a határt például Heine – Claudi – Hünemeyer (1991a: 11), és kicsit későbbre, az 1980-as évekre teszi Hopper – Traugott (1993: 30).

szakaszolását fogadom el⁶; nála az egyes fázisok némileg módosultak, mivel a 19. század kutatásait az első időszakban helyezte el (i. m. 199–415):

- A grammatikalizáció korai tárgyalása (a 17–18., de leginkább a 19. század ilyen jellegű munkái).
- A grammatikalizáció megnevezése, elfelejtése és újjáéledése (1900–1970).
- Újjáéledés? (1970–2002)⁷

Mindkét szakaszolás jól tükrözi a grammatikalizációs kutatások jellegének az utóbbi nagyjából három évtizedben bekövetkezett jelentős módosulását. Az első időszakban jobbra általános vagy apróbb megjegyzéseket találunk a grammatikalizációval kapcsolatban – például arra való utalást, hogy az absztrakt szókincs konkrét lexémákból alakult ki –, a második szakaszban (Lindströmnél részben az elsőben) pedig esettanulmányok, főként részletes etimológiai elemzések, valamint a grammatika kialakulásáról, a nyelvi evolúcióról szóló értekezések olvashatók – többek között Franz Bopp (1816, 1833), August Wilhelm von Schlegel (1818) és Wilhelm von Humboldt (1825) tollából. Az elmúlt harminc-harmincöt év viszont a kutatási horizont kibővülésének és az újabb – nyelvészeti vagy azzal rokon – diszciplínák (pragmatika, kognitív tudományok, kommunikációelmélet stb.) szempontjai és eredményei beépülésének az időszaka. A mennyiségi ugrás is hatalmas a témában született műveket illetően: napjainkra gyakorlatilag lehetetlenné vált az összes, a tárgyban íródott munka áttekintése (l. az 1. l. lábjegyzetet).

⁶ A Bernd- és a Lindström-féle felosztás különbségének valószínűsíthető oka az, hogy Lindström a 19. században népszerű agglutinációelméletet határozottan elválasztja a grammatikalizációelmélettől, és a korábbi „grammatikalizáció” fogalmat a ma ismert „modernről” (Lindström 2005: 199–229, főleg 419).

⁷ Ladányi Mária szerint a grammatikalizációs kutatások az 1990-es években törtek látványosan előre, s ez az „időzítés” nem véletlen: a nyelvészeti gondolkodásban lezajlott változások, új, funkcionális szemléletű irányzatok megjelenése eredményezte (Ladányi 2005).

2. 1. 2. Meillet és Kuryłowicz⁸

A *grammatikalizáció* terminus – franciául *grammaticalisation* – bevezetését a legtöbben a Saussure-tanítvány Antoine Meillet nevéhez kötik (így például Christian Lehmann 1995: 1), aki az általa vizsgált folyamatot úgy határozta meg, mint „nyelvtani jelleg tulajdonítását egy hajdan autonóm szónak” (Meillet 1912/1921: 131). Meillet vonatkozó kutatásait, amelyeket „L'évolution des formes grammaticales” (A nyelvteni formák fejlődése) című tanulmányában⁹ összegzett, a mai napig a grammatikalizációra irányuló modern vizsgálatok nyitányának és iránymutató munkájának tartja a kutatók nagy többsége.¹⁰ Írása több olyan jelentős gondolatot is tartalmaz, amelyek a jelenlegi grammatikalizációkutatásban újból és újból napirendre kerülnek: ilyen például a grammatikalizáció és az analógia (analogikus újítás) összevetése¹¹ (a két változástípus viszonyának mai elemzéséhez lásd például Norde 2001). Meillet szerint egyedül ez a két folyamat vezethet grammatikai morféimák kialakulásához, így az újgrammatikusok által jelentősnek tartott két nyelvváltozás – a hangváltozások és az analógia – mellé harmadikként a grammatikalizációt állította, megmutatva, hogy a nyelvteni formák eredetének tisztázásához ez utóbbinak a fókuszba emelése szükséges (Antal 1991: 137).¹² A folyamat graduális jellegét hangsúlyozta, kitérve arra, hogy a grammatikalizáció egyszerre nézhető kontinuumként és fázisokra bontható jelenségként. Úgy vélte, hogy a szabadabbtól a kötöttebb felé haladó szórendi változások is grammatikalizációnak tarthatók (vö. Lindström 2005: 54, Hopper –

⁸ Ők ketten a legidézettebb kutatók az 1970-es évekig tartó időszakból, főként azért, mert már használták a *grammatikalizáció* kifejezést. Grammatikalizációdefiníciójuk is igen népszerű (kritikájukhoz l. Lindström 2005: 290–296, 337–338).

⁹ Magyarul „A nyelvteni formák fejlődése” címen jelent meg Antal László szerkesztésében (1991: 136–148). A további Meillet-idézetek a magyar változathól származnak.

¹⁰ Kivételt képez ez alól a már többször említett Lindström, aki Meillet-t még az agglutinációelmélet, és nem a „modern” grammatikalizációelmélet keretében dolgozó nyelvésznek tartja; továbbá úgy véli, hogy Meillet idézett tanulmánya azért lett népszerű, mert azt a terminust használta, amit a nyelvészek ma is alkalmaznak (Lindström 2005: 344–345).

¹¹ Érdemeit nem kisebbíti, de ma már világosan látszik, hogy elképzelései sokban Wilhelm von Humboldt nézeteire mennek vissza, így például arra a gondolatra, hogy a nyelvek grammatika előtti állapotukban még csak konkrét ideák kifejezésére voltak alkalmasak, majd ezen ideák kollokációjával jött létre a nyelvten. Ez a folyamat négy fázissal jellemezhető. (Részletesebben l. Hopper – Traugott 1993: 19, Lehmann 1991: 1–2.)

¹² Meillet szóban forgó írásában erősen bírálta az ó- és újgrammatikus nyelvészeket (például Boppot), amiért a nyelvteni formák eredetének meghatározásakor etimológizálással próbálkoztak, s csak később ismerték fel, hogy „a nyelvteni formák első eredete kívül van a hatókörükön” (Antal 1991: 137). Meillet szerint valójában a grammatikai formák transzformációjához jutottak el, nem pedig azok eredetéhez. Ezért is maradtak meg az analógia vizsgálatánál, mely a már létrejött rendszert alakítja (i. m. 137–138).

Traugott 1993: 23, de l. Traugott 2003: 625). Meillet jelentősége a fent említetteken túl abban áll, hogy sikerrel azonosította a grammatikalizációs folyamat számos lényeges vonását és mechanizmusát, így a szemantikai általánosulást, tehát a jelentés meggyöngyülését, és a fonológiai redukció bekövetkeztét, valamint a kettő együttjárását. A folyamat mozgatórugóit kutatva pedig az expresszivitásig jutott el, valamint a változás kezdeti szakaszát illetően kitért az ismétlés és széles körű használat szerepére (l. Hopper – Traugott 1993: 23; a téma mai kutatásához l. Detges – Waltereit 2002: 26).

A grammatikalizáció talán legtöbbször idézett, klasszikusnak tartható meghatározása Jerzy Kuryłowicztól (1965: 52) származik, aki szerint a grammatikalizáció egy morféma disztribúciójában és státusában bekövetkező változás: a lexikálistól a grammatikai, illetve a kevésbé grammatikaitól a grammatikaibb státus felé haladást jelenti, így például egy derivációs elem inflexióssá válását.¹³ A definíció a további kutatások természetét illetően meghatározónak bizonyult: az implikált egyirányúság, történetiség és a morfológiaközpontúság az 1970–80-as évek grammatikalizációkutatására is zömmel jellemző volt: a nyelvtörténészek a korábbi hagyományt követve elsősorban morfoszintaktikai vizsgálatokat végeztek (vö. Heine 2003: 577, Lehmann 1995: 6).

2. 1. 3. A grammatikalizációkutatás önálló területté válása

Az 1970-es évektől több különböző tendencia is kibontakozott; Heine – Claudi – Hünemeyer egyenesen paradigmaváltásról beszél (Heine – Claudi – Hünemeyer 1991a: 11–23). Míg addig a grammatikalizáció a történeti nyelvészet egyik fő magyarázó elve volt, azt követően az általános nyelvészet egyik központi témájává vált: a nyelvtipológia iránti érdeklődés nyomán előtérbe kerültek a nyelvtípusok változásaira irányuló kutatások. Christian Lehmann grammatikalizációtörténeti összefoglalása végén megjegyzi, hogy ideje a két nagy, független nyelvészeti tradíciót: az indoeurópai történeti nyelvészetet és a nyelvtipológiát végre egyesíteni (Lehmann 1991: 7).

A hetvenes évekbeli megújulás lényegét a grammatikalizáció egyszerre történeti és szinkron magyarázó paraméterként való felfogásában láthatjuk, vagyis a kétféle nézőpont egyesítésének megjelenésében (vö. Heine – Claudi – Hünemeyer 1991a: 10;

¹³ Az eredetiben: „Grammaticalization consists in the increase of the range of a morpheme advancing from a lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status, e. g. from a derivative formant to an inflectional one.” (Kuryłowicz 1965/1975: 52, idézi Campbell – Janda 2001: 95)

Ladányi 1998: 407–408). Ezzel párhuzamosan bukkant fel határozottabban a nyelvtudományban a nyelvet axiomatikus rendszerként kezelő nyelvelméletekkel, így a generatív és a strukturalista nyelvszemlélettel szembeni kritikai hozzáállás (részletesen lásd a funkcionalista-formalista vitánál a 3. 1. fejezetben), végül a pragmatika hatása is eljutott a grammatikalizációkutatásba, amelynek ma is meghatározó részét képezi (vö. Hopper – Traugott 1993: 24–31).

Jól igazolja a '70-es években fellendült kutatások innovatív jellegét Talmy Givón, az egykori generatív, majd funkcionalista nyelvész munkássága, akit a grammatikalizáció „újjáélesztőjeként” is emlegetnek (Lindström 2005: 39, 346, 349–363). A legelső között vizsgálta a grammatikalizáció és a diskurzus összefüggéseit, a történeti pragmatika egyik megalapozójának tekinthető. Tőle származik a híres „A ma morfológiája a tegnap szintaxisa” szlogen¹⁴ (Givón 1971: 413, idézi Traugott 1995), amely későbbi pragmatikai vizsgálatai alapján a következőképpen formálódott át: a ma szintaxisa a tegnap pragmatikai diskurzusa (l. Heine – Claudi – Hünemeyer 1991b: 13). Jelentős felismerése, hogy a grammatikalizáció kezdeti szakaszában elsősorban pragmatikai hatóerők munkálkodnak – ezt az állítást a későbbi kutatások igazolták (Traugott 1995, 1997, 1999a, 1999b). Givónnak két további, számtalanszor idézett modellje is van, ám ezeket már részben meghaladottnak tekinthetjük. Az első az a kontinuum, ami a grammatikalizáció folyamatát szemlélteti, s egyúttal a szintaxis kialakulását magyarázza:

diskurzus > szintaxis > morfológia > morfofonemika > zéró

(Givón 1979: 209).

Elizabeth C. Traugott több kritikájában is amellet érvelt, hogy a sor legtöbb vitát kiváltó **diskurzus > szintaxis** részlete nem minden esetben állja meg a helyét, főként a diskurzusszerveződést biztosító elemek kifejlődésének esetében nem (Traugott 1995: 14–15, 2001: 7, 2003: 630–631).

Givón másik nagy teret kapott elképzelése a grammatikalizáció szemantikai oldalával volt kapcsolatos: a folyamatban bekövetkező jelentésbeli módosulásokat „kifakulásként” értelmezte, amit jól tükröz a koncepció neve is (The Bleaching Model, 1973; kritikájához lásd például Sweetser 1988, idézi Heine – Claudi – Hünemeyer 1991b: 110). Eszerint az adott egység lexikai jelentése fokozatosan „színét veszti”,

¹⁴ A Givónhoz kapcsolt szlogen Carleton T. Hodge-nál (1970: 3, idézi Lindström 2005: 39, 348, l. Lehmann 1995: 8) is olvasható a következő formában: „one man’s morphology was an earlier man’s syntax” (magyarul: „egy ember morfológiája egy korábbi ember szintaxisa”). Givón nem hivatkozik Hodge-ra, helyette Lao Cére utal forrásként (Givón 1971a: 413, idézi Lindström 348).

elfogy, végül kiválik belőle az az absztrakt tartalom, amelyet szemantikai magjában már az eredeti teljes jelentés is magában hordozott. A modell jelentősége nem annyira a lexikális kifakulás tényének felismerésében áll; a jelenséget már Givónt megelőzően is sokan leírták, így például Gabelentz („verbleichen”) és Meillet („affaiblissement”) (lásd Hopper – Traugott 1993: 87; Lindström 2005: 351). Lényegesebb az az állítás, hogy a szemantikai magban szereplő jelentésjegyek a később felvett grammatikai funkciók esetében meghatározók lesznek, tehát a grammatikalizálódó egység grammatikai lehetőségeit eredeti szemantikai struktúrájának a sajátosságai szabják meg (Ladányi 1999: 127). A grammatikalizációval kapcsolatos viták miatt az is szót érdemel, hogy alighanem Givónál szerepel az egyirányúsági hipotézis („unidirectionality hypothesis”) első explicit említése (Givón 1975: 96, említi Lindström 2005: 354).

Általánosan elmondható, hogy egészen az 1980–1990-es évekig a grammatikalizációs vizsgálatok túlnyomórészt az indoeurópai nyelvekre összpontosultak, ami részint a történeti nyelvészet európai hagyományaiból következett, részint a rendelkezésre álló kutatható anyag (a nyelvemlékek) mennyiségéből és hozzáférhetőségéből. A 20. század első kétharmadában az elsősorban Saussure, majd Bloomfield nyomán uralkodóvá vált ahistorikus nyelvelméleti irányzatok mellé a ’70-es évektől kezdve fokozatosan felzárkóztak azok az elméletek és irányzatok, amelyek egyúttal a történeti nyelvészetet is visszahelyezték korábbi jogaiba. A grammatikalizáció kutatása azonban nem egyszerűen az ismét kutatott területek közé került, hanem két irányból, diakrón és szinkrón szempontból nézve is megújult:

- A pragmatika, a diskurzus kutatás, a kognitív nyelvészet, a szociolingvisztika, az információ- és kommunikációelmélet, a formális logika, a funkcionális nyelvészet, a szerves nyelvelmélet, az evolucionizmus saját elméleti keretével mind-mind hozzájárult az egyes nyelvtörténeti jelenségek, főként a nyelvi változások természetének értelmezéséhez. Ennek következtében olyan új tudományterületek bontakoztak ki, mint a történeti szociolingvisztika, a történeti pragmatika vagy az evolúciós nyelvészet, és ún. egyesített elméletek is napvilágot láttak (például LaPolla 1997, Sándor – Kampis 2000).
- A grammatikalizáció mint magyarázó tényező helyet kapott a szinkrón grammatikaelemzésekben is (erről részletesen l. Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991a: 11–12). A formális nyelvelméleti irányzatok képviselői is a téma felé fordultak (Roberts, Newmeyer, Lightfoot), mégha a legtöbbször csak kritikai céllal.

A grammatikalizáció mára már nemcsak a történeti vizsgálódásoknak, hanem a nyelvtipológiának is az egyik legfontosabb fogalma lett, s a folyamat működésének nyelvi szintek szerinti részekre bonthatósága mellett az újabb szakirodalomban egy másik osztályozási rendszer is megjelent: a paradigmikus és szintagmatikus folyamatok mentén folyó grammatikalizációs vizsgálódás (vö. Strömsdörfer – Vennemann 1995: 1126–1135).

Láttuk, hogy Meillet a grammatikalizáció egyik lehetséges fajtájaként tartotta számon a szórendi változásokat. A hetvenes évektől kezdve a szórendi módosulások ismét a kutatói érdeklődés homlokterébe kerültek: Li és Thompson például kimutatta a topik és az alany történeti összefüggését, azt tudniillik, hogy a kettő között csak a grammatikalizáció fokát tekintve van különbség (Li – Thompson 1974, 1976, idézi Hopper – Traugott 1993: 50–56).

A grammatikalizációról született első monográfia Christian Lehmann „Thoughts on Grammaticalization” (Gondolatok a grammatikalizációról) című könyve volt 1982-ben. Ebben a szerző a következőképpen határozta meg a grammatikalizációt: „több szemantikai, szintaktikai és fonológiai folyamat interakciója morféma vagy teljes szerkezetek grammatikalizációjában” (i. m. viii)¹⁵. Lehmann úgy tekint erre a nyelvi változásra, mint amely mindig szerkezetekre (s nem egyes lexémákra) irányul, amelynek a grammatikalizálódó elem a tagja; e szerkezetek kétfélék lehetnek: igei vagy névszói komplexumok („verbal complexes”, „nominal complexes”; lásd Lehmann 2002: 22–50, 50–66). Könyve a mai napig a grammatikalizációkutatás meghatározó művének számít, a benne szereplő legismertebb újítások között tartható számon a grammatikalizációs paraméterek bemutatása (részletes tárgyalásukat lásd a 2. 2. 2. 2. fejezetben), amelyek alapján meghatározható, hogy egy elem hol tart a grammatikalizálódási folyamatban (Lehmann 1992: 108–159; a mai alkalmazásra lásd pl. Waltereit 2002a; 2002b). Az újabb grammatikalizációs tanulmányokban ugyanakkor a paraméterek erőteljes kritikája is megjelenik; így például a hatókörszűkülése és a kötöttségé (vö. Lindström 2005: 364–365). Traugott szerint, bár a szerkezeti redukció, a kondenzáció, az egyesülés és a fixáció igen erős tendencia a grammatikalizációban, nem általánosítható minden esetre: „Nem lehetnek olyan kapuőrök, amelyek kizárnak a grammatikalizáció köréből olyan morfoszintaktikai változásokat, amelyek máskülönben hasonlóak a klasszikus grammatikalizációs esetek kialakulásához” (Traugott 2003: 629–

¹⁵ A „Thoughts on grammaticalization” 1982-ben jelent meg először, amelynek átdolgozott változata 1995-ben látott napvilágot, végül 2002-ben jött ki a bővített második kiadás.

630). Traugott az ilyen egyéb változások között tartja számon a diskurzusjelölők funkcionális kategóriájának megjelenését, amelyeknek történeti fejlődése nem magyarázható jól a kanonikus grammatikalizációra alkalmazott definíciókkal és kritériumokkal (uo., részletesen lásd a 3. 2. 6. és a 4. 4. fejezetben). Hasonló következtetésre jutott Auer és Günthner, mivel úgy vélik, hogy nemcsak a diskurzusjelölők kialakulását, de a kapcsolóelemek, a tiszteletadó formák, az előljárószók vagy a modális partikulák grammatikalizációját sem tudjuk a lehmanni paraméterekkel és kritériumokkal kielégítően magyarázni (Auer – Günthner 2003: 20). Legfrissebb, „Theory and Method in Grammaticalization” (A grammatikalizációkutatás elmélete és módszertana, 2005) című tanulmányában Lehmann korábbi szokásától eltérően immár nyíltan bekapcsolódik a grammatikalizációt érintő vitákba: leszögezi, hogy a grammatikalizációval kapcsolatos definíciók, állítások tautologikusnak bélyegzése a jelenség félreértését mutatja, s hogy számos degrammatikalizációs példa maga sem állja ki szerzőiknek a grammatikalizációtól elvárt kritériumait, mivel ugyancsak rekonstrukción alapulnak. Nem tartja lehetségesnek a grammatikalizáció reanalízisre történő redukcióját sem; s továbbra is kiemeli az egyirányúsági hipotézist mint a grammatikalizáció empirikus tulajdonságát (i. m. 1–29).

A diskurzuskutatások híveként kapcsolódott be a kutatásokba Paul J. Hopper. Radikális, sokat vitatott elmélete, az „Emergent Grammar” (Emergens Grammatika, 1987) megalkotójaként úgy véli, hogy a grammatikai szabályok nem előre rögzített alkotórészei a társalgásnak, sokkal inkább az interakció során létrejövő stratégiák. A nyelvten „menet közben”, vagyis a diskurzusban születik meg, ezért emergens. A grammatikalizáció ebben a koncepcióban nem más, mint a diskurzus közben kialakult mintázatok konvencionálizálódása által a struktúra irányába történő elmozdulás (Hopper 1998; idézi Ladányi 1999: 130; vö. Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991b: 77–78; vö. továbbá Hopper 1992). Az emergens grammatika egyik bírálója, Traugott szerint az elmélettel konceptuális problémák vannak: az igaz, hogy a nyelvi rendszer folyamatosan változik, de azok a lokális változások, melyek grammatikalizációhoz vezetnek, mindig már használatban lévő szerkezeteket és mintázatokat használnak fel, s ezek alkalmazásával hoznak létre idővel új szerkezeteket (Traugott 2003: 630–631). Ennyiben Lehmann is kritikával illeti, hiszen ő is feltételez egy olyan állomást, „ahol a szintaxis még nem irányít, s ahol a diskurzust csak a funkcionális mondat szabályainak nézőpontja strukturálja” (1982: 113, idézi Traugott uo.; további kritika az Emergens Grammatika elképzelést illetően: Weber 1997).

A hetvenes években már körvonalazódott, de lényegében a nyolcvanas évek végére alakult ki az ún. kognitív nyelvelméleti irányzat, élén fő teoretikusával, Ronald W. Langackerrel, aki a „Foundations of Cognitive Grammar” (A kognitív nyelvtan alapjai, 1987) című munkájában fektette le az elmélet alapjait. A holista kognitív keretben dolgozók szoros összefüggést tételeznek fel a nyelvtani kategóriák kialakulása (kategorizáció) és a fogalomalkotás (konceptualizáció) között. Heine, Claudi és Hünemeyer a tárgyban írott, a kognitív nyelvészetben úttörőnek tekinthető monográfiájában, a „Grammaticalization: a Conceptual Framework”-ben (Grammatikalizáció: elméleti keret, 1991a) afrikai nyelvek anyagán vizsgálja a grammatikalizációt. Ez Lehmann (1982) és Hopper – Traugott (1993) kötete mellett a harmadik nagy angol nyelvű összefoglaló monográfia a grammatikalizációról.

Heinék a grammatikalizáció folyamatára úgy tekintenek, mint a konceptuális manipuláció egy speciális típusának az eredményére (vö. Heine – Claudi – Hünemeyer 1991a). A grammatikai kategóriák kialakulása ebben a keretben a konceptuális manipuláció mint problémamegoldó stratégia eredménye, amely absztrakt fogalmi területek megértését vagy leírását szolgálja konkrétabb fogalmak felhasználásának segítségével. Ez a folyamat, vagyis a konceptualizáció metaforikus, azaz kategóriális metaforák, illetve a kontextusfüggő újraértelmezés működésével magyarázható. A grammatikalizáció tehát nem más, mint egyes konkrét tartalmaknak a kevésbé konkrét tartalmak (a grammatikai funkciók) konceptuális területére történő átvitelének az eredménye, mivel a konkrétabb fogalmak egyszerűbbek, világosabbak a nyelvet használó számára, segítik megragadhatóvá tenni az absztraktabb, nehezebben érthető fogalmakat (mindezt vö. i. m. 27–32, 45–64, 150, 181, illetve Ladányi 1998: 409–413).¹⁶ A metafora mellett a metonímia is szerepet kapott a kognitív grammatikalizációkutatásban, ugyanis – mint nyilvánvalóvá vált – a grammatikalizáció inkább kontinuum jellegű, semmint ugrásszerű folyamat: jól mutatja ezt a kevésbé és a jobban grammatikalizálódott jelentés együttélése, de az is, hogy a kevésbé grammatikaitól a grammatikaibb jelentés felé történő átmenet is graduális. A probléma itt az, hogy a folytonosság a metonímia jellemző jegye, nem a metaforáé, amely diszkrét átvitelt jelent az egyik konceptuális területről a másikra (Heine – Claudi – Hünemeyer 1991a: 70, Ladányi 1998: 411). Heine-ék megoldása az, hogy a metafora és a metonímia együttesen jelen van a grammatikalizációban, de attól függően látjuk az

¹⁶ További kognitív munkák a grammatikalizációról: Heine 1993, 1997, 2003.

egyiket vagy a másikat működni, hogy a jelenséget makro- vagy mikroszinten vizsgáljuk-e. Makrostruktúráját tekintve a grammatikalizáció metaforikus folyamat, mikrostrukturálisan pedig metonimikus (Heine – Claudi – Hünemeyer 1991a: 70–97, Ladányi uo.; lásd még a 2. 2. 2. 1. fejezetben is).

A német grammatikalizációkutatás egyik legjelentősebb képviselője az előbbi kötet szerzőtriójának egyik tagja, Bernd Heine¹⁷. Egyéb munkái közül a „World Lexicon of Grammaticalization” (A grammatikalizáció világszótára, 2002; Tania Kuteva társszerzővel) című emelhető ki, amely Donald A. Lessau 1994-es „A Dictionary of Grammaticalization” (A grammatikalizáció szótára) nyomdokán halad. Az E. C. Traugott-tal együtt szerkesztett „Approaches to Grammaticalization” (Nézetek a grammatikalizációt illetően, 1991) az egyik legismertebb tanulmánygyűjtemény a témában. Fontosak még a segédigék és a birtoklást kifejező nyelvi elemek grammatikalizációjáról írt monografikus feldolgozásai (Heine 1993, 1997, illetve lásd még Heine – Claudi – Hünemeyer 1991b).

Heine a grammatikalizáció működését illetően olyan, a konkrétól az absztraktabb területekre történő konceptuális átvitelről beszél, amelynek egymás utáni lépései a következők (lásd még a 2. 2. 2. 1. fejezetet):

SZEMÉLY > TÁRGY > TEVÉKENYSÉG > TÉR > IDŐ > MINŐSÉG

(Heine – Claudi – Hünemeyer 1991a: 48).

Heine a grammatikalizálódó elemek struktúrájára következetesen a *grammatikalizációs lánc* (*grammaticalization chain*) kifejezést használja, nem a népszerű *grammatikalizációs ösvény* (*grammaticalization path*, pl. Bybee – Pagliuca – Perkins 1994: 14) vagy *grammatikalizációs kontinuum* (*grammaticalization cline*; pl. Hopper – Traugott 1993: 6) terminusokat (Heine 1993: 48–53, idézi Heine 2003: 589), véleménye szerint ugyanis a grammatikalizációs változás nem írható le diszkrét kategorizációval, hiszen átfedő („overlapping”) struktúrát mutat fel (uo.). Ez azt jelenti, hogy létezik egy köztes fázis, amikor A és B egység még együtt létezik, s kétértelműség áll fenn:

A > A, B > B

(Heine 2003: 589–590)

A grammatikalizáció témakörébe való első általános bevezetést a magát egyetemi tankönyvként aposztrofáló, nagy karriert befutó Hopper – Traugott-féle

¹⁷ E. C. Traugott és J. Bybee mellett ő írta a Handbook of Historical Linguistics grammatikalizációs fejezeteinek egyikét is, l. Heine 2003: 575–601.

„Grammaticalization” (Grammatikalizáció, 1993) jelentette. Szerzői, Elizabeth Closs Traugott és a fentebb már említett Paul J. Hopper a grammatikalizációt Kuryłowiczhoz hasonló módon definiálja: „az a folyamat, amelynek során lexikális egységek és szerkezetek bizonyos nyelvi kontextusokban grammatikai funkciót kezdenek szolgálni, és miután grammatikalizálódtak, újabb grammatikai funkciókat vesznek fel” (Hopper – Traugott 1993: xv). Hangsúlyozzák, hogy a grammatikalizáció kifejezés két jelentésben is használatos a szakirodalomban: az előbb meghatározott nyelvtörténeti folyamat értelmében, ugyanakkor egyfajta nyelvi megközelítést, tanulmányozási módot is takar (uo. és i. m. 1). Egyes kritikusok szerint épp az utóbbi szemléletmód megjelenése és magáévá tétele teszi ezt a monográfiát jelentőssé, vagyis szerzőinek az a felfogása, hogy a grammatikalizáció megértését a nyelv megértése kulcsának tartják (Cowie 1995: 181). A kötet nemcsak emiatt nem pusztán a téma átfogó ismertetése: Hopper és Traugott a vitás kérdésekben állást is foglal. Jól mutatja ezt például, hogy a reanalízist (újraértelmezés) és az analógiát a grammatikalizáció részét alkotó mechanizmusként képzeli el (l. Hopper – Traugott 32–62), szemben például Martin Haspelmath-tal (1998: 315–351) vagy Frederick J. Newmeyerrel (2001: 193–195). A külön fejezetet alkotó pragmatikai rész különösen jelentős, ha Traugott további történeti pragmatikai munkásságát tekintjük, amely lényegében az itt tárgyalt témák továbbgondolása, elméletének finomítása (vö. Traugott 1995, 1997, 1999, 2001, 2003 stb.). Givónnál már láthattunk utalást arra, hogy a grammatikalizáció kezdeti szakaszában feltehetően a pragmatikai hatóerők működése jelentős. Hopper és Traugott a folyamatot motiváló tényezőként beszél számos pragmatikai jelenségről, így például a beszélői és hallgatói szerepekről és azok következményeiről. Eszerint a nyelvi változásokban mindkét fél célja fontos, mivel

- a hallgatók a bejövő információkat a beszélők szándékaitól eltérően dolgozhatják fel, s ez nyelvi változást eredményezhet;
- a beszélők szerepe célja a kommunikáció működtetése, így mindig arra törekcsenek, hogy segítsék a hallgatók értelmezését, világosak és informatívak próbálnak lenni (Hopper – Traugott 1993: 64).

Mint megjegyzik, az idevágó grammatikalizációs kutatások két irányban fejlődtek tovább: a hallgató szerepére koncentráló kutatásokban az eltérő értelmezési módok nyomán létrejövő morfoszintaktikai változásokat vizsgálták, a beszélőére összpontosítva pedig a grammatikalizáció lexikai forrásait és azok pragmatikai gazdagodását vették szemügyre (i. m. 64–67). Ezek közé a kutatók közé tartozik maga

Traugott is (de vö. Traugott 1999b). A fejezet legígéretesebb része a pragmatikai következtetésekkel kapcsolatos: a szerzőpáros szerint ezek meghatározó szerepet játszanak a grammatikalizációban. Idővel a beszélők a konverzációs implikaturákat stratégiai céllal kezdik el használni, hogy ösztönözzék a konverzációs jelentések megértését. Ezek az implikaturák konvencionalizálódhatnak, ami oda vezet, hogy az általuk hordozott jelentések szemantizálódnak, azaz az adott forma jelentéseinek részévé válnak (újabb kifejtését l. Traugott 2003: 634–636).

A tankönyv egyik legtöbb vitát generáló témája az egyirányúsági hipotézis volt (lásd a „The Hypothesis of Unidirectionality” – Az egyirányúság hipotézise – című fejezetet), amely napjaink grammatikalizációkutatásának egyik legérzékenyebb pontja. Fontos tudnunk, hogy Traugotték sosem kezelték az egyirányúságot a kutatást vezérlő elvként, mindig *hipotézisként* hivatkoznak rá, s ennyiben nem jogosak azok a kritikák, amelyek a kivételek és a grammatikalizáció definíciójának összeférhetetlenségét kérik számon a szerzőkön (például Cowie 1995: 189).

Elizabeth C. Traugott jelenleg a grammatikalizációs kutatások egyik vezéralakja; önálló munkáiban elsősorban a grammatikalizáció szemantikai és pragmatikai kérdéseivel foglalkozik, és aktív résztvevője a jelenség státusával kapcsolatos vitáknak is (Traugott 1995, 1997, 1999a, b, 2000, 2001, 2003, 2004; vö. Lindström 2005: 363–365). Mindenekelőtt a szubjektifikáció folyamatának a grammatikalizációban és más nyelvi változásokban betöltött szerepéről írott tanulmányai emelhetők ki (1995, 1999a, b, 2003). Szubjektifikáció alatt azt érti, hogy egy nyelvi elem jelentése egyre inkább a beszélői nézőpontot, attitűdöt kezdi hordozni (Traugott 1999 a, b, 2003: 633–634). Különösen fontos, hogy Traugott szerint már a grammatikalizáció igen korai szakaszában lényeges szemantikai-pragmatikai változások zajlanak le, amelyek egyáltalán nem merülnek ki a jól ismert szemantikai kifakulásban, ellenkezőleg: a pragmatikai jelentést illetően mindenképpen gazdagodásról van szó; s ez a folyamat véleménye szerint egyirányú (részletesen l. Traugott 2003: 631–636, illetve a 3. 2. 6. és a 4. 4. fejezetben):

propozíciós (>textuális) > expresszív jelentés

(Traugott 1982: 256, idézi Traugott 2003: 633)

Akárcsak Lehmann, ő is szerkezetek, elemsorok grammatikalizációjáról beszél, nem „csupasz lexémák”-éről (lásd írása címét is: „Szerkezetek a grammatikalizációban”, 2003: 624).

Joan Bybee főként morfológiai vizsgálatairól ismert, társszerzője a „The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World” (A nyelvtan evolúciója: igeidő, aspektus és modalitás a világ nyelveiben, 1994; Revere Perkinsszel és William Pagliucával) című könyvnek, amelyben a kutatók – Heinéhez hasonlóan – részben afrikai nyelvek grammatikalizációs folyamatait elemzik. A vizsgálat egy csaknem 70 nyelv anyagát tartalmazó mintára épül, s alighanem leglényegesebb konklúziója az, hogy a grammatikalizáció teljesen különböző nyelvekben is hasonló utak mentén zajlik, hasonló forrás- és célegységekkel, amelyek ilyen mérvű egyezése a mögöttes kognitív minták hasonlóságával magyarázható (Bybee – Pagliuca – Perkins 1994: xv–xix, vö. Ladányi 1998: 411).

Bybee legújabb grammatikalizációs vizsgálatai az ismétlésnek és a gyakoriságnak a folyamatban betöltött szerepével kapcsolatosak: úgy véli, hogy egy adott nyelvi egység szemantikai ereje gyakori ismétlése révén gyengül meg, s indulnak be bizonyos fonológiai változások és a fúzió. A grammatikalizálódó elemek emiatt válnak fokozatosan egyre függetlenebbé az őket alkotó morfémáktól és egyazon szerkezet más példáitól: például a *be going to* egyre kevésbé asszociálódik a *to*, *go*, *-ing* elemekkel; s a *be going to* sem asszociálódik már a szerkezet más példáival (*I am travelling to see the king*, *I am going to see the king* stb.; Bybee 2003: 604). Bybee szerint a grammatikalizálódó egység eme autonómiája és a belső szerkezet növekvő homályossága új grammatikai funkciók¹⁸ hozzákötését teszi lehetővé, mely új funkciók abból a kontextusból származnak, amelyben az adott egység gyakran szerepel (i. m. 618).

Az újabb grammatikalizációs viták és kutatások egyik legaktívabb résztvevője Martin Haspelmath (1994, 1998, 1999, 2000a, 2000b, 2002b, 2004), aki többször is válaszolt a formalista oldal grammatikalizációkritikáira (például 1998, 2000). A két legfontosabbnak nevezhető vitatémában, az egyirányúsági elvet illetően és a grammatikalizáció epifenoménságára vonatkozóban is igen markáns, az utóbbiban a reanalízissel kapcsolatban pedig gyakorlatilag egyedülálló álláspontot képvisel (1998). A grammatikalizációt mindenképpen egyirányú nyelvváltozási folyamatnak tartja, mely egyirányúság az „antigrammatikalizációs”¹⁹ példák ellenére is fennáll, hiszen a grammatikalizáció sokkal gyakoribb változástípus, mint a degrammatikalizáció

¹⁸ Bybee a diskurzusfunkciókat is ezek közé sorolja (2003: 618). Ezt a felfogást követem a későbbiekben én is (lásd a 4. 4. fejezetet).

¹⁹ Haspelmath kifejezése, például 2004: 17.

(Haspelmath 1999, 2004). Haspelmath külön is hangsúlyozza az egyirányúsági hipotézis fontosságát a grammatikalizációelméletben, hiszen ez segíti a történeti–összehasonlító nyelvészetet a rekonstrukciókban, az egymással versengő etimológiák közti döntésben stb. (Haspelmath 2004: 39–40). Egy 1998-as tanulmányában amellet érvelt, hogy a szintaktikai változások nagy többsége tiszta grammatikalizációs példa és a grammatikalizációelmélet keretén belül magyarázható (Haspelmath 1998: 315–351). Ezáltal épp a formalista nyelvészek által a szerkezeti változásokban kulcsfontosságúnak vélt reanalízist „fosztotta meg” a rangjától. Egyúttal kísérletet tett arra is, hogy a grammatikalizációt függetlenítse a reanalízistől, arra való redukciójától, így cáfolva epifenomén voltát.

Haspelmath többször foglalkozott a grammatikalizáció mögöttes motivációival is, Keller láthatatlankéz-elméletére²⁰ építve azt hangsúlyozza, hogy a nyelvi változásokat a beszélők nyelvi akciói során létrejövő eltérések kummulációja eredményezi. A grammatikalizáció az extravagancia maximájának „mellékhatásaképpen” születik meg, mely maxima azt mondja ki, hogy a beszélőnek úgy kell beszélnie, hogy felkeltse a figyelmet. Haspelmath ugyanezzel indokolja, hogy miért ritka a degrammatikalizáció: nincs anti-extravagancia maxima (Haspelmath 1999: 1043–1068).

A grammatikalizációról eddig egy német nyelvű tankönyv született Gabriele Diewald tollából, pár évvel az előképnek tekinthető Hopper – Traugott monográfia után (1997). A „Grammatikalisierung. Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen” (Grammatikalizáció. Bevezetés a nyelvtani formák kialakulásába) egyfelől reprezentatív összefoglalása az addigi meghatározó grammatikalizációs témáknak²¹, így megtalálható benne a grammatikalizációs stádiumok és a grammatikalizációs paraméterek jellemzése, valamint külön fejezet szól az idevágó kognitív mechanizmusokról. Másfelől Diewald számos, a német nyelvre vonatkozó grammatikalizációs esettanulmányt vonultat fel, így a modális segédigék, a dativpassiv, a prepozíciók²² és a modális partikulák kialakulását is behatóan elemzi. A modális segédigék és partikulák grammatikalizációja egyik fő kutatási területévé nőtte ki magát:

²⁰ Keller láthatatlankéz-elméletének lényege, hogy a nyelvváltozás emberi cselekvések eredménye, voltaképpen mellékterméke, mivel a változtatás nem szándékos. Szükségszerűen jelenik meg azonban az egyes beszédcselekvések következményeként (Keller 1994, idézi Haspelmath 1999: 1054).

²¹ Diewald az előszóban meg is jegyzi, hogy egy teljes kutatási irány összegző bemutatására tesz kísérletet (1997: VII).

²² A mai német nyelvben létező prepozíciók grammatikalizációjáról írt monográfiát Claudio Di Meola (2000).

számos cikket (1993, 1999a, b, c, 2000c), az előbbi témából önálló monográfiát (Diewald 1999d) is publikált.

A fenti kutatókétől némileg különválasztva érdemes azoknak a nyelvészeknek a munkáját bemutatni, akik a grammatikalizációs diskurzusba elsősorban kritikai szándékkal kapcsolódtak be, különböző mértékben bírálva a grammatikalizációelmélet főbb állításait (vö. Lindström 2005: 377–380). Nem mintha az önvizsgálat addig is hiányzott volna a grammatikalizációkutatásból – ezt jól mutatja az 1998-ban megjelent „The Limits of Grammaticalization” (A grammatikalizáció határai) című tanulmánykötet is (Giacalone-Ramat – Hopper 1998). Szerzői gyakorlatilag ugyanazokkal a témákkal foglalkoznak (reanalízis és lexikalizáció versus grammatikalizáció, egyirányúság stb., lásd 1998: 1–11), amelyek ettől kezdődően a formalista és nem formalista vitapartnereknél is feltűntek, igaz, sokkal markánsabb formában.

A „grammatikalizációkritikusok” többsége formalista keretben dolgozik, ami nem véletlen²³, akad azonban néhány kivétel is, ilyen például Richard D. Janda, Lyle Campbell és Brian D. Joseph²⁴. Mindhárman publikáltak egy-egy írást – valamint Campbell és Janda írta a bevezetőt – a Language Sciences 2001-es tematikus számába²⁵, amely kimondottan a grammatikalizációelmélet eredményeivel szemben felmerült kérdésekkel foglalkozott, azzal a céllal, hogy „tisztázza, mi grammatikalizáció (és mi nem az), kiemelje, hogy mi helyes és (különösen) mi nem az a grammatikalizációelméletben” (Campbell – Janda 2001: 94). Campbell – Janda bevezetőjének fő témája a grammatikalizáció fogalmának változásai, amelyet a definíciók implikációin és módosulásaiokon keresztül vizsgálnak. Campbell „What’s Wrong With Grammaticalization?” (Mi a baj a grammatikalizációval?) című írásában egyrészt e változástípus epifenomén voltát kísérli meg bebizonyítani – az érvek lényegében ugyanazok, amelyek az ugyanebben a számban szereplő Newmeyer²⁶ („Deconstructing Grammaticalization” – A grammatikalizáció dekonstrukciója) és Joseph-tanulmányban („Is There Such a Thing as Grammaticalization?” – Létezik olyasmi, hogy grammatikalizáció?) is visszaköszönnek: a grammatikalizációt alkotó

²³ A formalistáknak a grammatikalizációt érő kritikái, valamint a témával való „kései” kapcsolatuk mögött – egyebek között – tudománytörténeti okok is állnak (ehhez l. Lindström 2005: 148–180, 186, 349–353). Részletesebben lásd a 3. 1. fejezetben.

²⁴ Mindkettő jelentős nyelvtörténész, az Ohio State Universityn dolgoznak, és közösen szerkesztették a már többször idézett *The Handbook of Historical Linguistics* (2003) c. kötetet.

²⁵ Duplaszámról van szó: *Language Sciences* 2001, Volume 23, Issues 2–3, 93–240.

²⁶ Newmeyer formalista keretben dolgozik, itt csak kritikájának és érvrendszerének a másik három szerzőéhez való hasonlósága miatt említettem meg.

változások függetlenek magától a grammatikalizációtól, vagyis az nem érdemli meg az önálló változás státusát (Campbell 2001: 116–124; Joseph 2001: 165–183; Newmeyer 2001: 189–203²⁷). Másrészt az egyirányúsági hipotézist teszteli: ennek eredménye is az, hogy a korábbi hiedelmekkel szemben a grammatikalizációra találni ellenpéldákat (Campbell 2001: 124–141, de lásd még Joseph 2001: 166, 184–185; Newmeyer 2001: 203–216).²⁸ Janda kötetzáró tanulmánya ugyancsak az egyirányúságot cáfolni látszó degrammatikalizációs példákra épül, s egyúttal a grammatikalizációelméletet is eliminálja, mondván, „már létezik az elméleti tanulmányoknak egy olyan ága, amely kezelni tudja [e sokszínű tényeket]”, tehát nincs rá szükség (Janda 2001: 321–322). A vélemények itt egybecsengenek: a grammatikalizáció kanonikusnak tekintett vonásai és maga a folyamat is megkérdőjelezhető (a kritikák részletes tárgyalását és felülbírálatát lásd a 3. fejezetben).

A grammatikalizációval szemben erős kételyeket megfogalmazók másik és nagyobbik csoportja egyértelműen a formalista nyelvészek közül került ki, azon belül is a generatív grammatika egyes irányzatait követők soraiból, ilyen például Ian Roberts vagy Frederick J. Newmeyer. Nézeteikben közös, hogy a grammatikalizációt nem tartják önálló nyelvi változásnak, a reanalízis egyik változataként kezelik²⁹ (l. Newmeyer 2001: 193–196, 201–203; Roberts – Roussou 1999: 1011). Emellett az egyirányúsági elvet – a degrammatikalizációs példákra hivatkozva – egyértelműen elutasítják (Newmeyer 2001: 203–216; Lightfoot 2003: 121, idézi Lindström 2005: 379–380).

Az elmúlt tíz év grammatikalizációkutatásának legerősebb tendenciáit a következőkben jelölhetjük meg:

- A pragmatikai és szociolingvisztikai ismeretek mély beépülése a témába, s egyúttal a tágabb nyelvtörténeti kutatásokba is (pl. Traugott 1995, 1997, 2001, 2003; Auer – Günthner 2003; Onodera 1995); jól mutatják ezt azok a grammatikalizációdefiníciók is, mint amilyen például az ezen a területen élenjárónak számító Traugotté: „Az a folyamat, amelynek során lexikai anyag erősen megszorított pragmatikai és morfoszintaktikai kontextusokban

²⁷ Newmeyer e 2001-es írása az 1998-ban megjelent „Language Form and Language Function” c. könyvének egyik fejezetével („Deconstructing Grammaticalization”) azonos.

²⁸ A probléma ennél sokkal összetettebb, részletes elemzéséhez lásd Lindström 2005: 60–147, valamint a 3. 1. fejezetet.

²⁹ Ennek ellenére használják a *grammatikalizáció* kifejezést, hogy bekapcsolódjanak a róla folyó diskurzusba.

grammatikai funkciót kezd szolgálni, és ha már grammatikaivá vált, egyre inkább grammatikai, operátorszerű funkciót tölt be.” (Traugott 2003: 645)

- Erősödő, de termékeny vita a funkcionista és a formalista nyelvelméletek képviselői között a grammatikalizációelméletet, a grammatikalizáció fogalmát, mechanizmusait, egyirányúságát, eseteit illetően (pl. Haspelmath 2000, 2002a, 2002b; Newmeyer 1998; Norde 2001, Traugott 2001; részletes kifejtését lásd a 3. 1. fejezetben).
- A grammatikalizációkutatás a '70-es évek óta népszerű a pidginből kialakuló kreol nyelvek vizsgálatában, ez a vonal jelenleg is erősnek mondható (újabb írások a témában: Plag 1994, 1998/2002; Baker és Sylea 1996 stb., idézi Heine 2003: 578, részletes kifejtése uo.).

A legfrissebb szakirodalom tükrében elmondható, hogy a grammatikalizációval foglalkozó kutatók legtöbbje a jelenséggel kapcsolatos problémák, vitás kérdések valamelyikének elemzését tűzi ki céljául; a téma régi kutatói is állandó revízióval illetik mások és saját korábbi álláspontjaikat. Jól példázza a nyitottabbá, de önkritikusabbá válást a „Handbook of Historical Linguistics” (A történeti nyelvészet kézikönyve, 2003) című munka grammatikalizációról szóló része is: fejezetében B. Heine, J. Bybee és E. C. Traugott is, bár több mindenben eltér egymástól a véleményük, kritikával szemlélik a saját nézeteiket, s állandóan reflektálnak a lehetséges ellenérvekre, tehát nem pusztán „leírnak”.

Mindenképpen jelentősnek ítéelhetjük a háromévente megrendezésre kerülő „New Reflections on Grammaticalization” (Új gondolatok a grammatikalizációról, NRG) kongresszusokat³⁰, amelyeken a grammatikalizációkutatás legjelentősebb képviselői vesznek részt. Nem meglepő módon az idei kongresszus egyik workshopja „A grammatikalizáció rekonstrukciója és a grammatika meghatározása” címet viselte³¹ – ez is jól mutatja, hogy a szokásos témák mellett az elméleti viták és az azokra való reflexiók tartós elemeivé váltak a grammatikalizációs diskurzusnak.

³⁰ Az eddigiek: Potsdam 1999, Amszterdam 2002, a harmadikat idén tartották Santiago de Compostelában. Az első NRG kongresszus anyagából kötet is készült (Diewald – Wischer 2002), és továbbiak is várhatók.

³¹ Lásd <http://www.usc.es/ia303/Gramma3/abstracts.html>.

2. 1. 4. Grammatikalizációkutatás Magyarországon

A hazai grammatikalizációkutatás – ha történetiségében vizsgáljuk – a fentiekhez képest némileg eltérő képet mutat (vö. Ladányi 1998: 407). A grammatikalizációt önmagában, monografikusan tárgyaló munka magyar nyelven még nem született, s a *grammatikalizáció* kifejezéssel is inkább az utóbbi 10–12 évben találkozhattunk – szemben más országok 30–35 éves „gyakorlatával” –, ugyanakkor Magyarországon korábban sem hiányoztak az ilyen jellegű vizsgálatok. Pontosabban úgy kellene fogalmaznunk, hogy a grammatikalizáció mint fogalom igen régóta ismert nálunk is, a terminus viszont csak az utóbbi egy-másfél évtizedben vált gyakrabban használttá³².

Ha a fogalom hazai történetére vagyunk kíváncsiak, különös figyelmet érdemelnek az előző századforduló környékén született monográfiák, így Simonyi Zsigmond kétkötetes „A magyar határozók”-ja (1881), Balassa Józseffel együtt írt „Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon” (1895) című munkája; s igen jelentős a fél évszázaddal későbbi Gombocz-féle *Syntaxis* (1949) is. Történeti változásokat emelt a középpontba Berrár Jolán „Magyar történeti mondattan”-ában és „Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből” című értekezésében (Berrár 1957a, b). Mindegyikben, ha nem is „néven nevezve”, de szerepelnek grammatikalizációs esetek. A nyelvváltozások elméleti háttérével kapcsolatos szakirodalomból Benkő Loránd „A történeti nyelvtudomány alapjai” (1988) című összefoglaló műve emelhető ki (további idevágó tanulmányok: Bencédy 2001, Deme 1952, Herman 1967, Károly 1980).

Az elmúlt évtizedekben készült el a forráskiadványként jelentős „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (TESz., 1967–1984) és átdolgozott, német nyelvű kiadása, az „*Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*” (A magyar nyelv etimológiai szótára, EWUng., 1993–1995, 1997). Ugyancsak nélkülözhetetlen, főként a középmagyar korszakkal kapcsolatos kutatásokban az „Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár” (SzT., 1975–). A folyamatosan megjelenő kódexek sora mellett az interneten keresztül kereshető anyag is létezik: az újmagyar (1772–) és újabb magyar kori szövegeket tartalmazó „Magyar Történeti Korpusz” (<http://www.nytud.hu/hhc>).

³² Az új magyar egyetemi nyelvtörténet-tankönyvben már szerepel a *grammatikalizáció* terminus (lásd a mutatót: Kiss – Pusztai 2003: 938), a „Magyar nyelv történeti nyelvtana” köteteiben – a kötetsorozat mutatójának tanúsága szerint (Balázs – Zelliger 1997) – még nem.

A legnagyobb nyelvtörténeti szintézis „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (TNyt.) sorozat, amely grammatikalizációs elemzésekben is páratlanul gazdag. Az ősz és ómagyar kor grammatikáját tárgyaló három kötet (Benkő 1991, 1992, 1995) mellett jelenleg készül a középmagyar korszakot feldolgozó mondattani rész. Az első három kötet grammatikalizációval kapcsolatos részei között említhetjük a következőket:³³

- képzők: önálló szóból grammatikalizálódott névszó- és igeképzők (D. Bartha 1991: 63–64; Szegfü 1991: 211–212, 1992: 268–320);
- jelek:
 - birtokos személyjelek (Korompay 1991: 271–281, 1992: 324–349);
 - jelfunkciójú, jövő időt kifejező segédigék (E. Abaffy 1992: 134–135);
- ragok:
 - igei személyragok (E. Abaffy 1991: 122–159, 1992: 184–238);
 - önálló szóból grammatikalizálódott határozóragok (Korompay 1991: 284–318, 1992: 355–410; vö. Majtyinszkaja 1980);
- kötőszók³⁴ (Juhász 1991a: 476–500, 1992a: 772–814; Haader 1991: 728–741, 1995: 506–665; Dömötör 1991: 742–745, 1995: 666–693; Papp 1991: 746–751, 1995: 719–757; D. Mátai 1991a: 432; vö. Rácz 1977);
- igekötők (D. Mátai 1991b: 431–432, 433–441, 1992: 662–695, 1989);
- névutók (Károly 1957; Katona 2000, 2003; Zsilinszky 1991: 443–460, 1992: 696–715; D. Mátai 1991a: 431–432, 2002; vö. Sebestyén 1965, 2002 stb.);
- névelők (Gallasy 1992: 716–771);
- módosítószók (Juhász 1991b: 501–513, 1992b: 815–838; D. Mátai 1991a: 432) kialakulása.

³³ Meg kell engednünk, hogy a szerzők egy része nem feltétlenül fogadna el egyes folyamatokat grammatikalizációnak a fentiek közül, hanem esetenként inkább szófajváltásról vagy lexikalizációról beszélne (de az sem zárható ki, hogy mégis grammatikalizációt ért bizonyos terminusok alatt, a problémához lásd Lindström 2005: 10–37). Ezeknek a nyelvi változásoknak és terminusainak a grammatikalizációhoz való viszonyával és tisztázásával részletesen foglalkozom a 3. 2. fejezetben, továbbá általános képet is adok a magyar grammatikalizációs folyamatokról a 4. 5. fejezetben. Most az általam képviselt grammatikalizációfelfogás alapján szedtem sorba a TNyt. egyes fejezeteit (az oldalszámok közé foglalt rész természetesen nemcsak a grammatikalizációról szól, hanem az adott szófajok más keletkezési módjairól is, de nem mindig volt lehetséges a kettő szétválasztása).

³⁴ A partikulák még nem szerepeltek önálló szófajként a TNyt. kötetekben, így a módosítószók között kell keresnünk őket.

Az utóbbi tíz évben a hazai grammatikalizációs kutatások erőteljes élénkülése figyelhető meg: megnövekedett a témával foglalkozó tanulmányok, előadások száma. A korábban szórványosan jelentkező, élenjárónak számító tanulmányok és előadások mellé sorra érkeznek az újabbak (Bakró-Nagy 2003; Forgács 1993/1994, 1999, 2003, 2004; Haader 2001; Horváth K. 1998, 1999, 2000, 2005; Ladányi 1998, 1999 stb.); az *Acta Linguistica Hungarica* folyóirat 2004-ben a grammatikalizációval kapcsolatos tematikus számot jelentetett meg a 2003 szeptemberében megrendezett Budapest Uráli Műhely (BUM) 4 „Grammatizáló Műhely” előadásaiból, amit idén decemberben a BUM 4 konferenciakötet követ (Oszkó – Sipos 2005). Ez volt az első olyan nyelvészeti konferencia Magyarországon, amely kimondottan a grammatikalizáció témája köré szerveződött, s ennyiben kapcsolódik az NRG-kongresszusokhoz is. Fontos volt azért is, mert az uráli nyelvek grammatikalizációs folyamatainak nemzetközi vizsgálata, tárgyalása az indoeurópai nyelvekéhez képest mindig is háttérbe szorult.³⁵

Ha a legújabb magyar grammatikalizációs kutatásokat, főként az esettanulmányokat próbáljuk meg összegezni, azt láthatjuk, hogy azok a magyar grammatikai rendszer³⁶ számos területére kiterjednek:

- képzők megjelenése (Horváth K. 1999, 2000, 2005);
- az igeragozás kialakulása (Havas 2004);
- módosítószók kialakulása (Bakró-Nagy 2003);
- partikulák grammatikalizációja (Péteri 2001);
- igekötők elsődleges és másodlagos grammatikalizációja (Forgács 2004, Honti – Kiefer 2003, Ladányi 1998, 1999, Pátrovics 2002);
- alárendelő összetett mondatok és kötőszók kialakulása (Haader 2001).

Grammatikalizációs szempontból igen jelentős a nyelvtörténeti kutatások legújabb eredményeit összegző, a Bárczi – Benkő – Berrár-féle egyetemi tankönyvet („A magyar nyelv története”) felváltó „Magyar nyelvtörténet” című munka is (MNyt., Kiss – Pusztai 2003). A kötet nyelvtörténeti korszakonként ismerteti a magyar nyelv hang-, morféma- és szókészletében, szófaji és szintagmarendszerében, valamint mondattanában bekövetkező változásokat, köztük sok grammatikalizációs folyamatot is (részletesen

³⁵ Finn grammatikalizációs folyamatokról publikál azonban rendszeresen a nemzetközileg is ismert Esa Itkonen (pl. Itkonen 1998, 2002).

³⁶ A magyaron kívül egyéb uráli nyelveken végzett grammatikalizációs vizsgálatokhoz is l. az *Acta Linguistica* 2003-as (Vol. 50/1-2) és 2004-es (Vol. 51/1-2) tematikus számait, valamint a BUM 4 konferenciakötetet (2005).

lásd a 4. 5. fejezetben). Igaz, a szerzők még most sem minden esetben nevezik néven a grammatikalizációt – amely mögött teoretikus megfontolások is állhatnak –, s igen óvatosan bánnak a terminussal: csak egyes önálló szóból keletkezett testes ragok és képzők, valamint egyes kötőszók kialakulása esetében használják (így Sárosi 2003 és Haader 2003)³⁷. Talán nem mellékes megjegyzés, hogy főleg a testesebb inflexiós és derivációs morfémák kialakulása épp a kanonikus grammatikalizációs folyamatok közé, a morfológizáció körébe tartozik.

³⁷ Ezért feltehető, hogy egyes szerzők preferenciájáról van szó, míg mások következetesen kerülnek a kötetben a *grammatikalizáció* kifejezést, esetleg még olyan nyelvi egységek esetében is, ahol prototipikus grammatikalizáció játszódott le (pl. a birtokos személyjelek, névutók, igekötők kialakulása esetében). Helyette a *keletkezik*, *kiformálódik*, *kialakul*, *válik*, *kibontakozik*, *szófajváltás* stb. kifejezések szerepelnek. Mindezekről részletesebben lásd a következő fejezetet.

2. 2. Mi a grammatikalizáció?

Az alábbi fejezetben három témát járok körül: először a grammatikalizáció hagyományosnak tekinthető, valamint újabb meghatározásait áttekintve a definíciókban megfigyelhető változásokat és azok okait vizsgálom; másodszer a grammatikalizáció szemantikai, harmadszor pedig morfoszintaktikai és fonológiai jellemzőit ismertetem.

2. 2. 1. A grammatikalizáció meghatározásai

A *grammaticalization* ('grammatikalizáció') általánosan alkalmazott terminusa mellett az angol nyelvű szakirodalomban – igaz, egyre ritkábban – fel-feltűnik két párja is: a *grammaticization* ('grammaticizáció') és a *grammatization* ('grammatizáció')³⁸. Egyes szerzők a rövidebb *grammaticization* használják a hosszú forma helyett és annak jelentésében (így tesz önálló munkáiban Hopper 1991, Bybee – Pagliuca – Perkins 1994, Rubba 1994), például azért, mert a *grammaticalization* kifejezésen mást, egy nyelv grammatikájába történő belépést, grammatikaivá válást értenek (l. Hopper – Traugott: 1993: xv–xvi). Ez a különbség természetesen csak akkor releváns, ha az adott szerző a kettő között, tehát a grammatikába történő belépés, a grammatikaivá válás és a grammatikalizáció folyamata között különbséget lát. Így tesz például Lindström, aki az első jelenségre a saját maga alkotta *supergrammatikalizáció* (*supergrammaticalisation*) terminust (és egyúttal „új” fogalmat) használja, és emellett a *grammatikalizáció* kifejezést a grammatikaivá válás egy típusára alkalmazza (Lindström 2005: 414–415). Más oka is lehet az eltérő terminushasználatnak: a *grammaticalization* a grammatikai formák történeti szempontú kutatására utal, a *grammaticization* pedig a változó kategóriák és jelentések szinkronikus vizsgálatára (Hopper – Traugott uo.; a kérdéshez lásd még Lehmann 1995: 8–10).

A német nyelvű szakirodalomban is leginkább az angol változatnak megfelelő *Grammatikalisierung* ismert, a *Grammatisierung* csak elvétve fordul elő, s ez utóbbit is rendszerint a grammatikába lépésre, valamint a grammatika kialakulására értik, nem annyira az általunk tárgyalt jelenségre.

³⁸ Ezek a formák *s*-es változatban is élnek – *grammaticalisation*, *grammaticisation*, *grammatisation* –, amelyek, amennyire én látom, a nekik megfelelő *z*-s változathoz képest nem hordoznak eltérő jelentést, pusztán területfüggő változatok (Amerikai Egyesült Államok/Nagy-Britannia).

A *grammatikalizáció*, illetve a ritkább *grammatikalizálódás* kifejezés az elmúlt tizenöt évben a magyar nyelvészetben is fokozatosan elterjedtté vált (Forgács 1999, Ladányi 1998, 1999). Léteznek még egyéni változatok is, ilyen például a *grammatizálódás* (Nádasdy 2003: 252); Theodora Bynon „Történeti nyelvészet” (1997) című munkájának magyar változatában pedig *nyelvtaniasulás* szerepel ugyanebben az értelemben. A legcélszerűbbnek az eredeti terminust leképező *grammatikalizáció* – esetleg a Forgács Tamás használta *grammatikalizálódás* – átültetését látom a magyarba, két okból is:

- Használata megkönnyíti a terminológiai átjárást a különböző nyelveken írt szakirodalmak között.
- Az angol és német változatok esetében a *grammatikalizáció* az általánosan használt terminus; a megnevezési folyamat gyakorlatilag a végpontjához ért.

Megfontolandó Horváth Katalin megoldása is, aki a nyelvtörténeti folyamatra a *grammatikalizálódás*, a nyelvészeti fogalomra pedig a *grammatikalizáció* kifejezést alkalmazza (Horváth K. 2005: 1, 1. lábjegyzet; elképzelhető, hogy Forgács is ugyanezen okból használt kétféle terminust).

2. 2. 1. 1. A grammatikalizáció „hagyományos” felfogása

A grammatikalizáció a legáltalánosabban elterjedt felfogás szerint olyan nyelvi változást takar, amelynek során lexikális elemekből grammatikai elemek válnak, illetve már grammatikaivá lett elemek további grammatikai funkciókat vesznek fel (vö. a Kuryłowicz-féle definícióval 1965/1975: 52, idézi Campbell – Janda 2001: 95).³⁹ A szakirodalomban fellelhető későbbi definíciók is rendszerint ezt variálják:

„Történetileg [a grammatikalizáció] olyan folyamat, amely a lexémákat grammatikai formatívumokká és a grammatikai formatívumokat még grammatikaibbá alakítja” (Lehmann 1995: v; vö. x, 11–12).⁴⁰

„[A grammatikalizáció az a folyamat,] amelyben egy lexikális egység vagy szerkezet grammatikai funkciókat vesz fel, vagy amelyben egy grammatikai

³⁹ Reprezentatív képet nyújt a grammatikalizáció meghatározásairól Campbell – Janda (2001: 93–112), rámutatva implikációikra is. A definíciókat érő kritikákról lásd Newmeyer 1998; 2001, Lehmann 2005.

⁴⁰ Annak ellenére, hogy a definícióban Lehmann lexémák grammatikalizációjáról ír, szerkezetekben zajló grammatikalizációra gondol, lásd Lehmann 2002: vii, 17, 22, 23 stb., és az előző fejezet vonatkozó részét.

egység még grammatikaibb funkciókat vesz fel” (Heine – Claudi – Hünemeyer 1991b: 2).

Emellett gyakori, hogy a definíció a grammatikalizálódó egységre jellemző szemantikai, morfoszintaktikai, fonológiai sajátosságok ismertetésével egészül ki⁴¹, például:

„A ’grammatikalizáció’ terminust lényegében egy fejlődési folyamatra alkalmazzuk, amelyben nyelvi egységek elvesztik szemantikai komplexitásukat, pragmatikai szignifikanciájukat, szintaktikai szabadságukat és fonetikai szubsztanciájukat is” (Heine–Reh 1984: 15, idézi Campbell – Janda 2001: 97).

„A grammatikalizációt általánosan olyan folyamatnak tekintjük, melyben egy lexikális egység teljes referenciális jelentéssel (azaz egy nyitott osztály elemeként) grammatikai jelentést növeszt (vagyis egy zárt osztály elemévé válik); ezt a fonetikai anyag redukciója vagy elveszése, a szintaktikai függetlenség és a lexikális (referenciális) jeletés elvesztése kíséri.” (Fischer – Rosenbach 2000: 2)

„Grammatikalizálódáson az irodalomban többnyire egy autonóm nyelvi egységnek függő nyelvtani kategóriává degradálódását értik. Ennek során egy autoszemantikus (lexikális jelentésű) nyelvi elemből szinszemantikus (pusztán grammatikai jelentéssel rendelkező) elem lesz. Ez a folyamat többféleképpen is történhet.

Egyrészt végbemehet grammatikalizálódás úgy, hogy az illető egység fonológiai alkata nem változik, csak kommunikatív szerepe értékelődik át.
(...)

A grammatikalizálódás másik útja, hogy egy önálló szóból segédszó (adpozitum), esetleg puszta affixum keletkezik. Ennek a folyamatnak különböző állomásai, fokozatai lehetnek, de mindegyikben közös, hogy csökken az illető elem szintaktikai önállósága és a más elemektől való

⁴¹ A pontos grammatikalizációdefiníciók hiányában látja a grammatikalizációs viták okát Lindström: „Az egyik jele annak, hogy a nyelvészek nem teljesen értették meg a terminológiát, az lehet, hogy ismétlődő példákat hoznak precízebb definíciók helyett.” (Lindström 2005: 17). Azt javasolja, hogy ne spóroljunk meg a definíciókat, mert az így is nagy fogalmi zavar csak tovább erősödik (i. m. 11–13, 418).

megkülönböztetés lehetősége, ezzel egy időben növekszik a más (autonóm) nyelvi egységtől való függősége, gyakran ahhoz való fonetikai alkalmazkodása is: a folyamatnak kísérőjelensége a szegmentális és szupraszegmentális fonológiai jegyek fokozatos eltűnése (...), végpontja pedig a zéró fonológiai tartalom.” (Forgács 1999: 24)

Hadumod Bußmann szerint akkor beszélhetünk grammatikalizációról, ha egy autonóm lexikai egység lassan egy függő grammatikai kategória funkcióját szerzi meg. Eközben számottevő jelentésváltozás következik be az autoszemantikus jelentéstől a szinszemantikus irányában (azaz a lexikálistól a grammatikális jelentés felé). Formai oldalról nézve szintaktikai függetlenedés és az azonos paradigmába tartozó más elemektől való morfológiai megkülönböztethetőség („Unterscheidbarkeit”) jelenik meg. A függővé válás mellett, azzal egyidejűleg a grammatikalizálódott elemek egyre inkább kötelezővé válnak, párhuzamosan az autonóm nyelvi egységhez történő fonológiai igazodással. A folyamat során a fonológiai ismertetőjegyek mind szegmentális, mind szupraszegmentális szinten fokozatosan eltűnnek, az abszolút végpont pedig „a zéró fonológiai tartalom” (Bußmann 1990: 289–291).

Akárcsak korábban, az utóbbi évtized szakirodalmi munkáiban is dominálnak a grammatikalizációt a benne lezajló szemantikai módosulások alapján meghatározó definíciók:

„A grammatikalizáció inherensen történeti fogalom ... történeti szemantikai folyamat, amelyben a 'tőmorféma' teljes lexikális jelentéssel absztraktabb, funktorszerű, 'grammatikai' jelentést vesz fel.” (Matisoff 1991: 384, idézi Campbell – Janda 2001: 99).

„Grammatikalizáció alatt egy olyan folyamatot értünk, amelyben egy E nyelvi kifejezés konvencionális M1 jelentése mellé⁴² egy absztraktabb és grammatikaibb M2 jelentést kap” (Heine 1997: 76).

„A grammatikalizáció a funkcionális morfémák tartalmas morfémákból történő fokozatos történeti kifejlődése. E folyamatnak a legáltalánosabbak

⁴² Érdekes, hogy Heine a *mellé* kifejezést használja, mert ez arra utal, mintha a lexikális jelentés mellé érkezne a grammatikai (vö. lentebb: „Loss and Gain Model”).

között említett vonása a 'szemantikai kifehéredés': mialatt egyre inkább funkcionálissá válik, a morféma elveszti jelentése legnagyobb részét." (von Fintel 1995: 175)

Jo Rubba elsődlegesen szemantikai változásnak tartja a grammatikalizációt, amelyben „a formai változások automatikus következményei a szemantikai változásoknak” (Rubba 1994: 81). Hangsúlyozza, hogy csak a jelentés általánosulása után következik be a morfoszintaktikai kategória megváltozása, majd a morfoszintaktikai autonómia kiterjedése.

Ez a tény, vagyis a jelentésbeli változások kitüntetett szerepe a grammatikalizáció értelmezésében⁴³ két másik jelenséggel van szoros összefüggésben: az egyik az, hogy amíg a grammatikalizáció elnevezés nem vált általánosan elterjedté, addig folyamatra más kifejezésekkel referáltak. A grammatikalizáció (kvázi)szinonimájaként voltak használatosak – és sokszor még ma is azok – a következő elnevezések: *szemantikai kiüresedés* (Givón, Lord), *szemantikai kimerülés* (Lehmann), *szemantikai gyengülés* (Guillaume), *szintaktikalizálódás*, *szintakticizáció*⁴⁴ (Givón), *kondenzáció* (Lehmann), *redukció* (Langacker), *szubdukció* (Guillaume), *reanalízis*, *deszemantizáció* (Heine és Reh), *szemantikai generalizáció* (Bybee és Pagliuca) (idézi Heine – Claudi – Hünemeyer 1991a: 149, vö. Lehmann 1995: 8–10).

E jelenség alól sokáig a magyar szakirodalom sem volt kivétel, mint arra az előző tudománytörténeti fejezetben is láthattunk példákat: a nyelvészek a *grammatikalizáció* elnevezés helyett az általános, nyelvváltozástípusra le nem szűkített *keletkezik*, *érkezik*, *származik*, *kiformálódik*, *kialakul*, *válik*, *kibontakozik*, *létrejön*, *átértékelődik* kifejezéseket alkalmazták, például:

„A magyar névszóragozás egész fejlődéstörténetének központi jelentőségű folyamata a ragrendszer fokozatos bővülése névutói eredetű elemekkel. (..) Annak eldöntése, hogy egy rag névutóból származik-e, elsősorban rendszertani összefüggések alapján lehetséges. (...) További érv a névutói eredet mellett, ha maga az önálló szó is kimutatható. (...) Annak hátterében, hogy a magyar névszóragozás új elemei elsősorban a névutók felől érkeztek,

⁴³ A grammatikalizáció szemantikai mechanizmusainak tárgyalását lásd a 2. 2. 2. 1. fejezetben.

⁴⁴ Az eredetiben: *szintakticizáció*. A továbbiakban a magyar terminológiában ismert *szintagmatizáció*, *szintagmatizálódás* kifejezéseket használom, kivéve, ha magának a szerzőnek az elképzelését ismertetem (mint itt is).

olyan szerkezeti összefüggések húzódnak meg, melyek már a rokon nyelvi együttélés korában kijelölték a fejlődés bizonyos irányait.” (Korompay 1991: 289–290, a saját kiemelésem)

„Névutóink másik csoportja értelmezős szerkezetben keletkezett, például: *úton által, fiúval össze*. (...) A határozószó ebben a helyzetben értelmező, magyarázó szerepet tölthetett be (a fiúval, mégpedig össze); itt meglazulhatott a kapcsolata igei alaptagjával, és az előtte álló ragos főnév névutójává értékelődött át.” (D. Mátai 2003: 228, a saját kiemelésem).

Kivételt jelentett ez alól például a *szófajváltás* (~ *szófaji változás*) megnevezés, amely már tipizál; ez a jelenség a grammatikalizációban is megjelenik, része annak, hiszen a grammatikaivá váló nyelvi egység kategóriát is vált⁴⁵:

„A KÖTŐSZÓK (...)

Keletkezési módok

1. Szófajváltás

a) Határozószókból (vonatkozó névmási határozószókból) keletkezett a legjelentősebb csoport: *hogy, ha, mert, mint*.” (D. Mátai i. m. 229, kiemelés az eredetiben)

*Agglutináció*⁴⁶ is állhat a *grammatikalizáció* elnevezés helyett vagy mellett; a következő példában a szerző azonosítja a kettőt, de erre csak egy másik szöveghely világít rá:

„Önálló szóból, agglutinációval nagyon kevés képző keletkezett. Ilyen a *-ság/-ség* képző, melynek kiindulópontja valószínűleg egy ’halom, domb’ jelentésű névszó volt” (Sárosi 2003: 145, a saját kiemelésem).

„Az ősmagyarban keletkezett új névszóragok legnagyobb része (80 százaléka!) önálló szóból alakult, más szóval agglutinálódott (grammatikalizálódott).” (i. m. 170, kiemelés az eredetiben)

⁴⁵ A „rendszerint” itt arra utal, hogy például egy helyhatározórag idő- vagy módhatározórággá válása mindenképpen grammatikalizáció, de a nyelvi egység igazából nem vált úgy kategóriát, mint a névutó > rag változás esetében tette.

⁴⁶ Ennél a terminusnál is nyitott a többféle értelmezés lehetősége, lásd például Nadasdy 2003: 227–231.

Egy másik forrásból származó példa ugyanerre, mely a ható képző kialakulását taglalja:

„következetes egybeírása a régen bekövetkezett agglutinálódás biztos jele”

(D. Bartha 1991: 63).

Látható, hogy a *grammatikalizáció* terminus helyett alkalmazott megjelölések kevés kivétellel a grammatikalizáció szemantikai aspektusát hangsúlyozzák. Ehhez kapcsolható egy másik tendencia, amely a jelenlegi kutatásokban is megfigyelhető: a már említett „Handbook of Historical Linguistics” (2003) című munkában a grammatikalizáció a „Pragmatiko-szemantikai változások” fejezetben kapott helyet, miközben a szerzők maguk is leszögezték, hogy a folyamatnak morfoszintaktikai és fonológiai vetülete egyaránt van, s a folyamat egyik nélkül sem tárgyalható érdemben. Traugott például e főfejezetben belül külön alfejezetben tárgyalja a változás szerkezeti kérdéseit (2003: 627–630); megemlítve azt a tudománytörténetileg sem mellékes tényt, hogy az 1970-es években erőre kapó amerikai grammatikalizációs kutatások először a a morfoszintaktikai változásokra irányultak, tehát az újjászülető kutatási területen belül elsőként a szerkezeti témák kerültek középpontba (lásd Li 1977, idézi Traugott i. m. 627).

Végezetül talán az egyik legfontosabb momentum a hagyományosnak tekinthető grammatikalizációdefiníciókkal kapcsolatban: a grammatikalizációkutatásokat kritikával illetők fő érve a grammatikalizáció mint önálló változás ellen mindig is annak megfordíthatósága – a „degrammatikalizációs” példák – voltak. Véleményük szerint nem igaz az egyirányúsági elv, ami ráadásul a grammatikalizációdefiníciókba „be van építve”, azok inherens részét képezi (pl. Newmeyer 1998: 260–278; a probléma részletes tárgyalását lásd a 3. 1. fejezetben). Frederick J. Newmeyer ezt két, reprezentatívnek tartható idézettel igazolja:

„Ahol egy lexikális egység vagy szerkezet grammatikai funkciót vesz magára, vagy ahol egy grammatikai egység még grammatikaibb funkciót vesz magára, grammatikalizációval van dolgunk” (Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991a: 2, illetve Newmeyer 1998: 261).

„A grammatikalizációt olyan folyamatként határozzuk meg, amelyben lexikális egységek és konstrukciók bizonyos nyelvi környezetben grammatikai funkciót kezdenek szolgálni, és ha egyszer grammatikalizálódtak, új grammatikai funkciókat fejlesztenek ki.” (Hopper – Traugott 1993: xv)

Való igaz, ezek a meghatározások magukban hordozzák azt az implicit állítást, hogy a grammatikalizáció egyirányú. Newmeyer és a vele egyetértők szerint is egyes lexikális egységek vagy szerkezetek kevésbé grammatikaibb funkcióra is szert tehetnek, tehát az irányosság nem lehet igaz a fent definált változástípus esetében (uo.)⁴⁷ Véleményem szerint azonban itt nem az egyirányúsággal, hanem a definíció érvényességi körével van baj: túlságosan tág, mivel minden grammatikai funkciót szolgáló elem kialakulását magában látszik foglalni – márpedig nem igaz, hogy minden grammatikai természetű egység grammatikalizáció révén keletkezne. Természetesen vannak „eleve” grammatikai funkcióra létrejövő elemek, de ugyanígy lexikalizációval és reanalízissel keletkező grammatikai egységek is (lásd a 3. 2. és 4. 5. fejezetben). Ezek nyilvánvalóan nem grammatikalizáció révén fejlődtek ki, s nem is okvetlenül egyirányú folyamat során. Newmeyer ugyanakkor nem ezekre a változásokra gondolt, hanem az általa degrammatikalizációsak vélt esetekre, melyek véleménye szerint megcáfolják az egyirányúsági elvet. Úgy gondolom azonban, hogy ez sem állja meg a helyét: a grammatikalizációt mint általános tendenciát nem döntik meg az említett példák (részletesen lásd a 3. 1. fejezetben).

2. 2. 1. 2. Újabb definíciók: nyitás a pragmatika felé

A nyelvtudomány pragmatikai fordulataig a grammatikalizációt elsősorban diakrón jelenségként vizsgálták, ezt követően azonban már két nézőponttal számolhatunk:

- A folyamat nézhető történeti perspektívából: ekkor a grammatikai formák forrásait és változásuk tipikus ösvényeit kutatjuk. A grammatikalizáció ekkor a nyelvi

⁴⁷ Különös, hogy Newmeyer ezt írja, hiszen az általa jellemzőnek tartott degrammatikalizációs példák esetében sem egy **lexikális** egységnek lesz kevésbé grammatikai funkciója, hanem egy grammatikaivá–grammatikaibbá válnak. A megállapításának csak akkor van értelme, ha lexikális elem alatt viszonyszót ért, erre utaló jel azonban nincs, és ez az értelmezés is problémás, hiszen a viszonyszók is rendszerint grammatikai elemeknek tekintendők.

változások egyik fajtájaként mutatkozik meg, amelyben egy lexikai elem grammatikaivá lesz és egy grammatikai elem még grammatikusabbá.

- Szinkrón perspektívából is megközelíthető a grammatikalizáció, ez elsődlegesen pragmatikai jelenségként vizsgálja, bevonva a nyelvhasználati minták szempontját is az elemzésbe (l. Hopper – Traugott 1993: 2).

Vannak olyan szerzők, akik megkísérelték a kettő egyesítését, ilyen a Hopper– Traugott szerzőpáros is (uo.; vö. Heine – Traugott 1991: 1). Diskurzusokra irányuló statisztikai elemzések révén próbálják megállapítani, hogyan ismerhető fel egy folyamatban lévő grammatikalizációs változás (i. m. 201–203).

Heine – Claudi – Hünnemeyer utal rá, hogy a kurrens grammatikalizációs témák egyikét azok a vizsgálatok képezik, amelyek a grammatikalizációt a diskurzuspragmatikában helyezik el, s diskurzuspragmatikai erők inherens alkotórészeként képzik el (Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991a: 22). Mindenképpen ezek között tarthatjuk számon E. C. Traugott nagyhatású, a grammatikalizációkutatásra jelentős hatást gyakorló tanulmányait (1995, 1997, 1999, 2003) is; ezek egyikében így határozza meg a grammatikalizációt:

„Az a folyamat, amelynek során lexikai anyag erősen megszorított pragmatikai és morfoszintaktiai kontextusokban grammatikai funkciót kezd szolgálni, és ha már grammatikaivá vált, egyre inkább grammatikai, operátorszerű funkciót tölt be.” (Traugott 2003: 645, a szinte azonos korábbi definíciók egyike például: Traugott 1995:15)

A szinkrón grammatikalizációvizsgálat azonban úgy is érthető, hogy a szinkroniában fennálló változatokat vizsgáljuk: az egy nyelvmetszetben fellelhető formák egymástól eltérő grammatikalizációs fázisokat reprezentálnak – ezt a jelenséget nevezi Hopper rétegződésnek (layering) (Hopper 1991: 22–24, idézi Heine 2003: 589, lásd a 2. 2. 2. fejezetet is).⁴⁸ E formák – és egyéb grammatikalizációs törvényszerűségek – segítségével tehát visszafejthető a grammatikalizációs folyamat, megállapítható, hol ágazott el, hol vált a határószóból névutó, s a névutóból igeekötő.

⁴⁸ Ilyennek vehetjük például a magyar nyelv középmagyar korszakában az *által* elem különböző minőségű előfordulásait, lásd a 4. 3. fejezetet.

2. 2. 1. 3. További grammatikalizációdefiníciók: táguló használat

Ha további – funkcionalista jellegű – grammatikalizációdefiníciókat keresünk, érdemes egy pillantást vetnünk Martin Haspelmath meghatározására, aki a grammatikalizációs folyamatot igen tág érvényű változásként nézi:

„A grammatikalizáció a grammatika minden részében megjelenő, graduálisan előrehaladó tendencia a feszebb struktúrák irányába, a nyelvi kifejezés használatának egyre kisebb fokú szabadsága felé minden szinten. (...) A grammatikalizáció magában foglalja az egyszerű mondatok összetett mondatokból való kialakulását, a funkciószók tartalmas szavakból való kialakulását, és az affixumok funkciószavakból való kialakulását” (Haspelmath 1998: 318, a saját kiemelésem).

Az idézet első felében leírt változás Lindström már említett szupergrammatikalizáció fogalmára emlékeztethet bennünket, amely nála az egyes grammatikai viszonyokat kifejező elemeket létrehozó nyelvváltozások fölérendelt fogalma. Lindström úgy véli, hogy a világ nyelveiben a grammatikai viszonyok világos kifejezésére eszközöket kell létrehozni, és ez öt különböző módon valósulhat meg – a grammatikalizáció ezek közül az egyik:

- szórendi megszorítások (*restrictions*);
- intonáció használata (*marking* ’jelölés’);
- bizonyos ismétlődő hangváltakozások alkalmazása (pl. umlaut révén) (*hangváltozás, exaptáció*);
- egy korábbi jelentését elvesztett morféma új funkcióra történő alkalmazása (*exaptáció*); valamint
- egy lexikális egység vagy kevésbé grammatikális egység felhasználása (*grammatikalizáció*); ez a legkiemelkedőbb és leggyakoribb nyelvváltozás az öt közül.

Lindström tehát egyértelműen elutasítja azt a nézetet, hogy grammatikalizáció lenne az egyedüli útja annak, hogy grammatikai egységek jöjjenek létre (akárcsak Lehmann 2005: 6).⁴⁹

A Haspelmath-tól származó idézet második fele viszont világossá teszi, hogy nem egy hiperonim folyamatra, hanem a grammatikalizáció nyelvváltozástípusára gondolt. Konklúziója szerint a folyamat nem kizárólag a lexikális kategória > funkcionális kategória változást foglalja magában, hanem:

„a grammatikalizáció a nyelvi kifejezést a lexikális–funkcionális kontinuum funkcionális pólusa felé tolja” (Haspelmath 1999: 1045)

Ezáltal – többek között – a diskurzusszervezésben szerepet betöltő pragmatikai elemek kialakulása is beolvashatóvá válik a grammatikalizációelméletbe (1. később, a 3. 2. 6. fejezetben).

Heine és Traugott megközelítésében a grammatikalizáció két egymáshoz kapcsolódó folyamatot is takar: a lexikális elemek grammatikai morfémává válását, valamint a diskurzusból a morfoszintaxisba lépő változásokat (Heine – Traugott 1991: 2). Campbell – Janda szerint, mivel a szerzők mindkét fajta változásnál ugyanazokról a jellemzőkről beszélnek, azt sugallják, hogy a kettő a következő módon közös nevezőre hozható: diskurzusból használt lexikális egység > nem lexikális, morfoszintaktikai egység (Campbell – Janda 1991: 98).

A formalista–generatív keretben született grammatikalizációmeghatározások közül a minimalista programot és a Clark – Roberts-féle nyelvváltozás-megközelítést ötvöző Roberts és Roussou szerzőpáros a grammatikalizációt úgy határozza meg, mint „lexikális anyag funkcionálisként történő reanalízisének a példájá”-t (Roberts – Roussou 1999: 28), tehát lexikális fej funkcionális fejként való újraértelmezéséről beszélnek. Fontos látnunk, hogy a folyamat alapvetően egyfajta reanalízisként jelenik meg náluk, vagyis a grammatikalizáció a szerkezeti-szintaktikai szinten működő mechanizmusával azonosul. Hagyományosan ugyanis a grammatikalizáció szerkezeti változásait a legtöbben a reanalízissel azonosítják (lásd a következő fejezetet; kivétel: Haspelmath 1998). Robertsék a grammatikalizáció, vagyis e reanalízistípus gyakoriságát azzal magyarázzák, hogy ez a fajta reanalízis szerkezeti egyszerűsödést

⁴⁹ Magam is ezzel a felfogással értek egyet, mint arra a 4. fejezet esettanulmányai is igyekezem rávilágítani.

foglal magában, amit a komputációs szempontból konzervatív nyelvelsajátító készülék előnyben részesít (i. m. 1011–1041).

A fenti állításnak, vagyis annak, hogy a generatív nyelvészek a reanalízissel azonosítják a grammatikalizációt, csak első pillantásra mond ellent az a tény, hogy a jelenséghez kapcsolódóan például Newmeyer is szemantikai és fonetikai változásokról beszél (a reanalízisen túl). Valójában azt kísérli meg bebizonyítani, hogy a grammatikalizáció epifenomén, csak a nyelvészek fejében létező, nem valóságos nyelvváltozástípus, amelynek mechanizmusai egymástól függetlenül is léteznek, egyik a másik nélkül is működik (Newmeyer 2001: 190–203, részletesen lásd a 3. 1. fejezetben).

Ritka kivételnek tekinthető a grammatikalizáció formalista kutatói között Aniek Ijbema, aki disszertációjában (2002) a grammatikalizáció során tipikusan jelentkező szemantikai változások generatív keretben történő magyarázatára tett kísérletet. Úgy véli, hogy a grammatikalizáció a grammatikalizálódó egységnek a funkcionális projekciók hierarchiájában való emelkedését foglalja magában (Ijbema 2002: 2, 14–23). Von Fintelre és van Kemenade-ra hivatkozik, akikkel egyetért abban, hogy egy lexikális elem kifakulása⁵⁰ az elem funkcionális pozícióba történő szintaktikai mozgásának az eredménye (von Fintel 1995: 184–185, von Kemenade 2000: 55; az utóbbit idézi Ijbema 2002: 12–13). Különös, mivel a funkcionalista kutatások ennek épp az ellenkezőjét látszanak alátámasztani: a szemantikai módosulások minden más változást megelőznek a grammatikalizációban (vö. Rubba 1994, Ladányi 1998; részletesen lásd a következő fejezetben).

A grammatikalizáció fogalma a számos elméleti alapvetést figyelembe véve mára már rendkívül kiszélesedett: több, akár eltérő fogalmi szinten mozgó és különböző irányzatot reprezentáló jelentést vett fel. Legáltalánosabbá, legmeghatározóbbá véleményem szerint a következők váltak:

- A grammatikalizáció kifejezés egy nyelvtörténeti folyamatot, nyelvi változástípust takar. Idevehetők a kanonikus, másként hagyományosnak mondott definíciók és az azokat kibontó elemzések (például Kuryłowicz 1965, Lehmann 1982).

⁵⁰ A grammatikalizációval foglalkozó formalista/generatív munkákban általában a kanonikus grammatikalizációs esetek (azon belül főleg a morfológizációs esetek) „újrértelmezése” folyik; részben talán ennek tudható be, hogy ezekre a tanulmányokra inkább a grammatikalizációkutatás korábbi szakaszára jellemző terminushasználat jellemző, így gyakori a funkcionalista körökben már kevésbé népszerű *szemantikai kifakulás* (*semantic bleaching*), *szemantikai anyagból való vesztes* (*loss of semantic substance*) kifejezések alkalmazása (l. Ijbema 2002).

- A grammatikalizáció terminus elsősorban a grammatika kialakulására vonatkozik (például Humboldt 1822; e nézet kritikáját lásd például Lehmann 2005: 3).
- A grammatikalizáció a benne zajló mechanizmusok (valamelyikének) eredménye (Newmeyer 1998, 2001, vö. Joseph 2001: 164, 184–185).⁵¹
- A grammatikalizáció „azonos” a grammatikával: „nincs ’grammatika’, csak ’grammatikalizáció’” – emergens grammatika elképzelés (Hopper 1987: 148, idézi Campbell – Janda 2001: 97; vö. Heine 2003: 577).
- A grammatikalizáció mint elméleti keret, nyelvtanulmányozási mód, „szubdiszciplína” jelenik meg Hopper és Traugott monográfiájában (1993: 1–2, lásd az előző fejezet vonatkozó részét is). Részben ehhez kapcsolhatók a grammatikalizációelméletet szorgalmazók elképzelései is (Bybee – Perkins – Pagliuca 1994: 4–5, 9–22). A grammatikalizációelmélet Bernd Heine szerint „annak magyarázó megközelítése, hogy miként és miért jelennek meg és fejlődnek ki a grammatikai kategóriák” (Heine 2003: 578). Az elmélet főbb állításai a következők (Haspelmath 1998: 318–320):
 - a grammatikalizáció fokozatos változás;
 - a nyelvi jelek autonómiavesztésével jár;
 - egyirányú folyamat.

2. 2. 1. 4. Problémák a grammatikalizációdefiníciókkal kapcsolatban

Mint Traugott is felhívta rá a figyelmet, a grammatikalizáció hagyományosnak mondható definíciói több félrevezető vagy legalábbis megkérdőjelezhető állítást, még inkább implikációt tartalmaztak (Traugott 2003: 624–625) – annak ellenére, hogy a kutatók már korábban birtokában voltak olyan ismereteknek, amelyek a téma tárgyalásában igen fontosnak minősülnének. A definíciók azonban nem mindig tükrözték ezeket⁵². Véleményem szerint a következő kifogásokat emelhetjük a „hagyományos” grammatikalizációmeghatározásokkal szemben:

⁵¹ Ez a nézet szorosan kapcsolódik a grammatikalizációt különböző nyelvváltozásokra, például pusztán reanalízisre redukálók nézetével, részletesebben lásd a vitás kérdéseket tárgyaló 3. fejezetben.

⁵² Mint Traugott megjegyzi, a grammatikalizáció erősen kontextusfüggő folyamatként való számoltartása nem új felismerés, már Meillet-nél is megjelent, ugyanakkor a legtöbb definíció még mindig lexémákból indul ki (Traugott 2003: 624).

Lexémaközpontúság: számos definícióban elsősorban lexémák grammatikalizációjáról esett-esik szó, például:

„bizonyos szók grammatikalizálódása új formákat teremt” (az eredetiben: Meillet 1912/1921: 133, itt: Antal 1991: 138; a saját kiemelésem).

Ha csak lexémáról beszélünk mint a folyamat kiindulópontjáról, elhallgatjuk annak a szerkezetnek a jelentőségét, amely a grammatikalizálódó eleme(ke)t tartalmazza. Traugott hangsúlyozta, hogy még a szokványos grammatikalizációs példák esetében sem pusztán csupasz lexémákról van szó, hanem morfoszintaktikai elemsorról vagy – a legtöbb esetben – szerkezetekről (Traugott i. m. 624–625). Lexémák tehát csak nagyon sajátos morfoszintaktikai kontextusban és csak speciális pragmatikai feltételek mellett grammatikalizálódnak, tehát célszerűbb olyan módon tekinteni a folyamatra, ahogyan Bybee és szerzőtársai teszik:

„a grammatikai morfémák fokozatosan fejlődnek ki lexikai morfémák lexikai vagy grammatikai morfémákkal való kombinációból” (Bybee – Pagliuca – Perkins 1994: 4, idézi Traugott uo.).

Érdekes azonban ez a megállapítás annak fényében, hogy a lexikai morfémák grammatikai morfémákkal való kombinálódása nem szükségszerűen csak grammatikalizációban lehetséges, hanem lexikalizációban is (például a magyar határozószók egyik típusának kialakulásában). Kérdés tehát, hogy Bybee-ék miért nem fogalmazzak pontosabban, de elképzelhető, hogy azért, mert az állításuk második részében szereplő változástípust is grammatikalizációnak tartják.

A grammatikalizációs kontinuum egyik oldalának túlhangsúlyozása: a grammatikalizációdefiníciókban főként a kiinduló elemre való koncentráció gyakori – ez lenne a grammatikalizációs kontinuum bal oldala –, azaz a legtöbb grammatikalizációs változást a forráselemhez viszonyítva határoznak meg, mindenekeelőtt a kiinduló elem eredeti tulajdonságaiban bekövetkezett módosulásokat tartva számon:

„kifakulással járó folyamat, amelynek során az igék elveszítik jelentésüket és szintaktikai tulajdonságait, és viszonyokat jelölő grammatikai

morfémákként maradnak fenn” (Lord 1976: 189, idézi Lindström 2005: 174, a saját kiemelésem).

Ha ebből a nézőpontból tekintünk az egész folyamatra, akkor a grammatikáivá vált elem jelentését a lexikális jelentéshez hasonlítjuk, s ehhez képest minősítjük a lezajló szemantikai változásokat „jelentésszegényedésnek”, „kifakulásnak” („bleaching”) stb. Ez a kategóriaváltásra is áll: a gyakran használt lefokozódás („downgrading”) kifejezés nem a kategóriák közti elcsúszást vagy szimpla váltást hangsúlyozza (mint mondjuk a magyar terminus), hanem a főkategóriákból grammatikai kategóriába való átkerülést negatív előjellel látja el.

A grammatikalizálódó egység sajátosságait a kiinduló elemhez viszonyító elemzések és definíciók „tartóssága” arra mutat rá, hogy feltehetően ebből a nézőpontból szemlélve a legkönnyebb a folyamatot leírni. Látható azonban, hogy egészen az Eve E. Sweetser-féle Loss and Gain Model megjelenéséig – majd később azt vitatva – a grammatikalizációban lezajló szemantikai változásokat általában egyoldalúan közelítették meg: az elem grammatikalizálódván lexikális jelentéséből mindenképpen veszíteni fog, „kifakul”, „elszegényedik”. Sweetser viszont a szemantikai folyamat kettős irányúságát emelte ki, eszerint nemcsak jelentésbeli üresedésről, gyöngülésről van szó, hanem gazdagodásról is (Sweetser 1988, idézi Heine – Claudi – Hünemeyer 1991b: 110; a további kritikákat lásd Hopper – Traugott 1993: 63–93). Traugott szerint ha a lexikális egység konkrét jelentésében be is következik „halványodás”, az nem változtat az elem szemantikai komplexitásán (2003: 632). Az ugyancsak kognitív keretben dolgozó nyelvészek közül Claudi és Heine (1986), valamint Heine és munkatársai (1991a, b) a folyamatban bekövetkező metaforikus átvitel jelentőségére hívják fel a figyelmet. A mai kutatások jelentős részében már egyértelműen a „vesztés és nyereség” elképzelés jelenik meg: az eltűnő lexikális jelentést az absztrakt jelentésekben, funkciókban való gazdagodás váltja fel – vagyis a célegységnek, tehát a grammatikalizációs kontinuum „jobb oldalának” a szempontja is beépült a kutatásokba.

Ez a súlyponteltolódás hozta magával azokat a fajta kritikákat és javaslatokat is, amelyeknek szerzői nem a folyamat kiinduló és végső állomásaira koncentrálnak, hanem magára a folyamatra. Nikolaus P. Himmelmann többek között a grammatikalizáció és lexikalizáció összefüggéseit vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy a grammatikalizációt érdemesebb „folyamat-megközelítésben”, semmint az ún.

dobozmetaforával – mely szerint a lexikont és a grammatikát két, egymástól elkülönült dobozként szemléljük – leírni (Himmelman 2003: 8–10). Ebből fakad ugyanis a grammatikalizáció „elemalapú szemlélete” (uo.; a téma részletes tárgyalását lásd a 3. 2. fejezetben). Himmelman indoklása mindazonáltal nem új (vö. Traugott 2003: 624):

„nem csak a grammaticizálódó elem az, ami grammaticizáción megy keresztül. Ehelyett a grammaticizálódó elem **a saját szintagmatikus kontextusában** az, ami grammaticizálódik” (Himmelman i. m. 8, kiemelés az eredetiben, a dőlt betűs kiemelést félkövérre változtattam).

Himmelman meglátása az, hogy a szerkezetre koncentráló megközelítés olvasatában „a grammatikalizáció lényegében kontextuskiterjesztési (context-expansion) folyamat” (uo.), ami három szinten is történhet, így beszélhetünk

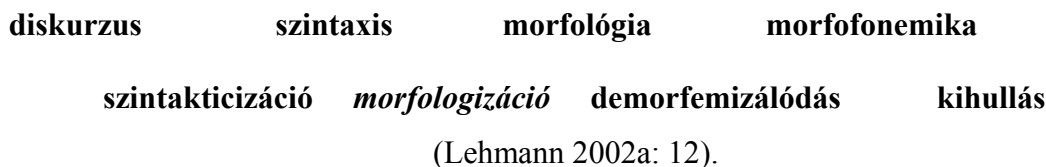
- a gazdaosztály kiterjesztéséről (annak az elemnek az osztálya terjed ki, amellyel a grammatikalizálódó elem egy szerkezetet alkot, például a mutató névmásokból kialakuló határozott névelő olyan főnevek előtt is állhat, amelyek előtt korábban nem);
- a szintaktikai kontextus kiterjesztéséről (az előbbi elem új szintaktikai környezetben is előfordulhat), illetve
- a szemantikai–pragmatikai kontextus kiterjesztéséről (például ilyen a határozott és határozatlan névelő anaforikus használata),

amelyek jellegzetesen együtt fordulnak elő a grammatikalizációs folyamatokban.

Morfológiaközpontúság: sok esetben a grammatikalizáció pusztán morfológizációként jelenik meg (a grammatika pedig morfológiára szűkül le). Az ismertebb meghatározások közül sok még a legutóbbi időkben is a lexéma/lexikai egység > grammatikai morféma változást tartalmazta definíciós jegyként, holott köztudott, hogy a grammatikalizáció ennél tágabb érvényű.

Így jelent meg a grammatikalizáció például a Besch – Reichmann – Sonderegger szerkesztette német nyelvtörténeti kézikönyvben: a morfológiai rendszer keletkezését és hanyatlását ismertető fejezetben tárgyalták, s olyan rekurzív összefolyamatként határozták meg, amely minden szemantikai egység sorsát magába foglalja (Besch – Reichmann – Sonderegger 1984: 757–758; a témához még: Heine – Claudi – Hünemeyer 1991a: 149–150; vö. Heine – Claudi – Hünemeyer 1991b: 2).

Ezzel a megközelítéssel az a probléma, hogy a morfológizáció csak az egyik fázisa, vagy másként: csak az egyik típusa a grammatikalizációnak, az, amelyik a szintaxis és a morfológia nyelvi szintje között működik (lásd Hopper – Traugott 1993: 130–150), mint azt az alábbi ábra is mutatja:

A grammatikalizáció klasszikus formájának tehát a kutatók mindig a morfológizációt tartották (vö. Joseph 2003: 472–473, Hopper – Traugott 1993: 130–131), s ez a felfogás a szakirodalomban még ma is sokszor visszaköszön.

2. 2. 2. A grammatikalizáció jellemző vonásai

A következőkben a grammatikalizációs folyamatok szemantikai–pragmatikai, valamint szerkezeti (morfoszintaktikai–fonológiai) változásait kísérlem meg bemutatni. Ezek a jelentést és a formát érintő változások szorosan összefüggenek egymással – szétválasztásuk valójában csak a leírást megkönnyítő módszer (lásd később is).

2. 2. 2. 1. A grammatikalizáció szemantikai–pragmatikai változásai

Mint az előző fejezetben láthattuk, a grammatikalizációt a kutatók egy része elsődlegesen szemantikai változásnak tartja: „A grammatikalizáció (...) mindenekelőtt szemantikai folyamat” – írta Bernd Heine (2003: 583) a „Handbook of Historical Linguistics” grammatikalizációról szóló fejezeteinek egyikében. S ha ez az állítás nem is jelenik meg minden egyes grammatikalizációdefinícióban explicit formában, szerzőik mégis főként a grammatikalizálódó egység jelentését érő módosulásokat részletezik, így a szemantikai „kifakulást” („semantic bleaching”), amelynek része a lexikális jelentés felszámolódása; valamint az új grammatikai funkciók megjelenését (lásd Traugott 2003: 633 stb.).⁵³

⁵³ Kiváló összefoglalást írt a grammatikalizáció szemantikai vonatkozásairól például Ladányi Mária (1999: 124–134), valamint Regine Eckardt (2002: 53–67).

A grammatikalizációkutatás „szemantika-központúságának” okai véleményem szerint többek között az alábbiakban keresendők:

- A szemantikai változások **feltűnőek, nagy léptékűek** a grammatikalizációban: egy egység lexikális tartalma javarészt – egyesek szerint: teljesen – megszűnik, ez lenne a deszemanticizáció folyamata (Heine i. m. 579). Helyette az egység idővel grammatikai funkciót vagy funkciókat tölt be: „átkerül” a grammatikai, vagy ha már grammatikai elem, a még grammatikaibb elemek közé. Megváltozik az elem szófaja (kategóriaváltás), de ez a módosulás nem az alapszófajokon belül zajlik, hanem az alapszófajok > viszonyszók között. A dekategoriizáció⁵⁴ azonban erőteljesen kapcsolódik a grammatikalizáció során lejátszódó szerkezeti változásokhoz, olyannyira, hogy sok szerzőnél a dekategoriizáció szerkezeti jegyként szerepel (például Hopper – Traugott 1993: 103–106; Hopper 1991, idézi Heine i. m. 589).
- A szemantikai változások megelőzik a formai–fonológiai változásokat, pontosabban fogalmazva: **korábban elkezdődnek**. Nem érnek véget azonban a formai változások előtt, hanem az egész grammatikalizációs folyamatot végigkísérik. Már a folyamat kezdeti szakaszában jelentésváltozás figyelhető meg (vö. Ladányi 1998: 422, Rubba 1994), mi több, sokan a grammatikalizáció előfeltételének az egység általánosult jelentését tartják (l. Bybee – Pagliuca – Perkins 1994: 11, Heine i. m. 583).⁵⁵
- A grammatikalizációs folyamat úgy is végbemehet, hogy **fonológiai változás nem történik**; az egység úgy tesz szert új, grammatikai funkcióra, hogy redukció nem következik be (lásd Forgács 1999: 24). Ez azonban nem azt jelenti, hogy formai módosulás egyáltalán nem zajlik, csak az nem feltétlenül érinti a grammatikalizálódó egység felszíni szerkezetét! A grammatikalizáció során fellépő reanalízis például úgy okoz szerkezeti változást, hogy a felszínen ennek nincsen nyoma (lásd a következő fejezetben).

A fenti tények valószínűleg jó alapot szolgáltattak a formalista oldalról érkező kritikákhoz, amelyek közül több vagy a reanalízissel azonosította a grammatikalizációt (pl. Newmeyer 1998, 2001); vagy a szemantikai változások körébe utalta azt (erről a

⁵⁴ A dekategoriizáció helyett véleményem szerint helyesebb volna a kategóriaváltás fogalmát használni, mivel a keletkező egység nem „kategórianélküli” lesz, hanem eltérő kategóriájú. Mindazonáltal a *dekategoriizáció* általánosan elterjedt terminus a szakirodalomban.

⁵⁵ Kivételt képeznek egyes, generatív szemantikával foglalkozó kutatók, például von Stechow (1995: 184–185), von Stechow (2000: 55), az utóbbit idézi IJbema (2002: 12–13; lásd az előző fejezetet). Szerintük a grammatikalizáción belüli szemantikai változás a szintaktikai mozgás **eredménye**.

problémáról és az általam is javasolt megoldásról részletesen lásd a 3. 2. fejezetet). Mint látható azonban, a grammatikalizáció reanalízisre történő redukciója, azzal ekvivalenssé tétele nem ad magyarázatot a szemantikai együttjárásra.

Az eddigi grammatikalizációs kutatások nyilvánvalóvá tették, hogy a világ ilyen szempontból megvizsgált nyelveiben **a lexikális egységeknek csak egy bizonyos részéből** fejlődnek ki a vizsgált grammatikai egységek. Ezeket a következő vonásokkal jellemezhetjük:

- Olyan egységek grammatikalizálódnak, amelyek **gyakori használatúak** (vö. Bybee 2003: 602–605).
- Olyan egységekről van szó, amelyek **általánosabb jelentésűek** vagy a korábbiakhoz képest már általánosult a jelentésük (l. Bybee – Pagliuca – Perkins uo.; de vö. Eckardt 2002: 55).⁵⁶
- Ezek az egységek kategorizációs szempontból nézve általában alapszintű kategóriák, **az emberi tapasztalás alapfogalmai** közül kerülnek ki, például testrésznevek, konkrét tárgyak, helyek, folyamatok megnevezései közül (vö. Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991a: 32–36, Ladányi 1999: 126–127). A legkorábbi magyar névutók forrásai például helyzetviszonyító főnevek (*belül, alul, mögül* és családjaik) és testrésznevek (*mellől* és családja) voltak (lásd Zsilinszky 1991: 447).

A gyakoriság és az általános jelentés a grammatikalizálódó egység esetében szorosan összefügg egymással, egyes nyelvészek szerint az általánosult jelentés – tehát egyfajta jelentésváltozás – az előfeltétele a tágabb körű és gyakoribb használatnak (vö. Ladányi 1998: 420–422). Mások úgy vélik, hogy a helyzet épp fordított: a gyakoriság megelőzi a jelentés általánosabbá válását. Ilyen például Joan Bybee, aki úgy véli, hogy a grammatikai egységek legfeltűnőbb vonása az, hogy (a lexikai morféimákhöz képest) extrém mértékben gyakoriak; mely gyakoriság nem egyszerűen a grammatikalizáció eredménye, hanem a folyamat elsődleges mozgatórugója (Bybee 2003: 602). Bybee

⁵⁶ Mint korábban utaltunk rá, megoszlanak a vélemények azt illetően, hogy az első és a második vonás alapfeltétele-e a grammatikalizációs folyamatnak vagy annak kezdő szakaszára jellemző. A jelentésáltalánosulást mint a grammatikalizáció egyik lényegi vonását a legtöbb kutató elfogadja, de akadnak kivételek, így a már idézett R. Eckardt is (2002). Itt azonban nagyon sok múlik azon, hogy ki mit ért általánosulás alatt. Eckardt valószínűleg a francia tagadó szerkezet példájára céloz, amikor megjegyzi, hogy problémás lenne a 'tagadás' fogalmát a 'lépés' fogalmának általánosulásaként felfogni. Csakhogy, mint Heine kifejtette, a tagadás nem a *pas* eredeti jelentéséből alakult ki, hanem a *ne...pas*-éből (lásd lentebb a főszöveget).

számba is vette az egység gyakori használatának, ismétlésének grammatikalizációs következményeit; ezek közül a legfontosabbakat így foglalhatjuk össze:

- A szerkezetek gyakori használata szemantikai erejük gyengüléséhez, jelentésáltalánosuláshoz vezet, mivel – akárcsak bármilyen stimulálás esetében – az ismétlés idővel csökkenti az inger által kiváltott reakció erősségét (habituáció). A gyakori szavak jelentése tehát szükségszerűen általánosul, absztrahálódik (vö. Ladányi 1998: 422, D. Mátai 1991b: 434; 1992b: 664).
- A grammatikalizálódó szerkezet fonológiai változásai és az elemek fúziója szintén a gyakori használathoz van kötve, mivel az artikuláció az ismétlés következtében leegyszerűsödik, elnagyoltabbá válik.
- A megnövekedett gyakoriság előfeltétele a szerkezet nagyobb autonómiájának, mivel az fokozatosan egyre függetlenebbé válik az őket alkotó morfémáktól és ugyanazon szerkezet más példáitól. A forrás és a grammatikalizálódó egység elhatárolódik egymástól, autonóm formákká válnak (lásd Bybee 2003: 602–623).

Eszerint a **gyakori használat** volna az egész grammatikalizációs folyamat elindítója. Lehmann elképzelése viszont Ladányiéhoz hasonló, sőt azt is leszögezi, hogy „A jelentésáltalánosulás **magától** következik be, nincs előmozdító feltételekre szükség.” (Lehmann 2005: 23, a saját kiemelésem)

A grammatikalizáció kiindulópontjául szolgáló forrásegységek száma, mint láttuk, korlátozott, és bár a világ ilyen szempontból megvizsgált nyelveiben azonos grammatikai funkcióra nem szükségszerűen azonos forrásegységből kifejlődött grammatikai egységet használnak, mégis jórészt kultúrafüggetlen jelenségről beszélhetünk, mivel a folyamat alapját kínáló forrásanyag tulajdonságai a fogalmi köröket illetően igen **hasonlók**⁵⁷ (l. Bybee – Perkins – Pagliuca 1994) (megjósolhatóságukhoz l. Heine 2003: 594–596; 598–599). Néhány példa:

- Az ’elől, (vmi) előtt, előre’ jelentést visszaadó grammatikai markerek rendszerint az ’arc, szem’ jelentésű testrésznevekből alakulnak ki, vagy ritkábban a ’fej’ és a ’mell(kas)’ jelentésű nevekből.⁵⁸

⁵⁷ De nem kizárólagosak! Több szerző amellettt érvel, hogy egyes esetekben eltérés lehet a forrásszerkezeteket illetően, vagy a források, adatok hiányossága miatt nem ítéhető meg egyértelműen a forrásegység jelentése. Obi-ugor ellenpéldákat hoz fel például Sipőcz Katalin 2005.

⁵⁸ E folyamat menete azonban a fent vázoltnál jóval összetettebb lehet, a magyarban például vagy egy (lexikalizációval kialakult) határozószóval kell számolnunk, amelyből névutó alakul; vagy eredendően kettős, határozószói–névutói szófajú alakulatokkal, ilyen például az *alatt-alól-alá* (lásd Zsilinszky 1991:

- A 'mögött, hátul' jelentésű markerek általában a 'hát' jelentésű testrésznevekből fejlődnek ki. A magyarban is ez a helyzet, lásd a *hátból* eredeztethető *hátul*, *hátra* stb. kifejezéseket.
- A 'lent, alá, le' jelentésű jelölők lexikális forrásai a 'föld, talaj' jelentésű elemek, ritkább esetben a 'láb, fenék' jelentésűek (lásd Heine 2003: 595; a térbeli viszonyokat visszaadó vogul elemek testrésznevekből való grammatikalizációjáról pedig: Sipőcz 2005).

A grammatikalizációs folyamatok ugyanakkor bizonyos mértékig **areálisan** is meghatározottak lehetnek, például az óceániai nyelvekben a 'fog' jelentésű testrésznevből ered a 'belül, benn' jelentésű lokatív jelölő; Afrikában pedig a 'has, bél, gyomor' jelentésűből (Heine i. m. 596–598).

A fenti tények természetesen vetik fel a grammatikalizáció és a **predikatibilitás** (megjósolhatóság) témakörét. A grammatikalizációt érő kritikák egy részében érvként hangzik el, hogy a grammatikalizációelmélet, ha magát elméletként aposztrofálja, legyen képes a tudományos elméletektől elvárt kritériumoknak is megfelelni: így rendelkezzen magyarázó erővel és képes legyen megjósolni bizonyos folyamatok bekövetkeztét.⁵⁹ Bernd Heine egyebek között például az alábbi **gyenge predikciókkal** számol, melyek az egyirányúsági elvre épülnek (i. m. 594–596):

- Ha egy adott nyelvben új határozott névelő jelenik meg, az valószínűleg a mutató névmásból származik.
- Ha új határozatlan névelő érkezik, az az *egy* számnévből ered.
- Ha új lokatív jelölő mutatkozik 'hátsó', 'mögött(es)' jelentésben, az a 'hát' jelentésű testrésznevre vezethető vissza (vagyis a deiktikus téri orientációkat visszaadó egységek a legvalószínűbben testrésznevekre mint forrásokra mennek vissza).
- Ha új időjelölő (határozószó, kötőszó stb.) jelenik meg, az feltehetően a lokatív jelölőből származik.

Traugott ugyancsak a részleges megjósolhatóság mellett foglal állást: véleménye szerint sokszor megadható, hogy milyen lexikai forrásszerkezetekből feltehetően milyen grammatikai szerkezetek alakulnak majd ki; de arra figyelmeztet, hogy az adott kontextus ismeretének hiányában „e modellek makroszintű forrásokra és célokra

442–443). Az utóbbiak attól függően, hogy névszóhoz vagy igéhez kapcsolódtak, lehettek aktuálisan névutók vagy határozószók (erről lásd még később a 4. fejezet vonatkozó részeit).

⁵⁹ A tudományosság fogalmának eltérő értelmezéséről lásd a 3. 1. fejezetet.

világítanak rá, más szavakkal, a folyamat előtti és utáni szinkrón szerkezeteket mutatják, nem magát a folyamatot” (Traugott 2003: 644).

Nincs egyetértés a kutatók között a tekintetben, hogy egy forrás egység⁶⁰ több grammatikai kategória létrejöttét is lehetővé teheti-e vagy csak egyét. Heine – Claudi – Hünemeyer szerint lehetséges, hogy egy forrásból több célkategória szülessen meg (Heine – Claudi – Hünemeyer 1991a: 32–64). Ezzel szemben Bybee – Pagliuca – Perkins úgy véli, hogy az eredeti szerkezet maga grammatikalizálódik, nemcsak a benne található elem, s ez a szerkezet mint kontextus határozza meg minden esetben a grammatikalizáció lefolyását – így egyetlen forrás egy grammatikai jelentéshez vezethet (1994: 11). Az adott elem más szerkezet kontextusában természetesen létrehozhat eltérő grammatikai jelentést, de ez Bybee-ék olvasatában nem ugyanaz az elem, mivel az a nélkül a szerkezet nélkül, amelyben megjelenik, nem értelmezhető (lásd még Bybee 2003: 602–603, vö. Ladányi 1999: 127).

Ha általánosan vizsgáljuk a grammatikalizációban megmutatkozó szemantikai változásokat, azok egyszerre tekinthetők „veszteségnek” és „nyereségnek” – amennyiben elfogadjuk azt a szemléletet, hogy veszteségnek az számít, ha az elem lexikális jelentése apránként eltűnik és a kategóriaváltás az alapszófajoktól a viszonyozók felé történik; míg nyereség az, ha egy elem vagy egység új, grammatikai–pragmatikai funkciókat vesz fel. A funkciókat azonban nem feltétlenül érdemes értékjellel ellátni: a grammatikai funkciókban való gazdagodás is mindenképpen jelentésdúsulás.

Bernd Heine szerint a grammatikalizáció szemantikai változásainak leírására három különböző modell létezik (az alábbi sorrend tükrözi a modellek időbeli megjelenését; Heine 2003: 591–592):

- **A kifakulás modell** (The Bleaching Model): a lexikális jelentés elvesztését hangsúlyozza, ábrázolva: **ab** > **b**, tehát egy jelentéskomponens elveszik (pl. Givón 1973, idézi Heine uo.).
- **A veszteség és nyereség modell** (The Loss and Gain Model): egy jelentéskomponens elveszik, de megjelenik egy másik: **ab** > **bc** (például Traugott 1980: 47, 1988: 49; Sweetser 1990, idézi Heine uo.).
- **Az implikátúra modell** (The Implicature Model): Heine saját modellje szerint nemcsak új jelentéskomponens adódik hozzá a meglévő(k)höz, de az eredeti

⁶⁰ Itt: az az egység, rendszerint lexéma, amely a grammatikalizációs folyamat bemeneteként, forrásaként szolgál.

komponens elveszik⁶¹; így fordulhat elő, hogy a két jelentésben egy idő után már nincsen semmi közös. Ábrázolva: **ab > bc > cd**. A tagadást kifejező francia *ne ...pas* szerkezetből, véli Heine, a *ne...* újabban el is hagyható, s így a *pas* értelmezhető úgy, mintha a 'lépés' jelentésű főnév vált volna tagadószóvá, holott nem ez történt (Heine 1993, idézi Heine uo., lásd itt az 56. lábjegyzetet).

Az első, igen népszerűvé vált „kifakulás” („bleaching”) elképzelés – mint a korábbiakban már szó esett róla – Georg von der Gabelentz-ig és Antoine Meillet-ig vezethető vissza. Az az elképzelés húzódik meg mögötte, hogy a nyílt osztályokba tartozó tartalmas szavak autoszemantikusak, jelentésük konkrétabb, „pontosabb”, mint a grammatikai elemeké, amelyek absztraktabbak, derivációs vagy relációs fogalmak, tagjaik zárt osztályt alkotnak, továbbá szinsemantikusak, vagyis jelentésüket csakis más jelentéses elemekkel együtt kapják meg (lásd Eckardt 2002: 54–55; vö. Ladányi 1999: 125). Ennek következtében egy olyan változás, amelyben az előbbtől haladunk az utóbbi felé, az eredeti jelentés elvesztését involválja.⁶² A *szemantikai kiürülés*, *kiféheredés*, *kifakulás*, *jelentésvesztés*, *jelentésszegényedés* elnevezések mind ezt tükrözik. A szóhasználat annak ellenére a legújabb grammatikalizációkutatásokban is fennmaradt (például *deszemantizáció*, Haspelmath 1998: 318; Heine 2003: 578), hogy a jelentésszegényedés kizárólagosságát, vagyis a Bleaching Model jogosságát a sokan megkérdőjelezzik. Regine Eckardt szerint a kifakulás metaforát célszerű lenne valami mással felváltani, de a jelentésáltalánosulás fogalma sem szerencsésebb, mert nem minden grammatikalizációra jellemző (Eckardt uo.).⁶³

A magam részéről azokhoz a kutatókhoz csatlakozom, akik szerint a grammatikalizációban bekövetkező jelentésváltozások egyértelműen nem járnak a jelentés eltűnésével vagy „elszegényedésével”, sőt a jelentés komplexitásának felszámolódásával sem. E. C. Traugott szerint az egység szemantikai összetettsége végeredményben nem változik: az eredeti, viszonylag konkrét szemantikai összetevőkből néhány ugyan általánosul vagy elveszik, de az egység a változás révén

⁶¹ Kérdéses, hogy ez vajon minden esetben így van-e. Tény, hogy az eredeti lexikális jelentés jelentős része felszámolódik, de más kutatások azt mutatják, hogy a forrás egység eredeti jelentése alapvetően meghatározó a későbbi grammatikai egység grammatikai jelentését illetően. Beszélhetünk-e ekkor is eltűnésről?

⁶² A grammatikalizációkutatásban (is) használatos terminus technicusok olykor félrevezető hatásairól írva G. Diebold megjegyzi, hogy „...a „funkciósavaknak” is van „jelentésük” (máskülönben nem lennének nyelvi jelek), de ezek a jelentéskomponensek a „tartalmas szavak”-éhoz hasonlóan jegyszegények és nem dominánsak.” (Diebold 1997: 1)

⁶³ Fel kell hívnom a figyelmet, hogy ezzel a véleményével Eckardt meglehetősen egyedül áll a szakirodalomban; mint fentebb is láthattuk, a jelentésáltalánosulás a legtöbb szerzőnél **alapvető** grammatikalizációs vonásként szerepel.

több absztrakt összetevőt nyer is, úgymint új pragmatikai és grammatikai jelentéseket (Traugott 2003: 631–636). E jelentésváltozásnak az iránya a már ismert ábrával szemléltethető:

propozíciós (> textuális) > expresszív jelentés

(Traugott 1982: 256, idézi Traugott i. m.: 633).

A grammatikalizációban lezajló szemantikai folyamatok között azonban a fentiek – így a szemantikai általánosuláson és funkcióbővülésen – túl más, jelentésváltozásokban is megnyilvánuló mechanizmusokat⁶⁴ is számon tartanak (lásd Ladányi 1999: 128–129; Eckardt 2002: 56–64; Hopper – Traugott 1993: 77–87):

- **Metaforikus folyamatok:** a holista kognitív nyelvelméleti irányzat képviselői szerint a metafora központi jelentőségű nemcsak a nyelvhasználatban, de a konceptualizációban is (amelyet a jelentésadástól, a szemantikától nem választanak el élesen): mindkettő metaforikusan strukturált. A grammatikalizációban konkrétabb, strukturált egységek felhasználása történik absztraktabb, kevésbé strukturált egységek visszaadására, konceptualizációjára.⁶⁵ Ez a folyamat, vagyis a konceptuális átvitel, metaforikusnak tekinthető (l. Ladányi 1998: 407–413). Itt tehát konceptuális, azaz fogalmi metaforákról van szó.

A grammatikalizációban megjelenő jelentésváltozások (részben) metaforikus voltát indokolják azok a megfigyelések, melyek szerint a világ egymással nem rokon nyelveiben is a tartalmas szavak azonos köréből kerülnek ki azonos fajta funkciósavak – vagyis a grammatikalizációs minták igen hasonlóak (lásd fentebb). Ennek okát Heine úgy magyarázza, hogy ezek a metaforák univerzális emberi kognitív tartalmakon nyugszanak (Heine 1993, 1997a, 1997b, idézi Eckardt 2002: 56). Az elképzelést több kritika érte, kognitív oldalról is (uo.; Ladányi 1998: 411). Úgy tűnik, hogy a metaforikus változás elsősorban a grammatikalizáció kezdeti szakaszára jellemző, később más nyelvváltozási folyamatok kerülnek előtérbe (Bybee – Pagliuca – Perkins 1994, Hopper – Traugott 1993: 78).

⁶⁴ A *mechanizmus* kifejezést gyakran alkalmazzák a szakirodalomban. Használatával a kutatók igyekeznek megkülönböztetni egymástól a grammatikalizációt mint nyelvi **változást** és a benne megjelenő formai és jelentésbeli változásokat – ezek **mechanizmusok** (vö. Ladányi 1999: 127).

⁶⁵ A konvencionális és konceptuális metaforák közismert jellegzetessége, hogy a megértést segítik azáltal, hogy egy jelenséget egy másik, megragadhatóbb, konkrétabbnak tartható jelenséggel (névének átvitelével, azonosítással) adnak vissza.

A legismertebb grammatikalizációs folyamatok között szerepelnek a tér- és idő kifejezések változásai. Számos nyelvben a testrésznevekből helyviszonyt kifejező egységek alakultak, téri kifejezésekből pedig időviszonyokat visszaadó elemek (vö. Hopper – Traugott uo.). A mögöttes metaforikus átvitel: TÁRGY > TÉR (azaz a fogalmi metafora: A TÉR TÁRGY), illetve TÉR > IDŐ (azaz: AZ IDŐ TÉR). Néhány ismert magyar példa: ilyen a *bél* főnévből alakult helyhatározóragok (-*ba*/*-be*; -*ban*/*-ben* stb.) esete, ilyenek az elsődlegesen helyhatározói viszony kifejezésére szolgáló elemek, amelyek egy része később már időhatározói funkciót is betöltött: *ebben az évben, holnapra megcsinálom, keddig elkészül; eljön, mihelyt végez* stb. (uo.)

A grammatikalizációban lényeges kategoriális metafora összefüggéseinek többféle láncolatát tárta fel Heine – Claudi – Hünemeyer (1991a: 48 és 159):

SZEMÉLY > TÁRGY > TEVÉKENYSÉG > TÉR > IDŐ > MINŐSÉG

ABLATIVUS	> ÁGENS	> CÉL/SZÁNDÉK > IDŐ > FELTÉTEL > MÓD
ALLATIVUS	> COMITATIVUS	> ESZKÖZ > OK
LOCATIVUS	> BENEFACTIVUS	> DATIVUS
ÚTVONAL		> BIRTOKOS ESET

A fenti elnevezések konceptuális területeket reprezentálnak, melyek között metaforikus kapcsolat áll fenn: a bal oldali a jobbán lévő kategóriát konceptualizálja, vagyis: A TÁRGY SZEMÉLY, AZ IDŐ TÉR⁶⁶ stb.

A metaforának a grammatikai kategóriák kialakulásában betöltött szerepét Heine – Claudi – Hünemeyer az angol *be going to* prototipikusnak tartható grammatikalizációs példáján mutatta be (i. m. 46–47):

(1) *Henry is going to town.* 'Henry a városba megy'

(2) *The rain is going to come.* 'Esni fog (az eső)'

Az igei cselekvés jövő időt jelölő grammatikai eszközzé alakulását többek között a következő érvek miatt tartják metaforikus természetűnek:

- o Adott egy szó szerinti jelentés (1) és egy átvitt vagy metaforikus (2).

⁶⁶ Bybee – Pagliuca – Perkins bírálja ezt a metaforát (1994: 25), mivel itt szerintük nincs szó a lakoffi és johnsoni értelemben vett, az egyik területről a másikra történő metaforikus ugrásról, szerintük ugyanis az idő és tér a jelentést illetően kölcsönösen feltételezi egymást. Valójában nem erről van szó: a tényleges változás nem más, mint az, hogy a térbeli jelentés szemantikai általánosulás révén fokozatosan elveszik.

- A metafora átvitelével jár, vagy egy képi sémánk az egyik konceptuális területről egy másikra történő leképezését (*mapping*). Jelen esetben a téri mozgás területét használtuk a deiktikus idő területére vonatkoztatva.
- A konkrét mozgás (1) fogalma könnyebben megragadható elménk számára, mint az absztraktabb igeidő („tense”) kategóriája.
- A metafora hamis vagy hibás állítás, ellentmond elvárásainknak (vö. Davidson 1979, Ricoeur 1979 stb., idézi Heine – Claudi – Hünemeyer uo.). Ebben az esetben a *go to* ige tipikusan emberi alanyt kíván meg, míg későbbi jelentésében élettelen alannal is használható; szemantikailag a *go* és a *come* ige jelentése eredetileg ellentétes.
- A metaforák szemantikai kétértelmőséget okozhatnak olyan speciális kontextusokban, amelyekben mind a szó szerinti, mind az átvitt jelentés értelmesnek tűnik, például: *I am going to work*. ’Dolgozni megyek’ ~ ’Dolgozni fogok’.
- **Metonimikus folyamatok:** mások szerint metonimikus jelentésváltozással is számolhatunk a grammatikalizáció során (pl. Hopper – Traugott 1993: 80).⁶⁷ Már a metaforikus átvitelt érő kritikák szerzői is hangsúlyozták, hogy a grammatikalizációs folyamat kontinuumot alkot, ami inkább a metonímia jellemzője (Heine – Claudi – Hünemeyer 1991a: 70). Úgy tűnik, hogy a grammatikalizáció mindkét jelenség sajátosságaival rendelkezik, ha más-más szemszögből tekintünk rá a folyamatra: az átmenet a tartalmas szavaktól a funkciószavakig makroszerkezeti szinten diszkrét metaforikus ugrásokként képzelhető el, mikroszerkezetét tekintve pedig folyamatos, metonimikus változásként. Ez utóbbi a kontextustól függ, vagyis a köztes jelentéssel bíró mondatokat csak a kontextus függvényében lehet értelmezni (lásd Ladányi 1998: 411) – más kérdés, hogy ez valóban metonímiának tartható-e.

Metonímia és metafora kettősségét fogadja el Jakobson–Halle (1956, idézi Hopper-Traugott 1993: 82), valamint Heine – Claudi – Hünemeyer (1991a: 48; 65–97) is. Az utóbbiak úgy vélik, hogy a kettő nemcsak kompatibilis egymással, de „egymást kiegészítő jellegűek, amelyek szükségszerűen jelen vannak a grammatikalizáció folyamatában”; a metafora ugyanis kognitív

⁶⁷ Ugyanakkor itt nem tartják szerencsésnek a *metonímia* elnevezést, mivel a nyelven kívüli világban fennálló szomszédossági viszonyokra használták, pl. *boor* ’földműves, paraszt’ > ’durva, faragatlan személy’ (Hopper – Traugott 1993: 81–82; Traugott 2003: 634).

stratégia, amely segít megértenünk a grammatikalizációt, de részletesen nem magyarázza azt – erre inkább a metonímia való (uo.).

A fenti metafora és metonímia közti distinkciót tükrözi a Heine által tárgyalt átvitelmodell (transfer model) és kontextusmodell (context model) eltérése. A szerző mindkét megközelítést alkalmazhatónak tartja, de a kontextusmodell nagy előnye szerinte az, hogy a grammatikalizációs folyamat pragmatikai komponensét hangsúlyozza (Heine 2003: 586–588). A kontextusmodell szerint a grammatikalizáció az érintett elemek kontextusának kibővüléséhez, majd használati gyakoriságuk növekedéséhez vezet. Az átvitelmodell konceptuális területek közti ugrásról beszél, a kontextusmodell viszont graduális átmenetről, vagyis az előbbi a metaforához, az utóbbi a metonímiához kapcsolható.

Hopper és Traugott a metafora és a metonímia szétválasztásának szükségességét hangsúlyozza a grammatikalizációkutatásban a következők miatt: míg a metafora analogikusan működik és ikonikus, a metonímia a szomszédosság és a reanalízis elve szerint; a metafora konceptuális területek között működik, a metonímia egymással összefüggő (morfo)szintaktikai alkotórészek között (Hopper – Traugott 1993: 82). Hopper és Traugott szerint ha a kontextust is figyelembe vesszük egy grammatikalizálódó elem vizsgálatában, metonimikus változásokat kell feltételeznünk. Vegyük ismét a segédigévé vált angol *go* példáját: a szövegkörnyezetből kiemelve az elemet érő változás metaforizációnak tűnik (l. fentebb), hiszen jelentésének a térbeliséghez fűződő aspektusa és a jövőbeliség kapcsolata metaforikus. De valójában nem ez az elem, hanem az egész *be going to* szerkezet grammatikalizálódik, nagyon is meghatározott kontextusban (uo.). Az előző példán szemléltetve (uo.; Eckardt 2002: 56; vö. Traugott 2003: 634–636):

- (1) *I am going to London.* 'Londonba megyek'
- (2) *I am going to see a doctor.* 'Elmegyek meglátogatni az orvost' ~ 'Meg fogom látogatni az orvost'
- (3) *I am going to be married.* 'Elmegyek megházasodni' ~ 'Meg fogok házasodni'
- (4) *I am going to like Bill.* 'Kedvelni fogom Billt.'
- (5) *I am going to finish the lecture at 5 o'clock.* 'Öt órakor be fogom fejezni az előadást'

Míg az (1) mozgásra utal, a (2) és (3) kétértelmű, a (4) és (5) már egyértelműen jövőbeliséget fejez ki. Hopper és Traugott értelmezésében a folyamat lezajlása a következő volt: a folyamat a régi szerkezet speciális kontextusban (3) való használatával indul, ahol is a *going to* szándékot foglal magában. Egy ilyen kontextus a tervről a jövőbeli cselekvésre történő következtetést enged meg. Szintaktikai reanalízis során eltűnik a folyamatosság komponense. Eltűnik a 'mozgás' jelentésjegy, de megjelenik a 'jövőbeliség'-é.⁶⁸

Ladányi Mária hasonló módon a *tönkre* igekötővé válásán keresztül mutatott példát a metonimikus jelentésváltozásra (Ladányi 1998: 416–423): a *tönkre* eredeti jelentésében, ragos névszóként mozgást kifejező igékkel szerkezetet alkotva volt használatos: **A hajó tönk-re ment/futott*. Ezt követően a szerkezet egésze jelentésváltozáson ment át: „a cselekvéssel (**tönk-re megy* kb. 'tönknek ütközik') érintkező következmény ('és így károsodik/(teljes) károsodást szenved') a szerkezet jelentésébe integrálódik.” (i. m. 419 – a saját kiemelésem).⁶⁹ Később ez a jegy egy kissé háttérbe szorult: idővel nem a károsodás maradt a domináns jegy, hanem az okozás, majd az intenzitás.

- **Pragmatikai következtetés** („pragmatic inference”): az előző két változástípustól nem függetlenül a kutatók egyre hangsúlyosabb szerepet tulajdonítanak a grammatikalizáció folyamatában a pragmatikai következtetéseknek, vagyis az implikaturák konvencionalizálódásának (i. m. 411, Hopper – Traugott 1993: 75–77 stb.).⁷⁰ A Grice-től ismert társalgási maximák megszegésével konverzációs implikaturákat hozhatunk létre, amelyek idővel konvencionalizálódhatnak (Grice 1997: 213–227). A grammatikalizáción belül jól meghatározott kontextusban az adott szerkezethez társuló pragmatikai következtetések beépülnek az adott szerkezet jelentésébe („szemantikaisulás”). Az inferencia mint változástípus lényege tehát az, hogy a grammatikalizálódó morféma abban az adott környezetben, amelyben gyakran előfordul, bizonyos

⁶⁸ Eckart úgy véli, hogy ez a metonímiafogalom nem a szokásosnak felel meg, s Hopperéknél a szomszédosság valószínűleg mondatbeli szintaktikai egységek közelségére vonatkozik, illetve mondat, jelentés és kontextus közelségére, de még ekkor sem érthető teljesen, hogy a folyamat miért is volna metonimikus (Eckardt 2002: 57).

⁶⁹ Ladányi azonban megjegyzi, hogy a *tönkre*-t tartalmazó szerkezetet érő jelentésváltozás nemcsak metonimiaként, de inferenciaként (következtetés) is értelmezhető, „hiszen a kár mint következmény a kontextusból következő olyan implikatura, amely a kifejezés adott összefüggésben történő gyakori használata következtében konvencionalizálódhat, azaz integrálódhat az eredetileg csak mozgást és helyviszonyt jelölő *tönk-re megy* szerkezet jelentésébe” (Ladányi 1998: 420). Kérdés, hogy az inferenciák mindig metonimikusnak tarthatók-e. A pragmatikai következtetésekről lásd a főszöveg további részeit.

⁷⁰ Az implikaturáknak a szemantikai változásokban betöltött szerepéről részletesen lásd Kearns 2000.

asszociációkat kelthet, illetve következtetéseket sugallhat, amelyek végül olyan szorosan az elemhez kapcsolódnak, hogy jelentésének explicit részévé válnak (lásd Hopper – Traugott uo.; Traugott 2003: 634–635). E másodlagos jelentés révén válik poliszémmé az adott egység.

Traugott és König alábbi példájában a *since* temporális jelentése mellé a kauzális lép, először csak mint következtetés van jelen, majd már a kötőszó jelentéselemeként (1991: 194):

*I have done quite a bit of writing **since** we last met.* 'Jó sokat írtam, **amióta** nem találkoztunk' (temporális jelentés)

***Since** Susan left him, John has been very miserable.* '**Amióta/Miután** Susan elhagyta, John nagyon boldogtalan' (temporális és kauzális)

***Since** you are not coming with me, I will have to go alone.* '**Miután** te nem jössz velem, egyedül kell elmennem' (kauzális)

A magyarban hasonló jelentésbővülésen, pontosabban grammatikalizáción ment keresztül *miután* kötőszó, amely ma is használatos mindkét, tehát temporális és kauzális funkcióban (vö. Gugán 2005, az osztják kötőszavak másodlagos grammatikalizációjáról):

*Szalai Ferenc, szalai polgármester **miután** 156 ezer érintett nevében megköszönte a segítséget, elmondta: a nagy baj talán elmúlt...* (temporális, MNSz.).

*Tavaly a két együttes találkozója az első félidőben félbeszakadt, **miután** a hazai drukkerok közáport zúdítottak a pályára.* (temporális és kauzális; MNSz.)

*Kalmár István a levél nyilvánosságát azzal indokolja: **miután** a képviselő is a sajtón át válaszolt, feljogosítva érzi magát arra, hogy ő is az újságban válaszoljon.* (kauzális, MNSz.)

Fontos megfigyelés, hogy a pragmatikai következtetések megjelenése a grammatikalizáció korai stádiumára jellemző. Traugott a grammatikalizáció első szakaszára a következő, egymással korrelációban lévő változásokat tartja jellemzőnek (Traugott 2003: 644):

- Szerkezeti dekategoriális figyelmet meg.
- Speciális szerkezeti kontextusban az egység egy relatíve nyitott készletből egy relatíve zárt elemkészletnek a tagja lesz (pl. lexikális kategóriából szintaktikai operátorrá válik).

- Kötés („bonding”): a szerkezeten belüli morfológiai határok törlődnek.
- Szemantikai és pragmatikai elmozdulás történik a referenciálisabb jelentés felől a kevesbé referenciális felé (ösztönzött következtetések révén).

Az is világossá vált, hogy miért lett a korábbiakhoz képest a kontextus szerepe annyira meghatározó az újabb grammatikalizációs kutatásokban. Amennyiben a pragmatikai következtetések az elem későbbi, absztraktabb, grammatikaibb jelentését fogják képezni, elengedhetetlen a grammatikalizálódó egység környezetének a vizsgálata. Abból a kontextusból, amelyben a kérdéses elem előfordul, integrálódnak újabb jelentések az eredeti jelentés(ek)be.

Traugott véleménye szerint a grammatikalizációs folyamatok mindegyikére a **pragmatikai erősödés** („pragmatic strengthening”) jellemző, vagyis a grammatikalizálódó egység új pragmatikai jelentésekre tesz szert. A szemantikai változások egy másik vetületét a **szubjektifikáció** („subjectification”) képezi. A szubjektifikációt Traugott – Émile Benveniste (1971 [1958]) és Ronald W. Langacker (1990, 1995) nyomán – úgy határozza meg, mint olyan szemantikai folyamatot, amelyben a jelentések idővel a beszédesemény kommunikációs világa által meghatározott beszélői nézőpontot és attitűdöket is kódolják (l. Traugott 1995a: 32, idézi Traugott 2003: 633–634; illetve Traugott 1989, 1995, idézi Traugott 1999a: 1). Mindazonáltal, jegyzi meg, a szubjektifikáció nem korlátozódik a grammatikalizációra, **lexikai változásokban is jelen lehet**, így például a pejoratív jelentésváltozásokban (Traugott 2003 uo.). Úgy véli, hogy a szubjektifikáció, a pragmatikai következtetések megjelenésének végső oka az, hogy a beszélők nemcsak explicit módon, az elhangzó nyelvi kifejezések révén tesznek szert információkra; az is lényeges, milyen a „csomagolás”, vagyis konverzációs heurisztikákat is használunk. Ilyen például a következő is: „Ne mondj többet, mint amennyi szükséges, és érts többet alatta!” (Levinson 1983, 1995; Horn 1984, idézi Traugott uo.). A beszélők a konverzációs implikaturákat egy idő után stratégiai célokkal kezdik használni, hogy ösztönözzék az általuk használt konverzációs jelentések megértését. Ezt a folyamatot Traugott **ösztönzött következtetésnek** („invited inferencing”) nevezte el. Az ösztönzött következtetést egyfajta konceptuális metonímiának tartja, mivel elsődlegesen asszociatív jellegű (ennek a jelenségnek egy másfajta keretben történő bemutatását és tárgyalása:

kontextus előidézte újraértelmezés („context-induced reinterpretation”, lásd Heine – Claudi – Hünemeyer 1991a: 65–97).

A szubjektifikáció folyamata mellett Traugott az **interszjektifikáció** szerepét is kiemelte, főként a diskurzusjelölők grammatikalizációjában játszott szerepük miatt (l. Benveniste 1971 [1958], Schiffrin 1990, idézi Traugott 1999a: 2). Az interszjektifikáció a hallgató/befogadó oldaláról történő jelentéskódolásokat foglalja magában, vagyis olyan szemantikai folyamatot takar, amelynek során a jelentések a beszélőnek azokat az implikaturáit kódolják, amelyek a hallgató „én”-jével kapcsolatosak (mind episztemikus, mind társas értelemben; Traugott 1999a: 3). Fontos, hogy az interszjektifikáció későbbi, mint a szubjektifikáció, és az előbbiből fakad, mint a következő angol példa esetében is:

actually 'valójában, ténylegesen' > 'ellentétben valamivel' > a megelőző megnyilatkozás megerősítése > habozás („hedge”, „Heckenausdruck”)
(részletes kifejtését, példáit lásd Traugott 1999a: 5–7).

Martin Haspelmath szerencsésebbnek tartja, ha a szubjektifikáció fogalmát illetően inkább a **pragmatikai érték változásáról** beszélünk, ami a szubjektifikációval szemben egyirányú: ennek során az adott nyelvi egység denotációja többé-kevésbé azonos marad, de új jelentése már kevésbé emfatikus, pragmatikailag kevésbé jelölt (Haspelmath 1998: 319–320). Haspelmath ennek okát abban a tendenciában látja, hogy a pragmatikai erőt az újdonságértékkel kötjük össze; a gyakran használt elemek – a habituáció következtében – pragmatikailag egyre kevésbé lesznek szembetűnőek. Úgy véli, hogy a konkrétól az absztrakt felé tartó szemantikai változás, mely szintén a grammatikalizáció része, beilleszthető ennek a pragmatikai változásnak a keretébe. A grammatikalizáció egyirányúságának végső okát pedig egy pragmatikai elv, az **extravagancia maxima** működésében találja meg: ez azt mondja ki, hogy „beszélj úgy, hogy észrevegyenek” (ez megfeleltethető az expresszivitásra törekvésnek, ahogy más munkák nevezik, pl. Geurts 2000). A grammatikalizáció ezen maxima alkalmazásának mellékhatásaként jelenik meg, a beszélők szokatlan, explicit (olykor körülírással) megfogalmazást választanak a szokásos helyett; majd ha ez elterjed a beszédközösségben, gyakoribbá és

fonológiai egyre redukáltabbá válik (Haspelmath 1999: 1043, 1055; lásd még 2000b: 790; valamint a 2. 2. 2. 2. fejezetet).

Mint látható volt, a grammatikalizációban számos általánosnak tartott szemantikai mechanizmus szerepet játszhat, melyek között sokszor – fogalmi és empirikus okok miatt – nehéz megvonni a határt, így a metonímia és a pragmatikai következtetések (Ladányi 1998: 420), vagy a metafora és a pragmatikai következtetések között (Kearns 2000: 9). Mint Kearns beszámol róla, léteznek olyan megközelítések is, amelyekben a metafora használata maga is implikaturának számít: Grice szerint a minőség maximáját sérti meg (uo., Grice 1997: 223). A relevanciaelmélet követői is összekapcsolják a metaforát a pragmatikai következtetésekkel: a hallgató/befogadó félnek mindig következtetnie kell, ha jól meg akar érteni egy metaforát (Kearns uo.). Kearns azonban úgy véli, hogy az implikaturák szűkebb értelmezése révén – Grice eredeti állítását vitatva – a két jelenség a szó szerinti és az átvitt jelentés mentén szétválasztható: a metafora csak átvitt értelemben használható (s egy kifejezés is vagy szó szerinti jelentésében, vagy az átvittben, de egyszerre a kettőben nem), a konverzációs implikaturák viszont a megnyilatkozás szó szerinti tartalmához adódnak hozzá. Eszerint kell egy olyan stádiumnak is lennie, amikor mind a régi, mint az új jelentés létezik, s az előbbi még sokáig megmarad, mielőtt eltűnik (ha egyáltalán eltűnik).

A grammatikalizációban fellépő jelentésváltozások Hopper és Traugott szerint nem tarthatók önkényesnek, mivel a grammatikalizálódó egység által nyert pragmatikai és szemantikai jelentések mindig levezethetők az eredeti lexikális jelentésből (Hopper – Traugott 1993: 89).

A grammatikalizálódó nyelvi elemek szemantikai összefüggéseit vizsgálva mindenképpen eljutunk a **poliszémiáig**; mint Ladányi is megjegyzi, „A grammatikalizáció mint folyamat tipikusan kötődik a poliszémiához.” (Ladányi 1999: 124) A grammatikalizációban ugyanis az újabb jelentések sosem pusztán felváltják a régieket, hanem rövidebb vagy hosszabb ideig együtt is élnek velük. Ez a poliszemitás nemcsak a lexikális jelentés fokozatos eltűnésének időszakában figyelhető meg, hanem később is, a már grammatikaivá vált egység további grammatikalizálódásakor (vö. Korompay 1991: 316, 1992: 400–401; Ladányi 1999: 125). A poliszémiaelképzelés elfogadása lehetővé teszi számunkra, hogy a grammatikalizálódó egység fejlődési útját megrajzoljuk (Bybee – Pagliuca – Perkins 1994: 17–18), mivel a poliszémia lényegi vonása, hogy az elemek jelentése összefügg egymással, egymásból levezethetők.

Különösen hasznos lehet ennek alkalmazása, ha bizonyos nyelvtörténeti adatok hiányoznak (az egyirányúsági elv hasonló felhasználásáról lásd fentebb).

Kérdés, mit értünk itt poliszémia alatt. Hopper és Traugott úgy véli, hogy a grammatikalizáció szempontjából módszertanilag is lényeges poliszémiát feltételeznünk, ha létezik plauzibilis szemantikai kapcsolat a vizsgált elemek között, még akkor is, ha ezek a formák nem tartoznak azonos szintaktikai kategóriába. Máskülönben ugyanis nem tudnánk egyazon forma kevésbé és jobban grammatikalizálódott változatai között viszonyt megállapítani (Hopper – Traugott 1993: 71).

A poliszémia mellett a szóban forgó jelenséget, vagyis a kevésbé grammatikai és a grammatikaibb egységek egymás mellett élését a szakirodalom a **rétegződés** („layering”) és **divergencia** („divergence”) néven is ismeri. A terminusok Paul J. Hoppertól származnak: a rétegződés arra utal, hogy egy széles funkcionális területen belül folyamatosan új rétegek jönnek létre, de a régebbi rétegek nem tűnnek el, a grammatikalizáció nem szünteti meg a régi formákat, hanem egymáshoz képest finom különbségeket hordozó formákat alakít ki (Hopper 1991: 22, idézi Hopper – Traugott 1993: 124; Hoeksema 1994: 2, lásd még a 2. 2. 2. fejezetet). Hopper és Traugott szerint a rétegződés „azonos [funkcionális] területhez tartozó formák egymásra következő grammatikalizációjának szinkronikus eredménye” (uo.). A divergencia kifejezés pedig arra vonatkozik, hogyha egy lexikális forma klitikummá vagy affixummá válik, az eredeti lexikális forma is mint autonóm egység fennmarad (Hopper 1991: 22, idézi Hopper – Traugott i. m. 116). A divergencia Hoppernél a grammatikalizáció természetes következménye (uo.; részletesen lásd a következő fejezetben).

2. 2. 2. 2. *Formai és szerkezeti változások a grammatikalizációban (morfo-szintaktikai és fonológiai változások)*⁷¹

Akárcsak a szemantikai változások és mechanizmusok esetében, a legtöbbször a szerkezeti változásokat illetően sem könnyű eldönteni, hogy mely jelenségek mozgatórugói és melyek következményei egymásnak. A képet bonyolítja, hogy a funkcionalista keretben dolgozó grammatikalizációkutatók szerint a szemantikai és a szerkezeti-formai változások a grammatikalizációban szervesen összefonódnak egymással, így szétválasztásuk csak leírási taktika lehet: „A grammatikalizáció olyan folyamat, amelyben **funkció és szerkezet kéz a kézben halad.** (...) A grammatikalizációkutatás például egy funkció–szerkezet izomorfizmusról szóló hipotézist állított fel, abban az értelemben, hogy a szemantikai kiüresedés/deszemanticizáció pozitív korrelációban van a fonológiai kopással/erózióval. Egy ilyen hipotézist nem érvénytelenít néhány ellenpélda” – írja egy friss tanulmányában Christian Lehmann (2005: 6, a saját kiemelésem).

A kanonikusnak vélt grammatikalizációban megjelenő általános formai–szerkezeti módosulások között rendszerint legalább az alábbi kettőt számon szokás tartani.⁷²

- **Összeolvadás/fúzió:** a grammatikalizálódó szerkezet tagjai közelednek egymáshoz, majd eggyé válnak; a köztük lévő morfológiai határok megszűnnek (Lehmann ezt kondenzációnak nevezi: 1995: 9, 128). Például: *gyökér + tüyül > gyökértül > gyökértől* (vö. Zsilinszky 1991: 446); *az + ki > azki > akki > a'ki > aki* (Haader 2003: 507–508).
- **Fonológiai redukció:** a grammatikalizálódó egység idővel megrövidül. Hopper – Traugott egyfelől kvantitatív (szintagmatikus) redukcióról beszél, melynek során a formák rövidülnek, mivel fonémáik fokozatosan lekopnak a szótestről; másfelől kvalitatív (paradigmatikus) redukcióról, ekkor a forma megmaradó fonológiai szegmensei egyre kisebb és fokozatosan zsugorodó készletből választódnak ki. (Hopper – Traugott 1993: 145–146). A folyamat végpontja (elvileg) a zéró

⁷¹ Fontos látnunk, hogy az alább tárgyalt jelenségek között az egyes szerzők nézőpontjának függvényében átfedések lehetnek.

⁷² Eltérés lehet az egyes jelenségek besorolását illetően, például az **egybeolvadás/fúzió** („merger”) Heine és Reh-nél (1984: 16 k., idézi Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991b: 15) a **funkcionális** és nem a morfoszintaktikai folyamatok között szerepel (vö. az előző fejezetben írottakkal).

grammatikai elem, de nem minden grammatikalizációs folyamat jut el szükségszerűen eddig a stádiumig (az elem előbb is kihullhat a rendszerből). Például: **ház + belen* 'a háznak a belsejében' (névutós szerkezet) > **ház benn* > **házben* > **házban* (vö. Zsilinszky 1991: 443–445, Korompay 1991: 289–290); *találom* > *talán* > *tán* (ige > módosítószó > partikula); *hiszem* > *hiszen* > *hisz* (ige > kötőszó > partikula; D. Máta 2003: 231, 422–423).

Mindkét esetben látványos formai és szerkezeti változásokat tapasztalunk, ezek azonban mégsem szükségszerűen következnek be minden egyes grammatikalizációs folyamatban (vö. Forgács 1999: 24). A magyar nyelvben névutók és igekötők (teljes fúzió és) fonológiai redukció nélkül is kialakulhatnak, rövidülés csak az esetleg raggá váló névutók esetében jelentkezik. Ez azonban véleményem szerint **nem egyenlő azzal, hogy formai–szerkezeti változások nélkül is lehetséges grammatikalizáció, ellenkezőleg.**⁷³ Mint a továbbiakban igyekszem rámutatni, más, a grammatikalizálódó egység struktúráját érintő változásokkal is számolnunk kell, ilyen például a szerkezeti reanalízis vagy a kategóriaváltás.

Lehmann a grammatikalizáció számos strukturális és funkcionális jelenségét és folyamatát azonosította: meghatározta az ún. **grammatikalizációs paramétereket**, amelyek segítségével képesek vagyunk a szinkroniában megállapítani a nyelvi egységek grammatikalizáltsági fokát. E paramétereket ebben az alfejezetben együttesen szerepeltetjük, mert Lehmann rendszerében a szemantikai és szerkezeti sajátosságok szervesen egymásba fonódva jelennek meg, így szétválasztásuk csak önkényes módon volna lehetséges.⁷⁴

Lehmann legújabb grammatikalizációdefiníciójában tulajdonképpen a folyamat egyetlen momentumára, mondhatni megkülönböztető jegyére összpontosít, az **autonómiavesztésre**: „Egy nyelvi jel grammatikalizációja az a folyamat, amelyben elveszti autonómiáját, azáltal, hogy egyre inkább a nyelvi rendszer megszorításainak

⁷³ Részben talán ez is magyarázhatja a grammatikalizáció szemantika-központú meghatározásait: szemantikai változás biztosan bekövetkezik, ha fonológiai nem is. A redukció, összeolvadás nélküli grammatikalizációs változások sem mentesek természetesen a szerkezeti változásoktól (lásd fentebb). Másképp vélekedik erről Martin Haspelmath, aki szerint „számos grammatikalizáció egyáltalán nem mutat fel strukturális változást” (1998: 345), ugyanakkor a szófajváltás bekövetkezik. A magam részéről a szófajváltást szerkezeti változásnak is tartom.

⁷⁴ Azért tettem ezt az elképzelést mégis a formai, szerkezeti sajátosságokat tárgyaló fejezetbe – továbbra is fenntartva a tartalmi változásoktól való elválaszthatatlanságukat –, mert a formai sajátosságok szempontját egy fokkal mégis erősebbnek érzem Lehmann-nál (vö. Traugott: „**strukturalista** keretben dolgozva, amelyben a fő szerkezeti tengelyek paradigmikusak (...) és szintagmatikusak (...), Lehmann (1982, 1985) megkísérelte a kontinuum és a fokozatosság fogalmának a finomítását” – 2003: 629, a saját kiemelésem).

alanyává válik.” (Lehmann 2005: 3.) Az autonómia elvesztése azonban a nyelvi egység szemantikai és szintaktikai síkján is lezajlik, és számos következménnyel jár, mint azt az alábbiakban látni fogjuk. A hat grammatikalizációs paraméter a paradigmatis és a szintagmatikus tengely szerint elrendezve a következő (Lehmann 1995: 123; 2002: 110):

PARAMÉTER	TENGELY	PARADIGMATIKUS	SZINTAGMATIKUS
súly (weight)		integritás (integrity)	hatókör (scope)
kohézió (cohesion)		paradigmaticitás (paradigmaticity)	kötöttség (bondedness)
variabilitás (variability)		paradigmatikus variabilitás (paradigmatic variability)	szintagmatikus variabilitás (syntagmatic variability)

Részletesen:

- Egy nyelvi jel **integritása**, paradigmatis súlyja egy olyan vonás meglétét jelenti, amely lehetővé teszi, hogy a jel más jelektől különbözzön.
- **Paradigmaticitás** (más néven paradigmatis kohézió): egy paradigmának mint egésznek formai és szemantikai integrációja, illetve egy egyedülálló alkategóriának a saját általános kategóriájának paradigmájába való rendeződése. Az elem paradigmába rendeződésre való hajlama.
- **Paradigmatikus variabilitás**: az a szabadság, amellyel egy nyelvhasználó egy nyelvi jelet kiválaszt.
- **Hatókör**: az általa megformálni segített konstrukció strukturális mérete (a grammatikai szintek szerint mérve).
- **Kötöttség** (szintagmatikus kohézió): az a „közvetlenség”, amellyel a nyelvi jel más, vele szintagmatikus viszonyban lévő nyelvi jelekhez kapcsolódik; ez egészen az összeolvadásig terjedhet.
- **Szintagmatikus variabilitás**: az elemek mozgékonyága egy adott kontextusban; mennyire képes elhagyni a pozícióját.

Az egyes paraméterekhez a következő, a grammatikalizációban lezajló változások rendelhetők hozzá (Lehmann 1995: 126–160, 164; 2002: 112–143, l. még Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991a: 19–20):

PARAMÉTER		FOLYAMAT
integritás	↔	fonológiai kopás (<i>attrition</i>) ⁷⁵ és deszemantizáció (<i>desemanticization</i>)
paradigmaticitás	↔	paradigmatizáció (<i>paradigmaticity</i>)
paradigmatikus variabilitás	↔	kötelezővé válás (<i>obligatorification</i>)
hatókör	↔	kondenzáció (<i>condensation</i>)
kötöttség	↔	egybeforrás (<i>coalescence</i>)
szintagmatikus variabilitás	↔	kötötté válás (<i>fixation</i>)

Az integritás csökkenése a grammatikalizációban az elemek szemantikai és a fonológiai oldalát is érinti: a jel szemantikai integritásának csökkenése a deszemantizáció (a szemantikai jegyek fokozatos eltűnése), a fonológiai integritásból való veszteség pedig a fonológiai kopás folyamata. Az utóbbi során a fonológiai anyag fokozatosan eltűnik, a többszótagú elem rövidebbé vagy egyszótagúvá válik.

Paradigmatizáció: a grammatikalizáció során a formák paradigmákba rendeződnek.

Kötelezővé válás: a kommunikációs szándéknak megfelelően korábban szabadon választható formák kötelezővé válásának tendenciája; csökken a paradigmatus variabilitás.

Kondenzáció: a formák megrövidülése. Egy jel szerkezeti hatóköre a grammatikalizáció előrehaladtával csökken.

Egybeforrás: az egymás melletti formák viszonya szorosabbá válik, idővel összeolvadnak. Az elemek közti határok meggyengülnek, majd eltűnnek.

Fixáció: a korábban szabad lineáris elrendeződés rögzítetté válik. Az elemek szintagmatikus variabilitása tehát a grammatikalizáció során csökken.

Mindezt érdemes röviden két, grammatikalizáción átesett nyelvi egység példáján keresztül is megvilágítani: az első egy kanonikusnak mondható grammatikalizációs

⁷⁵ Másutt: *erózió* (Heine-Reh 1984: 21kk.), l. Lehmann 2002: 113.

folyamatot szemléltet a magyarban, egy testes rag kialakulását; a második egy látszólag kevésbé tipikusát: egy igeképző kifejlődését.⁷⁶

A számnevekhez (és az ezeknek megfelelő névmásokhoz) járuló *-szēr/ -szor/-ször* számhatározó rag a *szēr* 'sor, rend, mód' jelentésű főnév ragos alakjaiból (*szēren, szert*) a korai ómagyar kor során vált viszonyító elemmé, 15. századi kódexeinkben már általános használatú (a rag történetét részletesen lásd Korompay 1992: 361–363). Ez a névutó > rag típusú fejlődés jellegzetes grammatikalizációs változást képvisel a magyarban, számtalan határozóragunk így fejlődött ki. A *-szer* esetében erősen grammatikalizálódott elemről van szó. Deszemantizáció és fonológiai kopás is lezajlott: az egység grammatikai funkciót (multiplicativus) vett fel; névutói előzményeihez képest megrövidült: a kétszótagú *szērēn* egyszótagúvá vált, a *szērt* hossza is csökkent (a kopást a *-t* rag visszaszorulása is okozhatta). (Bizonyos ejtészváltozataiban a fonológiai anyag további csökkenése figyelhető meg: *Hányszó/hányszó kell menni?*) Korompay Klára véleménye szerint az elem raggá válása az *előszērt* alakban, pontosabban jelzős szerkezetben indult meg, s a *-szēr* innen terjedt át analogikusan más számnevekre. Példák a névutói előzményre, melyek a raggal egy időben még éltek: BécsiK. 90: *Vtolze»en*; de ugyanakkor: BécsiK. 3: *èlDzer*; CornK. 10r: *Elevzert*.

A *-szēr* és illeszkedő változatai részei a névszói határozóragok alkotta paradigmának. A ragok szempontjából nézve a morféma kötelezővé vált, más ragokkal nem váltható ki; ez alól az ómagyar kor eleje–közepe kivétel, mivel még élt az azonos funkciójú *-l* rag (lásd HB. *charmul* 'háromszor'). Természetesen névutós névszókkal helyettesíthető egy számhatározóragos alak, de itt akkor már véleményem szerint nem azonos szintű helyettesítésről van szó: *háromszor* ~ *három ízben* ~ *három alkalommal lépett bele*.

Kondenzáció is történt: az egység szerkezeti hatóköre idővel csökkent: Lehmann szerint a viszonyzó esettel bíró főnévi csoportot kíván meg bővítményként, egy agglutinálódó esetjelölő affixum már eset nélküli főnévi csoportot, egy fúziós esetjelölő affixum pedig „csak” főnevet – ez a sor mutatná a kondenzáció előrehaladtát a grammatikalizációs folyamatban (Lehmann 2002a: 128). Ez változás a *-szēr* grammatikalizációjának esetében is megfigyelhető: az *elő*⁷⁷ *szērt* 'első sor, rend' kezdetben még jelöletlen jelzős szerkezet, amelyben a *szērt* főnév fokozatosan névutóvá

⁷⁶ A *-hat/-het*-et itt és most a MGr. (Keszler 2000: 58) és a TNyt. (D. Bartha 1991: 63–64) alapján szerepeltetem képzőként.

⁷⁷ Az *elő* itt 'első' jelentésű sorszámnév (Korompay 1992: 362).

válik; grammatikalizálódott névutóként már morfológiai természetű szerkezetet alkot számnevével.⁷⁸ A fúziós rag szerkezeti hatóköre az a számnévi elem, amit követ, amihez tapad; ennek a számnévnek nem lehet esetjelölője, hiszen az már maga a *-szēr* határozórag. A rag a tövéhez tapad, az elemek közti határok eltűnnek. Végezetül míg a *szēr* névszó pozíciója nem, addig a névutó és a határozórag helyzete már kötött: mindkettő az adott számnévhez csak hátulról járulhat (vö. a 4. 2. fejezettel).

A magyar *-hat/-het* hatóige-képző az ősmagyar korban alakult ki, és első pillantásra egyedülállónak tekinthető, mivel – nemcsak ebben az időszakban, de a későbbi nyelvtörténeti korszakokban is – ez az egyetlen önálló szóból keletkezett igeképzőnk. Képzők grammatikalizáció útján történő kialakulása igen ritka a magyarban, szemben a ragok megszületésével. Nem tűnik azonban ez a kialakulási mód annyira különösnek, ha áttekintjük a *-hat* működési körét: mint Bartos Huba rámutat, „bármely igéhez járulhat, semmiféle megszorítást, kiválasztást nem tesz a töre vonatkozólag, ez pedig **tipikusan az inflexiós elemek tulajdonsága**” (Bartos 2000: 716, a saját kiemelésem); továbbá mondatszintű operátor, ami ugyancsak nem a képzők, hanem az inflexiós morfémák közé rendeli (uo.), mint ahogy az is, hogy „a vele toldalékolt igék sohasem lexikalizálódnak, vagyis nincs arra példa, hogy egy *-hAt*-tal toldalékolt ige nem levezethető (nem kompozicionális) jelentést vegyen fel, és önálló tételként a szótárban szerepeljen. Márpedig ez alapvető tulajdonsága a képzett szavaknak: ha ugyanis a képzővel új szót hozunk létre, akkor ennek természetes következménye a lexikalizálódás lehetősége.” (Kiefer 1999: 228; lásd még Kenesei 2000: 128–135).⁷⁹ Vagyis olyan elemről van szó, amely nem is igazán derivációs morféma: képzőféle tulajdonságai mellett (lásd fonológiai viselkedését) túlnyomórészt jelszerű, tehát az inflexiós toldalékokra jellemző vonásai vannak. Ezt tekintve felmerül a kérdés, hogy miért is tartjuk a *-hat/-het*-et képzőnek? Egyetértek Kiefer és Ladányi magyarázatával és az azt követő konklúziójukkal: „Mindezekre a tulajdonságokra természetes magyarázatot kapunk, ha feltesszük, hogy a *-hAt* inflexiós toldalék”⁸⁰

⁷⁸ A jelenlegi magyar leíró grammatika (MGr.) szerint a számnevek a melléknevek, főnevek és határozószók közé tartoznak (Keszler 2000: 70); a névutók pedig már nem szerkezetet, hanem morfológiai természetű szerkezetet alkotnak az előttük álló névszói elemmel (Balogh 2000a: 259).

⁷⁹ A *-hat/-het* képző körüli vitához lásd még a Nyelvészeti vitafórum Rag -- jel -- képző topikját (<http://seas3.elte.hu/nyelvezforum/viewtopic.php?t=60&postdays=0&postorder=desc&start=0>).

⁸⁰ A strukturális magyar nyelvtanok az inflexiós toldalékokon belül igazából nem különböztetnek meg jelet és ragot, csak gyakorlati megfontolásból használják a két terminust (Kiefer 1999: 197).

(Kiefer–Ladányi 2000: 163). Ebben az esetben tehát a grammatikalizáció révén történő kialakulás mégsem tekinthető kivételesnek, hiszen **testes inflexiós elem keletkezett**.⁸¹

A *-hat/-het* alapjául szolgáló lexéma – alapnyelvi szavaink egyike – eltérő jelentéssel ('a természetének megfelelően működik; változást, állapotot idéz elő; vmilyennek látszik, tűnik') a mai magyar nyelvben is megtalálható. Az eredeti jelentés 'előrehalad, előremegy, halad' volt, amihez leginkább a mai 'térbelileg valameddig terjed, eljut' jelentés áll közel (de metonimikusan kiterjesztett változata annak: megy és eljut vhová): *Messzire hat a hangja*.⁸² A képző kialakulásáról írva D. Bartha Katalin először a szemantikai változás bekövetkeztére utal⁸³: „[eredeti jelentése] már önálló létében, mielőtt képzőszerűvé válása megindult volna, elvont jelentésárnyalatok felé tolódott el” (1991: 63, a saját kiemeléseim). E jelentésárnyalat, amely a lexéma jelentésében megvolt, s abból kibomlott, a 'bír vmit, képes valamire'; lásd például a Jókai-kódexet: *femjyt nem hat* (JókK. 5.; D. Bartha uo.). Szemantikai síkon tehát az integritás csökkenése, a deszemanticizáció figyelhető meg – emellett idővel egy absztraktabb jelentés is megjelenik: 'képes vmire, tud vmit'. Fonológiai kopásról – grammatikalizációs értelemben – ebben az esetben nem beszélhetünk; az egységet érinti ugyan a korszak hangváltozási tendenciája, a tővégi magánhangzók lekopása, de ez a fennmaradó és saját útján tovább haladó alapszó esetében is lezajlik, tehát nem a grammatikalizálódó egység sajátja. Ez a szempont azonban nem is igazán lényeges itt, mivel (a tővéghangzó eltűnése után) eleve egyszótagú elemmel van dolgunk.

Paradigmatizációról képzők esetében kevésbé lehet szólni, szemben a tipikusan paradigmába rendeződő elemekkel. Lehmann azonban tágan érti a paradigma fogalmát (Lehmann 2002a: 118–123), így a *-hat* domináns inflexiós vonásaival a módjelekkel tartozik együvé (vö. Kugler 2003: 39).

A kötelezővé válás⁸⁴ tulajdonképpen azt jelenti, hogy a grammatikalizálódott elem egyre megjósolhatóbbá válik, nem lesz független információértéke (Lehmann

⁸¹ Ezzel azonban nem akarom azt állítani, hogy minden grammatikalizációval keletkezett, testes toldalék szükségszerűen inflexiós morféma. Vannak kivételek, de a *-hat/-het* ezek szerint nem tartozik közéjük.

⁸² I. Magyar értelmező kéziszótár (Pusztai 2003: 498).

⁸³ Vö. az előző fejezetben írtakkal.

⁸⁴ A gyengén grammatikalizálódott elemek illusztrálására Lehmann többek között egy magyar példát említ: *A gyerek játszik az asztalon*. Ebben a mondatban véleménye szerint az *-on* határozórag más **határozóragokkal** is helyettesíthető lehet (*-nál, -ban* vagy *-val*) (Lehmann 2002: 123–124). Véleményem szerint McMahon idevágó példája jobb: a latin *de* rendszerint helyettesíthető az *ab*-bal vagy *ex*-szel, de a francia *de* már nem és nem is hagyható ki, például: *le début de l'année* (McMahon 2002: 5). A magyar esettel az a probléma, hogy az eltérő magyar határozóragok eltérő funkciót fejeznek ki (ráadásul még csak nem is azonos jellegű határozói viszonyt adnak vissza: egy *-val* ragos alak nem felelhet a *hol?* kérdésre). Ha Lehmann viszont ennél tágabb kritériumra gondolt, akkor viszont nagyon sok elem minősülne

2002a: 124; vö. Juvonen 2000: 13); a paradigmán belüli elemválasztás nem szabad, hanem immár szabály irányította (lásd McMahan 2002: 5). A *-hat*-nak mind a lehetőségességet, mind a szükségszerűséget kifejező jelentése esetében fennáll választási lehetőség, de nem a toldalékmorfémák szintjén:

Klára elfuthat tejért.

Klárának el szabad futnia tejért.

Klára el tud futni tejért.

Klára el képes futni tejért.

Nincs tehát másik, ilyen funkciót betöltő inflexiós elem a magyarban, tehát az adott jelentés csak analitikusan adható vissza (vö. fentebb a *-szēr* ragról írottakkal). Ez azt jelenti, hogy a *-hat/-het* is erősen grammatikalizálódott elemnek tekinthető – legalábbis a lehmanni paraméterek szerint.

A kondenzációt McMahan szerint úgy célszerű értenünk, hogy minél grammatikalizáltabb egy jel, annál kevésbé kormányozhat, módosíthat összetett alkotórészeket (uo.). Ez a *hat* ige és a *hat* képző esetében is megfigyelhető: képzőként már csak az adott szó felett „diszponál”, igeként viszont az összes bővítménye felett. Az egybeforrás és a fixáció folyamata egyaránt megfigyelhető a *-hat* képző kialakulásában: hozzátapad a szótőhöz, mint más toldalékok, és a korábban a mondatban szabadabban mozgó igehez képest szintaktikai pozíciója rögzített.

Bernd Heine (2003: 588) szerint a Lehmann leírta grammatikalizációs folyamatok – a kondenzációt kivéve – mind a **dekategorizáció**, vagyis az elem főkategóriából a viszonszók közé kerülésének a következményei.⁸⁵ Lehmann a paraméterekhez és főbb folyamatokhoz kapcsolódva más olyan jelenségeket is ismertetett, amelyeket a szakirodalomban ugyancsak a grammatikalizáció jellemző sajátosságaiként emlegetnek, illetve a korábbiak szinonimájaként vagy alkategóriájaként tárgyalnak⁸⁶:

- Az integritás csökkenéséhez kapcsolja Lehmann – a fonológiai kopáson és a deszemanticizáción kívül – a **demotiváció** folyamatát. A demotiváció azt jelenti, hogy minél erősebben grammatikalizálódott egy elem, pragmatikai szempontból

gyengén grammatikalizálódottak. A magam részéről az *-on* ragot is erősen grammatikalizáltnak vélem (lásd a fentieket). Kívánatos lenne a paraméter precízebb megfogalmazása.

⁸⁵ Érdekes módon eme összefoglaló munkájában Heine a Lehmann-féle hat folyamat közül az egyiket nem említi: a grammatikalizálódó elemek integritásának csökkenését, melynek része fonológiai kopás („attrition”)⁸⁵ és a deszemanticizáció (Heine 2003: 588).

⁸⁶ E tényezők egy része azonban más nyelvi változásokban is szerephez juthat, így például az összeolvadás a lexikalizációban, elsősorban a szóösszetételekre jellemző (vö. Lehmann 1995: 151, 51. l.).

annál kevésbé transzparens, annál kevésbé motivált, és annyival inkább önkényes (l. Vincent 1980i: 170–172, idézi Lehmann 1995: 131). Jó példának bizonyul a reduplikáció jelensége, amelynek esetében csökken a jelentés ikonicitása, a teljes reduplikáció kifejezhet például fokozást vagy többes számot (a továbbiakat, s a kritikát is l. uo.).

- A paradigmaticitás fokának növekedésénél említi meg a **fossilizációt** („megkövülés”; Heine és Reh 1984: 35 kk., idézi Lehmann 1995: 136), mely a grammatikalizációs kontinuum „jobb oldali” végpontjának tekinthető: itt már nem alakulnak ki vagy gazdagodnak a paradigmák, hanem redukálódnak (de ez a paradigmaticitás legmagasabb fokának is vehető, mint Lehmann megjegyzi). A leggrammatikalizáltabb kategóriák rendszerint kétagúak, bináris oppozíciót mutatnak fel, ilyen például több nyelvben a szám (egyes és többes) vagy a nyelvtani nem (hímnemű, nőnemű) kategóriája is. Ezt az oppozíciót akár az elem megléte–hiánya is alkothatja. Ezután jelentkezhet a fossilizáció, amelynek ugyanakkor nem előfeltétele a paradigma redukciója. A fossilizáció a paradigmából kihullt elemekre lehet jellemző, Lehmann az angol *where*, *how*, *why* stb. névmásokat említi, amelyek egyes felszámolódott esetek maradványait őrzik (pl. a befejezettség aspektusának szintetikus kifejezését). Egy további tényezője is van a paradigmaticitásnak: a szabálytalanságok megjelenése, ami a paradigma redukciójának és a deszematicizálódásnak a következménye lehet.
- Az egybeforrással szinonim fogalomként használt az **összeolvadás** („univerbation”), mely hagyományosan egy szintagmának egy szóvá válását takarja. Idevehető a **fúzió** („fusion”) is, amely előrehaladott fokú agglutináció esetében jelenik meg. Sajátos realizációja a portemanteau morféma megjelenése, amelyek több grammatikai kategóriát egyesítenek magukban (kialakulásukat „amalgamizációnak” vagy „kumulációnak” nevezik).

A fentiekén túl szintén a grammatikalizáció sajátosságai, következményei között említhető, hogy a folyamat során a nyitott osztályba tartozó elemek (főnevek, igék stb.) **zárt osztályú egységekké** (előjárószókká, kötőszókká, affixumokká stb.) **válnak** (Heine 2003: 588). Ezt a vonást gyakran említik a grammatikalizáció általános bemutatásánál, de nem véletlenül nem szerepelt a grammatikalizációs paraméterek között, hiszen a nyíltból a zárt kategóriába történő átlépés egyetlen, ugrásszerűnek ható változást sejtet, míg a lehmanni paraméterek épp a grammatikalizáció kontinuum voltát mutatják, és alkalmazásuk célja épp a vizsgált elem kontinuumon való tartózkodási

helyének a bemérése. Egyik új tanulmányában Lehmann történetesen arról ír, hogy a „nyílt osztály”, „zárt osztály” kategóriák tarthatatlanok, mivel nyelvenként változhat, hogy az egyes grammatikai elemek nyílt vagy zárt osztályt alkotnak-e; célszerűbb inkább azt nézni, hogy ezek az elemek mennyire grammatikalizáltak (Lehmann 2005: 12).

Paul J. Hopper (1990) öt olyan jelenséget ismertet, amellyel a grammatikalizáció során okvetlenül számolhatunk (Hopper 1991, idézi Heine 2003: 589):

- **Rétegződés** („layering”): a régebbi rétegek az újabbak megjelenésekor nem tűnnek el, hanem együtt léteznek azokkal és interakcióba kerülnek velük. Ez voltaképpen a divergencia (l. lentebb) szinkroniában megfigyelhető eredménye (vö. Hopper – Traugott 1993: 124–126).
- **Divergencia/funkciómegoszlás** („divergence”): amikor egy grammatikalizálódott forma, valamint eredeti, nem grammatikalizálódott változata egymás mellett él.
- **Specializáció** („specialization”): a formai választások változatossága visszaszorul, és a formák mind kisebb köre hordozza az általánosabb (grammatikai) jelentést.
- **Folytonosság** („persistence”): a grammatikalizálódó egység korábbi jelentéseinek egyes nyomai az egység grammatikai disztribúciójának fomájában tovább élnek.
- **Dekategorializáció**: az elem fokozatosan elveszti korábbi jellemző morfoszintaktikai tulajdonságait és autonómiáját, melyek alapján korábban mint egy nagyobb grammatikai kategória (névszói avagy igei) teljes jogú tagját kezelték. A kategóriavesztés kontiuumszerű ábrázolása:

nagyobb kategória (> melléknév/határozószó) > kisebb kategória

(Hopper – Traugott 1993: 103–106).

A grammatikalizációt elemző munkákban a strukturális változásokat okozó mechanizmusok között tartják számon a **szerkezeti reanalízist** (részletesen lásd a 3. 2. 3. fejezetben), amellyel *szerkezethatár-eltolódás*, *határ-újraértelmezés* vagy *újraszegmentálás* (vö. Stephenson 1999: 10) néven is találkozhatunk. A magyar szakirodalomban elsősorban a *morfémahatár-eltolódás*, illetve a *tagmondathatár-eltolódás* terminus használatos (pl. Sárosi 2003: 358, Juhász 1992: 790–793). A reanalízis a külföldi szakirodalmak tanúsága szerint a történeti szintaxis egyik központi fogalma (lásd Detges – Waltereit 2002: 3). A reanalízis következménye az adott

szerkezet morfológiai határainak eltűnése vagy más helyre kerülése; vagyis az újrazárójeleződés („rebracketing”; Detges–Waltereit 2002: 4–5). A mechanizmus révén kizárólag a mögöttes struktúrát éri változás, a felszínit nem. A következő példákban az egységek grammatikalizációja reanalízist foglalt magában:

[*I say that [he comes]*] > [*I say [that he comes]*]

(Heine-Reh 1984: 110; idézi Heine – Claudi – Hünemeyer 1991: 216);

[*[back] of the barn*] > [*back of [the barn]*]

(Hopper – Traugott 1993: 41)⁸⁷

[*[a fiával] [együtt] nyaral*] > [*[a fiával együtt] nyaral*]

A reanalízis következményeként említhető az elem kategóriavesztése (dekatégorizációja): a mutató névmás kötőszóvá, a főnév prepozícióvá, a határozói igenév pedig névutóvá válik, s ezáltal mondatrészi szerepe is megváltozik, rendszerint már nem képes önálló mondatrészként funkcionálni.

Hopper és Traugott három olyan folyamatot említ, amely a grammatikalizálódó elemek általánosulásában és kategóriaváltásában (dekatégorizációjában) fontos szerepet játszik, vagy annak egyenes következménye (1993: 113–123):

- **Specializáció** („specialization”): a grammatikai formák választhatósága leszűkül, és közülük némelyek jelentése és használata általánosul (ez a Lehmann-nál szereplő kötelezővé válásra emlékeztet).
- **Divergencia** („divergence”, másutt: „split” – Heine–Reh 1984: 57–59, idézi Hopper – Traugott 1993: 117): a még nem grammatikalizálódott forma kettéválik, egyik változata a forma korábbi tulajdonságait tartja meg, a másik grammatikaibbá válik. Vagyis a szétválás után egyes kontextusokban az új, másokban a régi forma lesz használatos. A szétválás jellegzetes következménye a grammatikalizációs folyamatnak. Jó példa erre a határozott névelő kialakulása a magyarban: a folyamat a kései ómagyar korban indult meg, forrásául a főnévi mutató névmás + főnév szerkezet szolgált, amelyben a névmás kijelölő jelzői szerepű volt. A funkcióbeli elkülönülés megelőzte a formai változásokat. Kezdetben, az új funkció

⁸⁷ Erre a példára a 3. 2. 3. fejezetben még visszatérek.

megjelenésekor egy ideig kettős értékű szerkezetek voltak megfigyelhetők: *az gyümölcs, az láng* – ezek hol névelős szerkezetként, hol névmási kijelölő jelzős szerkezetként volt értelmezhető. Később a névelő kétalakúvá vált (*a, az*), palatális változata (*ez*) kezdetben elláthatott a névelőkre is jellemző anaforikus funkciót, végül azonban nem maradt meg névelőként, s jellegzetesen névelői prezentáló funkciót sem szolgálhatott (I. Gallasy 1992: 716–756).

- **Megújulás** („renewal”, Meillet-nél „renouvellement”): a régi formák megújulása, ugyanazon dolog expresszívabb visszaadása révén. Az eljárás: létező funkciók, jelentések új formát választanak maguknak.

A jellegzetes példák között említi Hopper és Traugott a nyomatékosítószókat, fokozó elemeket („intensifiers”): ezek rendszeresen megújulnak, egyes képviselőik viszonylag rövid életűek. A magyarban sincs ez másképp: az *irtó(ra), rettenetes(en), szörnyű~szörnyen, elképesztő(en), állati(an), borzasztó(an), rémes(en), marhá(ra), baromi(ra), félelmetes(en)* stb. használata változékony, divatszerű, mindig új elemek lépnek melléjük, és a régebbiek fokozatosan kiszorulnak a használatból. Kérdéses, hogy ezeknek az elemeknek a kialakulását miért kellene grammatikalizációnak tekintenünk? Méndez-Naya (2003) szerint a következő okok miatt: lexikai elemekből erednek (főként határozószókból és melléknevekből), szemantikai változásokon mennek keresztül (metaforikus változás és szubjektifikáció), grammatikaibb funkcióra tesznek szert, miközben hatókörük leszűkül, és veszítenek az eredeti lexikális osztályuk morfoszintaktikai jellemzőiből. Később majd folyamatosan egyre emfaticusabb elemekkel cseréljük le ezeket az elemeket – ez kb. az újgrammatikalizálódásnak, másnál az exaptációnak felel meg (lásd később is).⁸⁸

A fentiekén kívül a grammatikalizációs változások között gyakran említik a **morfologizációt** („morphologization”)⁸⁹, s ennek egyik szinonimájaként az **agglutinációt** („agglutination”, l. Lehmann 2002a: 12), illetve ezekhez kapcsolódóan a **kliticizációt** és az **affixációt** mint nyelvi változást. Morfologizáció alatt a

⁸⁸ A grammatikalizációtörténeti fejezetben már említett „New reflections on grammaticalization” konferenciasorozat idei darabjában külön blokkban foglalkoztak a jelenséggel „Az angol fokozószók és a grammatikalizáció” címen; tehát meghatározó kutatási irányról van szó, akárcsak a diskurzusjelölők esetében.

⁸⁹ Ugyancsak morfologizációnak nevezik, amikor egy fonológiai alternáció speciális morfológiai kontextusban lezajlott fonológiai változások eredményeképpen morfológiai alternációvá válik (l. még Lehmann 2005: 20; Hopper – Traugott 1993: 224, Chapter 6, 1.). Példa rá az umlaut morfológiai funkciója (l. *Mutter – Mütter* – többes számú forma), ebben az esetben az umlautjelenséget kiváltó, többes számot visszaadó szuffixum eltűnt – az umlaut maradt, s felvette a funkciót (Lehmann 2005 uo.). Ennek a fajta morfologizációnak Lehmann szerint semmi köze a fentihez, amely grammatikalizációs változás.

szakirodalomban elsősorban azt a folyamatot értik, amelynek során önálló szók, illetve később klitikumok ragokká alakulnak, vagyis:

lexikális egység > klitikum > affixum

(Hopper – Traugott 1993: 132)

Korábban láttuk, hogy a korai, történeti-összehasonlító grammatikalizációs vizsgálatok során gyakorlatilag egyenlőségjel került grammatikalizáció és morfológizáció közé, mivel a grammatikai formák kifejlődése alatt elsődlegesen a morfológia kialakulását értették és elsősorban azt is vizsgálták (lásd a 2. 2. 1. fejezetet). A morfológiai elemeken belül is főként azokra az elemekre – inflexiós és derivációs affixumokra – koncentráltak (vö. i. m. 131), amelyek önálló szóból alakultak ki (ellentétben azokkal, amelyek például képzők bokrosodásával, raghalmozással, esetleg egy korábbi elem átértékelődésével születtek meg, vagy primer grammatikai elemnek tarthatók – ezeknek a kialakulása ugyanis nem tekinthető grammatikalizációnak). A morfológizáció és az affixáció azonban a grammatikalizációs folyamatoknak csak egy változatát képviseli, hiszen nem minden grammatikalizációban figyelhető meg morfológizáció, egy grammatikalizálódó elem nem feltétlenül válik affixummá, mint ahogyan zéró elemmé sem. Grammatikalizációnak tehát nemcsak az tekinthető, ha egy egység a teljes grammatikalizációs ösvényen végigmegy és zérómorfémává redukálódik, hanem az is, ha „csak” egy fázisnyit halad, például szintacticizálódik. Lehmann a Givón-féle grammatikalizációs kontinuumot felhasználva a következő grammatikalizációs fázisokról beszél:

A grammatikalizáció fázisai (Lehmann 2002a: 12–13)⁹⁰

szint	diskurzus	szintaxis	morfológia	morfofonemika	
technika	izoláló	> analitikus	> szintetikus– agglutináló	> szintetikus– flexiós	> zéró
fázis	szintacticizáció		morfológizáció	demorfemizálódás	kihullás
folyamat	grammatikalizáció				

⁹⁰ Mint minden hasonló, a grammatikalizációt fázisokra, folyamatokra bontó elemzésnél, a szerzők mindig megjegyzik, hogy a változásnak ez az ábrázolásmódja leegyszerűsítő, ennyiben tökéletlen is (lásd Lehmann 1995: 13, 14).

Lehmann szerint a grammatikalizáció kiindulópontja egy diskurzusbeli szabad kollokáció, amely analitikus szintaktikai szerkezetté válik, vagyis szintagmatizálódás történik (vö. Haader 2003: 260, Balázs J. 1965, 1966). A magyarban jó példa erre egyes ragvonzó névutók kialakulása, amelynek során szintagmatizáció, majd arra következő részleges morfológizáció is megfigyelhető (lásd a 4. 3. fejezetet). A következő állomás az, amikor egy analitikus szerkezetből szintetikus jön létre: grammatikai formatívumok affixumokká válnak, ez a morfológizáció (vö. Lehmann 2005: 20). Ezt követően a szó és affixum egysége szorosabbá válik, s a morfológiai „eljárás” változik meg: agglutinálóból flexióssá válik, vagyis átlépünk a morfofonemikába, demorfemizálódás történik. Ezt követően az egység zéróvá válik, majd el is tűnhet (de nem szükségszerűen).

Látható ugyanakkor, hogy Lehmann nem vette fel a kliticizációt mint a grammatikalizáció fázisát – amennyiben megjelenik a klitikumi stádium, azt a morfológizáció (vagy agglutináció) egyik alfolyamataként szokás feltüntetni: a lexikális forma klitikummá (függőszóvá) válik, majd affixummá, azaz a folyamatok: kliticizáció, s ezután következik az affixáció (Hopper – Traugott 1993: 5–6; Kenesei 2000: 87–90). A klitikumi stádium ugyanakkor nem lehet kötelező része a morfológizációs folyamatnak, mivel nem minden morfológizálódó elemnél jelentkezik ez a fázis. S akkor sem számolhatunk vele, ha klitikum alatt függőszót értünk: olyan lexikai elemet, amely nem tartozik a szabad formák közé, de minden más tekintetben önálló szóként viselkedik (i. m. 88, vö. Lehmann 2002a: 16). Eszerint nem függőszó például az igekötő vagy a segédige, márpedig ezek grammatikalizációval keletkeztek (l. Kenesei uo.). Ugyanakkor, mint láttuk, Hopper és Traugott könyvében felveszi a klitikumot a – tipikusnak nevezhető – grammatikalitási kontinuum részeként (1993: 7):

tartalmas egység > grammatikai szó > klitikum > inflexió affixum

A sor külön érdekessége, hogy itt a klitikum előtt megjelenik a grammatikai szó kategóriája, míg egy későbbi előfordulásában (i. m. 132, lásd itt fentebb) nem. Grammatikai szó alatt a szerzőpáros viszonylagos fonológiai és szintaktikai függetlenséggel bíró egységet ért, ilyenek például az angol prepozíciók (i. m. 4). Véleményem szerint a klitikum maga is tekinthető grammatikai szónak (tehát fölérendelt kategóriának érdemes tekinteni, nem külön stádiumnak).

Lehmann egy grammatikai szerepű egység megszűnésével, illetve az analitikus és szintetikus formákkal kapcsolatban két, a nyelvi változások kutatásában korábbról is ismert fogalmat használ: a **renovációt** és az **innovációt**. Megfigyelhető, hogy több nyelv történetében a szintetikus grammatikai megvalósítást az analitikus követte, ami ellentmondásban látszik lenni a grammatikalizáció jellegével. A latinban az esetrendszer prepozíciós szerkezetek váltották fel, a magyarban az aspektusviszonyok kifejezésének szerepét flexiók helyett igekötők vették át (lásd É. Kiss Katalin 2005). Ez mégsem tekinthető degrammatikalizációnak, vagyis a grammatikalizáció ellentett irányú folyamatának, ugyanis a grammatikalizáció ciklikus vagy spirálszerű elképzelése szerint a rendszerből idővel kilépő elemek helyébe újak kerülnek. Vagyis: a leépült deklináció vagy konjugáció helyébe lépő új elemek véleményem szerint egy új grammatikalizációs folyamat első lépcsőfokát képviselik (vö. Heine – Reh 1984: 75 kk., idézi Lehmann 1995: 20). Lehmann ezt a „helyettesítési” folyamatot nem tekinti degrammatikalizációnak, de grammatikalizációnak sem (uo.), hanem renovációnak nevezi (vö. megújulás, azaz *renewal*; lásd fentebb is, de ott a grammatikalizáció következményeként szerepel). Grammatikalizáció esetében az „y folytatja x-et” viszonyról van szó, renováció esetében az „y helyettesíti x-et” viszonyról. Ez a különbségtétel nagyon lényeges, ugyanis mások olvasatában az azonos funkció újbóli betöltése egyazon folyamat részét képezi, de mivel ellentétes tulajdonságokat mutat fel a grammatikalizációhoz képest, degrammatikalizációnak minősül (vö. Norde 2001: 247–256, de vö. Hansen 2003). Magam Lehmannal értek egyet, ugyanis hiába él a funkció tovább, **szakadás** történt a folyamatban: az új, prepozíciós elem nem vezethető le közvetlenül a korábbi ragokból.

A „konzervatív” renovációval szemben az innováció (l. Benveniste 1968, idézi Lehmann 1995: 21) kreatív, a nyelvben korábban nem létező új grammatikai kategóriát hoz létre. Míg elméletben könnyű a kettőt szétválasztani, a gyakorlatban kevésbé. A gyakorlati elemzést mindig nehezzé teszi a régi és az új formák hosszabb vagy rövidebb ideig tartó egymás mellett élése. E ponton renováció és innováció összemosódik, hiszen az új forma jelenléte nem konzervatív változásra utal. A renováció konzervativitását a grammatikalizációs csatornába történő újbóli belépés jelenti (uo.) Lehmann harmadik idevágó fogalma a megerősítés („reinforcement”): ekkor egy meggyengült elemet nem lecserélünk, hanem például egy másik elemmel kiegészítve megerősítjük, ilyen a latin *ille* ’az, amaz’ mutató névmás „megtámogatása” eredményezte **eccu illu* ’íme az’ szerkezet; ez volt az olasz *quello* előzménye (i. m. 22).

Ahogy a szemantikai változásoknál is láthattuk, a grammatikalizáció esetében megadható olyan kontinuum („cline”), amely a folyamat tipikus lezajlási módját és stádiumait ábrázolja. A kategoriális változásokkal kapcsolatban is felrajzolható egy ilyen sor – ezt Traugott *structural cline*-nak, azaz szerkezeti kontinuumnak nevezi. Lehmann nyomán kétféle ilyen sorral számolhatunk (korábban lásd Givón 1979, idézi Traugott 2003: 627). Mivel a grammatikalizáció Lehmann szerint mindig teljes szerkezetet érint, amit a kérdéses elem szintagmatikai viszonyai hoztak létre (1992: 406, idézi Traugott uo.), igei és névszói komplexumokról („verbal complexes”, „nominal complexes”) beszélhetünk (Lehmann 2002a: 22–66):

Nominális kontinuum:

relációs névszó (*relational noun*) > másodlagos adpozíció > elsődleges adpozíció > agglutinatív esetjelölő affixum > fúziós esetjelölő affixum

Ide tartoznak például a testes magyar határozóragok (-hoz/-hez; -tól/-től, -ból/-ből stb.), a jelöletlen birtokos szerkezetben keletkezett névutók (melyek nem mindegyike vált raggá).

Verbális kontinuum:

lexikális ige > segédige > affixum

főige > predikatív szerkezet > szerkesztett igealak⁹¹ > agglutináció

A magyarban keletkezett segédigék (*marad, múlik, fog, volna* stb.) mind a verbális kontinuumba tartoznak, de egyikük sem alakult affixummá.

⁹¹ Tkp. segédigés szerkezet („periphrastic form”).

3. Elméleti problémák a grammatikalizációkutatásban

3. 1. Funkcionalista és formalista kutatások⁹²

A 20. század nyelvészetének döntő részét – kétharmadát – meghatározó strukturalista–generatív nyelvelméleti irányzatok elsősorban a szinkroniára koncentráltak (vö. Robins 1999: 214, Bynon 1997: 99–100 stb.). Uralkodó helyzetüket jól jellemzi, hogy egészen az 1970-es évekig a történeti nyelvészeti kutatások legfeljebb másodlagos szerephez jutottak, az összehasonlító–történeti nyelvészet korábbi hegemoniájához képest pedig elenyésző volt az ilyen jellegű vizsgálatok száma. A század utolsó harmadában azonban az új nyelvleírási módok, iskolák, paradigmák – a természetes, a kognitív, a funkcionalista nyelvelmélet, a pragmatika – megjelenése, elterjedése megújulást hozott a történeti nyelvészet számára is. Innen nézve beszélhetünk ma a nyelvtörténeti kutatások egyfajta reneszánszáról, amelyen belül a grammatikalizációs kutatások különösen hangsúlyosak. Ladányi Mária fel is teszi a kérdést: beszélhetünk-e már esetleg paradigmaváltásról a nyelvészetben? Úgy véli, hogy ha igen, akkor **a formális szemlélet funkcionalista szemlélettel való felváltásáról van szó**, és nem a generatív grammatika holista nyelvtanra történő cseréjéről (Ladányi 2005). Elképzelhető azonban, hogy a funkcionalizmus felülkerekedése esetében sem annyira győzelemről, inkább integrálásról beszélhetünk, hiszen a funkcionális személet „nem zárja ki, csak szélesebb összefüggések közé helyezi a nyelvi struktúra rendszerszerű vizsgálatát” (uo.).

Mint a grammatikalizációval kapcsolatos vizsgálatok vázlatos kronológiájánál láthattuk, a grammatikalizáció modern értelemben vett fogalma az indoeurópai kutatásokban gyökerezik, azon belül is elsősorban a történeti-összehasonlító nyelvészeti kutatásokkal kapcsolható össze (vö. Fischer – Rosenbach 2000: 8, de I. Lindström 2005:

⁹² *Funkcionalista nyelvészet/irányzatok/vonulat* stb. alatt ugyanazt értem, amit Ladányi *funkcionalista szemléletű irányzatoknak* nevez, vagyis azokat az elméleteket, amelyek képviselői a nyelv alapvető funkciójának a kommunikatív és a kognitív funkciót tartják (Ladányi 2005). Ugyanakkor nem választom ketté a funkcionalista szemléletű és a funkcionalista irányzatokat, a kettőt együtt tárgyalom *funkcionalista* néven. Egyértek Ladányival abban, hogy a *strukturalista* kifejezés a két világháború közti, Saussure-tól eredeztethető nyelvészeti irányzatokra foglalódott le, ezért nem szerencsés a mai strukturális szemléletű irányzatok megnevezésére alkalmazni. Ugyanakkor tapasztalataim szerint a nemzetközi szakirodalomban – a szóhasználat szintjén – általában nem választják szét a kettőt: a *structuralist, structuralism* mindkét értelemben használatos. (Az elnevezési problémákat illetően lásd Newmeyert is: 1998: 7–11.) Newmeyer egyébként a *generatív* jelzőt tartja a legszerencsésebb választásnak, idézett művében ezt használja. Én a *formalista irányzatok* kifejezést fogom alkalmazni a strukturális szemléletű irányzatokra vonatkozóan; a terminus jelen esetben nem a formalizmusok használatára mint technikára utal (ez alól ugyanis van kivétel ebben a csoportban), hanem arra, hogy ezekben a modellekben a nyelvi forma vizsgálata áll a középpontban, amit a nyelvhasználattól függetlenül írnak le.

199–229, 419). Christian Lehmann egy helyütt meg is jegyzi, hogy – bár ez nem volna szükségszerű – a legtöbb kutató még ma is történeti jelenségként néz a grammatikalizációra (Lehmann 2005: 2; lásd még Hopper – Traugott 1993: 2; Ladányi 2005.)⁹³.

A Fischer – Rosenbach páros általános véleményét fogalmaz meg, amikor azt írja, hogy a grammatikalizáció „nem könnyen egyeztethető össze a formális nyelvmodellekkel” (Fischer – Rosenbach 2000: 9). Ide vehető az a nézet is, hogy a formalista keretben dolgozó kutatókat elsősorban nem a nyelvi változások, nem a nyelv történeti aspektusai érdeklik, hanem az ellenkezője: egy vagy több nyelvállapot leírása és magyarázata, vagyis a szinkrónia. A szinkrónia elsőbbséget élvez a leírásban és elválasztandó a diakroniától (lásd Ladányi 1998: 408). Érthetőnek tűnik tehát a formalisták grammatikalizációhoz való ambivalens viszonyulása. Ugyanakkor nem igaz, hogy a generatív irányzat ne foglalkozna a nyelvváltozásokkal: ennek számos tanulmány, könyv megléte mond ellent (Kerswill 1996, Lightfoot 1979, 1991, 1999, Roberts – Roussou 1999 stb.).

Lehmann véleménye szerint a generatív irányzat képviselői évtizedekig „intenzíven támadták, félreértelmezték és figyelmen kívül hagyták” a grammatikalizációs kutatásokat (Lehmann 2005: 1). Ezek egy része – a mellőzés – ma már nem mondható el. Az utóbbi pár évben a formalista–generatív nyelvészet művelői intenzív érdeklődést tanúsítanak a grammatikalizáció iránt (vö. Kiss – Pusztai 2003: 8), amit jól mutat a témával kapcsolatos tanulmányok növekvő száma (Ijbema 2002; Lightfoot 2003; Newmeyer 1998, 2001; Roberts – Roussou 2003).

Mielőtt részletesen foglalkoznék a formalista és a funkcionista grammatikalizációs vizsgálatokkal, összefoglalom a két irányzat⁹⁴ általános jellemzőit. Ennek szükségessége azzal magyarázható, hogy a két tábor álláspontja az alapfogalmak és -jelenségek – mi a grammatika, mivel magyarázható a nyelv eredete, mi a nyelv fő funkciója, autonóm-e a szintaxis stb. – tekintetében jelentősen eltér egymástól, s ez természetesen a nyelvváltozásokkal, grammatikalizációval kapcsolatos véleményeiket, kutatásaikat is alapvetően meghatározza. Sőt: ez az elméleti viták gyökere.

⁹³ Lehmann ezt azért tartja félrevezetőnek, mert a szinkrónia és a diakrónia két nézőpontot takar; s egy jelenséghez nem csak az egyik vagy a másik rendelhető hozzá, tehát nincs tisztán szinkronikus vagy diakronikus jelenség – egy vizsgálati tárgy, például a grammatikalizáció, így is és úgy is nézhető (Lehmann 2005: 2).

⁹⁴ Az *irányzat* kifejezés természetesen igen általánosan értendő, mivel egyik csoport sem tartható egységesnek. A szóhasználat megkönnyítése érdekében felváltva, egymás szinonimáiként fogom használni az *irányzat*, *csoportosulás*, *tábor* stb. kifejezéseket.

3. 1. 1. A formalista és a funkcionalista irányzatok általános bemutatása

A funkcionalista és a formalista csoportosulás messze nem tekinthető egységesnek (DeLancey 2001: 2, Newmeyer 1998: 13; Ladányi 2005), mindazonáltal megnevezhetők olyan pontok, amelyek mentén lényeges eltérések figyelhetők meg közöttük. Anélkül, hogy ezeket a különbségeket fel kívánnám nagyítani vagy az egyes véleményeknek az adott irányzatokon belül túlzott szerepet tulajdonítanék, az alábbiakban elsősorban **az eltérésekre** fogok koncentrálni.

A *funkcionalista* kifejezést ma sokan azokra az 1970-es évektől kezdődően csoportosuló kutatókra értik, akik visszautasítják a formalista nyelvészeti magyarázatokat.⁹⁵ DeLancey szerint a funkcionalista tábornak ez a közös nevezője: a formalista–generatív elvekkel való szembenállás (DeLancey 2001: 2–3). Ez azonban félrevezető „kritérium” a két csoportosulás szétválasztására, és olyan szélsőséges véleményekhez vezethet, mint amilyen például a következő: „a funkcionalizmus olyan, mint a protestantizmus: egymással háborúzó szekták csoportja, amelyek csak a pápa tekintélyének elutasításában értenek egyet egymással.” (Elisabeth Bates⁹⁶) Az előbbi állítás(ok) annyiban igaznak tekinthetők, hogy a generatív nyelvészet évtizedekig meghatározó, uralkodó volta azt okozta, hogy „az ettől eltérő alternatív irányok is ehhez képest határozták meg magukat” (Ladányi 2005); közismert, hogy a funkcionalista modellek képviselői közül többen kezdetben a generatív irányzat művelői közé tartoztak (például Ronald W. Langacker, Talmy Givón), s korábbi elképzelésükkel szakítva indultak el egy másik irányba. Ezek azonban történeti okok, semmit sem mondanak arról, ami a funkcionalistákat valóban összeköti: ez pedig a nyelvhasználathoz, a nyelvi funkciókhoz, a diakroniához stb. való viszonyulásuk (lásd Ladányi 2005, bővebben lásd lentebb).

A funkcionalisták legismertebb amerikai képviselői között tartható számon például a már említett Talmy Givón, Charles Li, Sandra Thompson, Wallace Chafe vagy Paul J. Hopper. Ezek a kutatók elsősorban a funkcionális–tipológiai nyelvészet művelőinek számítanak, Michael Noonan ezt a funkcionalizmuson belüli irányzatot

⁹⁵ DeLancey (2001: 3) a nyelvészeti funkcionalizmus megjelenését elsősorban a prágai iskolához köti, de megemlíti, hogy mások az elnevezést azokra a 19. század végi nyelvészekre is alkalmazzák, akik a nyelvi szerkezetek működését, sajátosságait funkcionális, kognitív stb. okokkal magyarázták (pl. Whitney 1897, von der Gabelentz 1891, Paul 1886).

⁹⁶ Az idézet forrása: Van Valin 1990: 171, tőle átvéve idézi Newmeyer (1998: 13).

nyugati parti funkcionalizmusnak (West Coast Functionalism, WCF) hívja (Noonan 1999, vö. DeLancey uo.). Egyik képviselőjük, Sandra Thompson a következőképpen határozza meg a funkcionalista szemléletet:

„[A] nyelvnek kognitív és szociális funkciói vannak, amelyek központi szerepet játszanak azoknak a struktúráknak és rendszereknek a meghatározásában, amelyeket a nyelvészet egy nyelv grammatikájaként gondol el. Ez a paradigma azt feltételezi, hogy a nyelv nyitott rendszer, amelynek belső szerveződése alatta marad az optimális formális struktúráknak, és azt, hogy ez a szerveződés komplex válasz a nyelv gazdaságos beállítására, az általa szolgált kommunikatív és interakciós funkciókra, és emberi használói összes kognitív, társas és pszichológiai sajátosságaira. A funkcionalista kutatások a forma és funkció viszonyának tisztázására és a grammatikai szerkezetre hatást gyakorló funkciók természetének a meghatározására irányulnak.” (Thompson 1992: 37).

Frederick J. Newmeyer William Croft (1995a) nyomán a funkcionalista irányzat három nagyobb csoportját különítette el (Newmeyer 1998: 13–18):

- **Externális funkcionalizmus:** visszautasítják a grammatikai elemek közti formális viszonyok jellemzését, az elemek szemantikai és pragmatikai tulajdonságainak jellemzésétől függetlenül. Véleményük szerint a grammatika szemiotikai rendszer, nincsenek tisztán szintaktikai szabályok. Az idetartozó jellegzetes elméletek: Szerep és Referencia Grammatika (Role and Reference Grammar; Foley–Van Valin 1984, Van Valin 1993a, b); Funkcionális Grammatika (Functional Grammar; Dik 1981, 1989), Szisztematikus (Funkcionális) Grammatika (Systemic Functional Grammar; Halliday 1985, idézi mindet Newmeyer uo.). Az externális funkcionalizmusnak fontos részét képezi a Langacker- és Lakoff-féle kognitív nyelvészet⁹⁷ (Cognitive Grammar; Langacker 1987, Lakoff 1987, idézi Newmeyer uo.).

⁹⁷ A *kognitív* jelző a funkcionalista egyes funkcionalista iskolákon túl a formalista nyelvészet öndefiníciójában is használatos, így a generatív nyelvészet is kognitív irányzatnak tartja magát (lásd például É. Kiss Katalin „A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány” című tanulmányát, 1998; vö. Kiefer 2000b). Ez érthető, hiszen Chomsky mentális, kognitív jelenségnek tartja a nyelvet. A közös pont a funkcionalista és a formalista „kognitívok” között az, hogy mindkét tábor tudásfajtának tekinti a nyelvet (Ladányi 2005). További idevágó irodalom: Kertész 2000a, b, Kövecses 1998, 2005.

- **Integratív funkcionalizmus:** nem fogadják el azt a Saussure-i állítást, miszerint a parole elválasztható a langue-tól és a diakrónia a szinkroniától.⁹⁸ Lényegi vonásuk, hogy a nyelvi elem funkcionális szerepét nem választják el az elem külső funkcionális motivációjától. Összefüggő elméletként itt Paul J. Hopper Emergens Grammatikája (Emergent Grammar 1987, 1991) említhető.
- **Extrém funkcionalizmus:** a grammatika egésze levezethető a szemantikai és diskurzustényezőkből, önkényesség a nyelvben egyedül a lexikonban érhető tetten. Képviselőik: a Kolumbiai Iskola (Columbia School; García 1979, Diver 1995, idézi Newmeyer uo.).

Egy másfajta felosztás is elképzelhető: eszerint egyfelől vannak a **diakróniára összpontosító**, másfelől a **szinkroniára koncentráló funkcionalista megközelítések**. Az előbbieket a szerkezetek történeti kialakulását tartják lényegesnek, az utóbbiaknál a grammatikai szerkezet diskurzuspragmatikai megalapozottságának kimutatása a cél (Fischer – Rosenbach 2000: 12–13).

A formalista–generatív megközelítések legtöbbje Noam Chomsky 1950–60-as években írott munkáiban gyökerezik (Chomsky 1957, 1965), és Chomsky jelentős alakként össze is fogja a különböző generatív vagy ahhoz kapcsolódó irányzatokat – ennyire meghatározó és integratív szerepű személyiség a funkcionalistáknál nincs. Newmeyer két nagy vonulatot határoz meg a generatív csoportosuláson belül (Newmeyer 1998: 11–13):

- Az Elvek és Paraméterek (Principles and Parameters, P&P) megközelítést követők, s az ehhez kapcsolódó Kormányzás és Kötés elméletben (Government and Binding, GB), valamint a Minimalista Programban (Minimalist Program, MP) dolgozók (l. Chomsky 1981, 1995). Ez a tábor a többszintű elméletet követi, amelyben a szinteket transzformációs szabályok kapcsolják össze; forma és jelentés között távolabbi a kapcsolódás.
- Többféle elméletet összefogó csoportosulás, köztük található meg a Lexikális-funkcionális Grammatika (Lexical–Functional Grammar, LFG), a Relációs Grammatika (Relational Grammar), a Generalized Phrase Structure Grammar (GPSG), a Head-Driven-Phrase Structure Grammar (HPSG), valamint a Kategorialis Grammatika (Categorial Grammar) képviselői. Közös sajátosságuk,

⁹⁸ Hozzátenném, hogy ezt az externális funkcionalisták is így gondolják, vö. Ladányi 1998.

hogy a felszíni szerkezeteket közvetlenül generálják, s közelebbi a kapcsolódás forma és jelentés között.

3. 1. 2. A formalista és a funkcionista irányzatok főbb fogalmai és különbségei⁹⁹

Az első nyilvánvaló különbség a **nyelv** és az annak leglényesebb részeként felfogott **grammatika**¹⁰⁰ eredetének és kialakulásának a meghatározásában van: a generatív irányzatok képviselői innatisták; ehhez szorosan kapcsolódik az a nézet, hogy az ember nyelvi képessége fajspecifikus sajátosság, amely a törzspejlődés egy pontján, hirtelen jelent meg („deus ex machina”, Lin 2004: 7). Generatív szemszögből nézve a szintaxis genetikailag kódolt, az agyban egy ún. szintaxismodul létezik. E megközelítés az Univerzális Grammatika (UG) meglétét feltételezi, amely az emberi nyelvelsajátító képesség modellje, olyan általános grammatikai modell, amely az emberi nyelvekre jellemző tulajdonságokat tartalmazza. Az funkcionista ezzel szemben a nyelv, s benne a grammatika evolúciós szempontból folyamatos kialakulását hangsúlyozzák; ezáltal a tág értelemben vett nyelvi, pontosabban az ilyen jellegű kognitív képességek nemcsak az emberi fajhoz kapcsolhatók, hanem például a primátákhoz is (i. m. 3–4.).

A következő jelentős eltérés a két irányzat között a fent említett vonásokkal függ össze: a generatívoknál a **szintaxis** elkülönült, független modul, így a pragmatikáról, a kontextusról leválasztható jelenség. Ez az autonóm szintaxis (AUTOSYN) elképzelés (Chomsky 1957: 106; Lin i. m. 6, Fischer – Rosenbach 2000: 12–13; Ladányi 1998: 408; Newmeyer 1998: 18, 25–55, de Beaugrande 1994). Ezzel szemben a funkcionista irányzatok képviselői úgy vélik, hogy a grammatika nem függetleníthető a kontextustól vagy a pragmatikától (vö. a grammatikalizáció kontextushoz kötött értelmezéseivel: Traugott 1997, 1999, 2001 stb.), tehát nem lehet autonóm. Nyelvszemléletük holisztikus, a konceptuális és nyelven kívüli tényezőknek a grammatikai szerkezetre gyakorolt közvetlen hatását tételezik fel (Fischer – Rosenbach 2000: 12–13). A generatív álláspont nemcsak a szintaxis autonómiáját fogadja el, hanem a kompetencia és a grammatika mint kognitív rendszer autonómiáját is (ezt nevezi Newmeyer AUTOKNOW-nak és AUTOGRAM-nek). A kompetencia így független a performanciától, a nyelvtan pedig a többi kognitív rendszertől (lásd lentebb is).

⁹⁹ Az egyes irányzatokhoz részletesen lásd Ladányi 2005.

¹⁰⁰ A generatívoknál a grammatika lényegében a szintaxissal egyenlő – véli többek között Lin (2002: 4).

A **nyelvi funkciók** meghatározása tekintetében is erőteljes eltérés tapasztalható a két tábor között. Funkcionalista szemszögből nézve a nyelv kommunikációs célból jött létre és ma is ez a fő funkciója, tehát hogy jelentést hordozzon (Lin uo.; Goldberg 1996, idézi Newmeyer 1998: 15). A generatív értelmezés szerint egyáltalán nem biztos, hogy a grammatika e funkciót ellátandó alakult ki; akárcsak más képességeink vagy részeink esetében, elképzelhető egy eredetileg eltérő szerep. Kedvelt példa a nyelvet az emberi lábhoz mint evolúciós „termékhez” hasonlítani: a két lábon járás képessége sem feltétlenül a séta vagy futás céljából jelent meg, lehetett más oka is. A nyelvi képesség is szemlélhető az evolúció melléktermékeként, amely hirtelen jelent meg, így ugrásszerű lépésnek tekinthető. Ez ellentmondani látszik az evolúció inkább folyamatos előrehaladásának, de összeegyeztethető az exaptációval. A chomskyánus elképzelés szerint az emberi komputációs képességek magas fejlettségi szintje egy idő után lehetővé tette a nyelv megjelenését.

A formalista nyelvészetben tehát általában élesen elválasztják egymástól a **grammatikát és a lexikont**, a funkcionalista munkákban nem: a kettő kontinuumot alkot, a grammatika voltaképpen kiterjesztett lexikonnak is tartható („extended lexicon”, lásd Fillmore et al. 1988, Goldberg 1995, idézi Lin 2004: 7; vö. Ladányi 1998: 409). Ez összefüggésben van a szintaxis kialakulásáról vallott elképzeléseikkel: a szintaxis eredete a szemantikai komplexitásban keresendő: az emberi faj a törzsfajlás során idővel nemcsak egyes jeleket vált képessé használni, de az ikonicitás elvének megfelelően jeleket is össze tudott rakni (Schoenemann 1999, idézi Lin uo.). A funkcionalisták elképzelése szerint a grammatikai elemek nem diszkrét elemei valamely grammatikai kategóriának, hanem annak prototipikus vagy kevésbé prototipikus példái (Fischer – Rosenbach 2000: 12–13); a generatív olvasatban egy elem vagy tagja egy kategóriának, vagy nem, és mindenképpen diszkrét egység (vö. Ladányi 1998: 408; a két irányzat elhatárolásához a további szempontokat lásd Ladányi 2005).

Az alábbiakban a grammatikával kapcsolatos funkcionalista és formalista véleményeket összegzem Lin alapján (i. m. 6):

funkcionalisták	formalisták
A grammatika szemantikai és pragmatikai megalapozású. Mindig a kontextus figyelembevételével tanulmányozható.	A szintaxis autonóm. Olyan modul, amely érintkezik más komponensekkel, és független a kontextustól.
A grammatika és a nyelv jelentéshordozó	A szintaxis nem magáért a

és kommunikációs céllal használt.

kommunikációért létezik. Komputációs és szerkesztési képességeinkhez kapcsolódik.

A nyelvelsajátítást általános tanulási elvek irányítják. Nincs szükség speciális kognitív tulajdonságok posztulálására.

Az emberek nyelvelsajátító készülékkel (LAD) rendelkeznek, amely biológiai szempontból magára a nyelvmegtanulásra van tervezve.

A világ nyelvei alapvetően eltéréseket mutatnak egymáshoz képest. Vitatható az a nézet, hogy a grammatikai elemek és műveletek egy univerzális készlete létezne. Az egyetlen, ami univerzális, az a kognitív elv, illetve az olyan mintázatok, amelyek ismételten megjelennek a diskurzusban.

Létezik egy ún. Univerzális Grammatika, amely a minden nyelvben meglévő alapvető szintaktikai tulajdonságokat tartalmazza. Az UG paraméterbeállítások révén jelenik meg a különböző nyelvek grammatikájaként.

A grammatika forma és jelentés leképezése. A grammatika kiterjesztett lexikonnak tartható.

A szintaxis a szerkezetekről szól. Elválasztható a jelentéstől vagy a szemantikától. A lexikális egységektől is különbözik.

Az emberi világ hierarchikus szerveződése, valamint más általános hierarchikus megismerési folyamatok járultak hozzá a nyelv hierarchikus szerveződéséhez.

A szintaxisban hierarchikus struktúrák vannak. Bickerton (1990) szerint az emberi társadalom hierarchikus struktúrái a nyelvbeli hierarchiákat tükrözik vissza.

A funkcionalisták elsődleges vizsgálati célja a nyelvhasználat, azaz a **performancia**, és nem a mögötte meghúzódó rendszer (az emergens grammatikában nem is létezik olyan, hogy grammatika, lásd Hopper 1987). Ezzel szemben a formalista–generatív irányzatot inkább az ember nyelvi képessége, a **kompetencia**, az anyanyelv szabályainak az ismerete érdekli.

A **szemantika** a funkcionalistáknál a beszélők konstruálta szituációktól függ, nem objektív igazságfeltételektől, mint a formalisták esetében. A szemantika és a pragmatika az előbbieket szerint kontinuumot alkot, a nyelvi jelentésben mindkettő meghatározó szerepű. A szemantika nem leválasztható modul, hanem teljes konceptuális rendszerünk része (Goldberg 1996, idézi Newmeyer 1998: 15).

De Beaugrande a **nyelvi (grammatikai) komponensekre** vonatkozó funkcionalista és formalista állítások különbségei között tartja számon, hogy a formalistáknál a komponensek nagymértékben izoláltak, míg a funkcionalista irányzatok esetében összekapcsolódnak (de Beaugrande 1994: 163–200). A nyelvi adatokhoz és a nyelvhasználókhöz való viszonyulásuk tekintetében a következő különbségek fedezhetők fel (uo.):

funkcionalisták	formalisták
valós adatok	idealizált adatok
nagy számítógépes korpuszok	az alkalmazott példák „szerényebb” készlete
jelölt vs nem jelölt kifejezések	grammatikus vs nem grammatikus mondatok
korreláló forma és jelentés	elválasztott forma és jelentés
absztrakt és konkrét elemek egyensúlya	absztrakció keresése
általános és specifikus elemek egyensúlya	általánosságok keresése
a kontextus megszabta adat	kontextusfüggetlen adat
a szövegnek az eredeti megjelenési formában való meghagyása	a mondatok formalizálása
terepmunkától, kísérlettől való függés	introspekciótól, intuíciótól való függés
interdiszciplinaritás keresése	a nyelvészetten belül marad
elmélet és empiria egyensúlya	az elmélet elsődlegessége
írott és beszélt szövegek megkülönböztetése	írott és beszélt szövegek anyagának összemosása
a beszélő mint társas és kognitív személy	ideális beszélő
a hallgató mint társas és kognitív személy	ideális hallgató
erő- és szolidaritásviszonyok a közösségben	homogén beszélőközösség
az emberek terveket és célokat követnek	jólformált mondatok létrehozása

A két vonulat közti általános különbségeket Haspelmath (2002a) nyomán a következőképpen összegezhetjük:

funkcionalisták	formalisták
performanciaközpontú, az abban jelentkező szabályszerűségek érdeklik	kompetenciaközpontú
főként a diakrónia érdekli, a szinkrón tényeket elsősorban ennek alapján magyarázza	főként a szinkrónia érdekli
túlnyomórészt externális/adaptív magyarázatok	elsősorban internális magyarázatok
nincs szerepe a leírásbeli ökonómiának és az innátizmusnak	szerepe van a leírásbeli ökonómiának és az innátizmusnak

nincsenek kidolgozott formalizmusok
nincs grammatika–lexikon-megkülönböztesítés
a fő kérdés: miért olyan a nyelvi struktúra, amilyen?
összehasonlító tipológiai vizsgálatok preferálása

kidolgozott formalizmusok használata
lexikon és grammatika megkülönböztetése
a fő kérdés: hogyan sajátítható el a nyelv az input szegénysége ellenére?
a tipológiai vizsgálatok másodlagosak

A fentieket szem előtt tartva fontos számba venni azokat a **közkeletű hiedelmeket** is, amelyekkel gyakran találkozhatunk az két tábor megítélése során. Ezekkel az a legfőbb probléma, hogy gyakran természetlenné teszik az irányzatok közti vitákat, ahogyan az a grammatikalizációkutatásban is megfigyelhető (lásd a következő fejezetet):

A funkionalistákról elterjedt tévhitek
az elmélet hiánya (ateoretikusság)
csak deskriptív általánosítások
autonómiaellenesség
csak külső (externális) magyarázatok
önkényesség-ellenesség
korpuszközpontúság
a formalizmus hiánya
a nyelvi funkció(ka)t tanulmányozzák
visszautasítják a kompetencia–performancia megkülönböztetést

A formalistákról elterjedt tévhitek
nem empirikus alapokon vizsgálódnak
a nyelvi kompetencia fikció
autonómiaközpontúság
csak belső (internális) magyarázatok
önkényesség-központúság
intuíciók mint adatforrás
funkcionális magyarázatot nem adnak
a nyelvi formát tanulmányozzák
kizárólag a kompetencia fontosságát ismerik el

3. 1. 3. A formalista és a funkcionista irányzatok a nyelvi változásokról és a grammatikalizációról

Végezetül a témánk szempontjából legfontosabb különbséget kell megvizsgálnunk, vagyis azt, miként vélekednek a funkcionista és a formalista általában véve a **nyelvi változásokról** és a **grammatikalizációról**.

A legmarkánsabb eltérés a nyelvi változások „helyére” és okára adott magyarázatban figyelhető meg: a funkcionista, holista kognitív irányzatok képviselői úgy vélik, hogy a nyelvi változásokat – így a grammatikalizációt is – nyelven kívüli tényezők motiválják, s a nyelvváltozások helye maga a nyelvhasználat, tehát felnőtt nyelvhasználók révén módosul a grammatika is (Traugott 2003, Hopper – Traugott 1993, Fischer – Rosenbach 2000: 12–13; ez a gondolat Hermann Paulnál is olvasható, vö. Ladányi 2005). Ezzel szemben a formalista irányzatok a nyelvi változást a gyermeki nyelvelsajátításhoz kapcsolják: az anyanyelv megtanulása során következnek be azok a módosulások, amelyek közül a nagyobb változások a grammatika egyszerűsítését foglalják magukban (vö. Hopper – Traugott 1993: 204–221). Hallének a fonológiai változásokra vonatkozó vizsgálata szerint a felnőttek már nem képesek nagyobb változásokat előidézni a grammatikájukban, legfeljebb néhány új szabályt tudnak hozzáadni a meglévőkhöz. Ezek azonban nem egyszerűsítő szabályok, mint a nagyobb nyelvi változások esetében (Halle 1964, idézi Hopper – Traugott 1993: 205). A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a gyermekek némileg eltérő grammatikájú nyelvet sajátíthatnak el a szüleiktől, úgy, hogy az output kvázi azonos marad. Ez úgy lehetséges, hogy egyazon grammatikai rendszer különböző szabályok révén is létrejöhet – a gyermekek szabályrendszere egy kicsit más lehet a szüleikéhez képest. Más szóval, mint Lightfoot (1991) véli, az eltérő generációk eltérő módon állíthatják be a paramétereket.

Ugyanez a grammatikalizációra vetítve azt jelenti, hogy ez a változástípus is az anyanyelv megtanulása során jelentkezik. Mint korábban már láttuk, a Roberts – Roussou szerzőpáros a grammatikalizációt lexikális fej funkcionális fejként történő reanalíziseként határozta meg, amely szerkezeti egyszerűsődéssel jár, ez pedig a nyelvelsajátító készülék szempontjából igen előnyös (Roberts – Roussou 1999: 1011–1041). E munkájuk mellett Roberts és Roussou 2003-ban megjelent „Syntactic Change: A Minimalist Approach to Grammaticalization” (Szintaktikai változás: a

grammatikalizáció minimalista megközelítésben) című könyve is jelentős: mindkettőben leszámoltak azzal a generatív elképzeléssel, hogy a nyelvi változások véletlenszerűek (és nem tendenciaszerűek) lennének; vagyis az ismert megfogalmazás: **„a nyelvi változás lényegében a lehetséges paraméterbeállítások terének véletlenszerű bejárása” többé már nem igaz** (Battye – Roberts 1995, idézi Haspelmath 1996, a saját kiemelésem ; vö. Roberts – Roussou 2003: 4).

Velük szemben Traugott inkább a felnőttkorban bekövetkező változások egyikeként beszél a grammatikalizációról – ugyanakkor elismeri, hogy a gyerekek szerepet játszhatnak a nyelvi változásokban –, s Slobin idézve hangsúlyozza, hogy a gyerekek felfedezik ugyan a grammatikai formák pragmatikai kiterjesztésének lehetőségét, de nem újítják meg őket. Ezek a kiterjesztések csak a felnőtt beszélők révén újulnak meg, mivel komplex pragmatikai következtetésekről és diskurzusfunkciókról van szó, amelyekkel a gyerekek még nem bírhatnak, ugyanis csak hosszan tartó fejlődési folyamaton keresztül sajátítják el ezeket (Slobin 1994: 130, idézi Traugott 2003: 626, illetve Hopper – Traugott i. m. 207–209). Ezért Traugott, ha teljesen nem is zárja ki a parametrikus újrateállítást vagy a gyermeki nyelvsajátítás szerepét a grammatikalizációban, de csekélynek tartja a nyelvsajátítás¹⁰¹ és nyelvhasználat más aspektusaihoz képest.

A nyelvi változások, köztük a grammatikalizációs változások parametrikus változásként való elfogadását a funkcionalisták annak graduális természete miatt is visszautasítják: „Minimális lépésekben haladnak előre, nem hirtelen ugrásokkal vagy parametrikus változások révén, noha a felhalmozódott grammatikalizációs példák végső soron bizonyos esetekben ezekhez vezethetnek, vagy legalább nagyobb kategóriaváltásokhoz” – véli Traugott (2003: 626, vö. Hopper – Traugott i. m. 207).

Emellett szintén a felnőttkorban lezajló folyamat érve mellett szól az is, hogy a jelentésváltozások nem követik, hanem megelőzik, majd együttjárnak a szintaktikai változással – azzal, amelyet a formalista tábor a grammatikalizációs folyamatban elsőként bekövetkezőnek tart.

Fischer és Rosenbach a következőképpen összegezte a két szóban forgó tábornak a nyelvváltozásokhoz és a grammatikalizációhoz kapcsolható elképzeléseit (Fischer – Rosenbach 2000: 13):

¹⁰¹ Nyelvsajátítás alatt a felnőttkorban zajló folyamatot egyaránt ért (l. pragmatikai következtetések létrehozása és jelentésbe integrálása, elterjesztése), ezért beszél külön gyermeki nyelvsajátításról (uo.).

funkcionális megközelítések	formalista megközelítések
nyelv és grammatika holisztikus elképzelése	nyelv és grammatika moduláris elképzelése (autonóm alkotórészek)
konceptuális, szemantikai-pragmatikai és nyelven kívüli tényezők figyelembevétele	csak grammatikán belüli tényezők
diakrónia a szinkroniában	szinkrónia a diakroniával szemben; diakrónia = szinkronikus állapotok összevetése
a vizsgálat tárgya és a változás helye: (elsősorban) a nyelvhasználat	a vizsgálat tárgya: a kompetencia; a változás helye: a nyelvelsajátítás
a nyelvváltozás graduális	a nyelvváltozás ugrásszerű
a grammatikalizáció lexikális egységekből grammatikai szókialakulása, beleértve az aktuációt, az implementációt és a motivációt	a grammatikalizáció lexikális kategóriákból/fejekből funkcionális kategóriák/fejek kialakulása
a teljes folyamat leírása	csak a reanalízist megelőző és a követő szituáció leírása
magyarázatkeresés (a grammatikán belül és kívül)	magyarázat csakis a grammatikaelmélet nézőpontjából (pl. kategóriaváltás, változás a funkcionális kategóriákban)

3. 1. 4. A paradigmák és a tudományosság fogalma

Láttuk, hogy a két csoportosulás alapvető különbségei mellett számos, a másik táborral kapcsolatos hiedelem, tévhit is tarkítja a képet: ezek ismerete fontos annak megértésében, hogy sokszor miért nem jön létre párbeszéd a két irányzat képviselői között, s ha mégis, miért terelődik vakvágányra. A tévhitek mellett e kommunikációs zátonyra futás másik fő oka az, ha az egyes táborok képviselői a jelenségek magyarázatában a saját elképzelésüket tartják értékelhetőnek, netán kizárólagosan tudományosnak (vö. ateoretikusság). Velősen fogalmazva: a mai helyzet a grammatikalizációkutatásban is még mindig olyan, hogy **az egyik fél az intuitív példamondatokat, a másik az intuitív definíciókat kéri számon a másikon** (vö. DeLancey 1994; Dryer 2003).

Ha távolabb megyünk a vitától, az is láthatóvá válik, hogy a kétféle paradigma – bár az irányzatok egységességén vitatkozni lehet – meghatározó különbsége **tudományosságkritériumuk eltérésében** ragadható meg. Más karakterű irányzatokról van szó: a formalista nyelvészet a logikai pozitivizmus (logikai empirizmus) talaján állva egy tudományos elmélettől elsősorban a magyarázó erőt és a predikciót követeli meg. A funkcionista a történeti jellegű tudományok – például az evolúcióbiológia – tudományosságfogalmával dolgozik: az ilyen jellegű magyarázatokba szükségszerűen beépülnek a történeti esetlegességek (vagyis magyarázó erő alatt is mást értenek; vö. azzal, hogy azok a funkcionisták, akik a grammatikalizációnak a legnagyobb erőt tulajdonítják, a jelenséget magyarázó erejűnek tartják, míg a formalisták nem). A történeti tudományok vizsgált tárgyukat annak sajátos természetéből fakadóan csak történeti jelenségeire hivatkozva tudják magyarázni. E problémakör részének tekinthető a két paradigma módszertani és szemantikai összemérhetetlensége (inkommenzurabilitása) is.

Ameddig a grammatikalizációvitákban az (is) tapasztalható, hogy az egyik tábor a másik eredményeit semmisnek, eljárásait tudománytalannak, képviselőit alapvető módszertani hibákat elkövetőknek tartja – nem vitatva az esetlegesen elkövetett tévedéseket –, addig nincs mit csodálkozni azon, hogy a viták jókora része nem konstruktív. Természetesen lehetséges, hogy a dolog természetéből fakadóan a „paradigmántúliség” és a valódi párbeszéd mindig is puszta fikció marad, de több kutatóval egyetemben magam is úgy vélem, hogy érdemes próbálkozni. Ha másért nem, a közös cél érdekében, hogy minél többet megtudjunk az egyes nyelvi jelenségekről, jelen esetben a grammatikalizációról – mégha ehhez nem is az elméleti modellek egyesítésén át vezet az út.

3. 1. 5. Viták és vélemények a grammatikalizáció státusáról

3. 1. 5. 1. A LINGUIST List-vita

Mint láthattuk, a grammatikalizációval kapcsolatos viták elsősorban nem az egyes táborokon belül zajlanak, hanem a funkcionista és a formalista irányzatok képviselői között; s nem pusztán „a” nyelvváltozásokról szólnak, hanem a két vonulat szemléletbeli és módszertani különbözőségéről.

Természetesen több kutató is észrevette, hogy az érdemi párbeszéd hiányának az oka épp az irányzatok meghatározó jegyeinek eltérésében keresendő. Néhány évvel ezelőtt többen javaslatokat is próbáltak tenni a közös munkára, a konstruktív beszélgetésre. Az egyik ilyen, nyilvánosan is hozzáférhető vita 2000 január–februárjában zajlott le több mint húsz nyelvész közreműködésével a LINGUIST Listen (a továbbiakban: LL), a világ legnagyobb nyelvészeti portálján¹⁰². A hozzászólók között olyan nyelvészek is szerepeltek, akik a grammatikalizáció témájának jelentős kutatói közé számítanak, így például Frederick J. Newmeyer, Martin Haspelmath vagy Ingo Plag.

A párbeszédre való felhívás előzménye, ha nem apropója Newmeyer „Language Form and Language Function” (Nyelvi forma és nyelvi funkció; a továbbiakban LFLF) című könyvének az előkészülete (1996), majd a megjelenése (1998) volt. Ez a mű tartalmazta mindazokat a kritikákat, észrevételeket, amelyek hosszú évek során a funkcionista nyelvészleletet, módszereit és kedvelt vizsgálati tárgyait érték, ideértve a grammatikalizációt is. Newmeyer azonban nem tudománytörténeti összefoglalót írt, hanem komoly kritikát, a funkcionalizmus több változatát is revízió alá véve. Érdekes, hogy Martin Haspelmath, a könyv recenzense azt írta a szerzőről, hogy „Newmeyer talán az egyetlen chomskyánus nyelvész, aki egyidejűleg funkcionista is” (Haspelmath 2000a: 235). Ez a megállapítás Newmeyer könyvének ismeretében azonban inkább nagyvonalúnak nevezhető. Még meglepőbb, hogy ugyanakkor maga Newmeyer is úgy vélte, hogy „az LFLF mindvégig funkcionista nézőpontot képvisel” (Newmeyer 2000). Bár nincs jogunk a szerző önmagára vonatkozó megállapítását megkérdőjelezni, munkássága tükrében Newmeyer elsősorban generatív keretben

¹⁰² A LINGUIST List-vita elérhetősége: a 2000-es, a vitát újraindító hozzászólás: <http://linguistlist.org/issues/11/11-57.html>. A teljes anyaghoz a <http://linguistlist.org/search.html> oldalon, a viták között érdemes keresni „grammaticalization” tárgyszóval.

dolgozó kutatónak tartható.¹⁰³ Különösen igaz ez, ha az LFLF-et nézzük: bár a szerző tetemes mennyiségű funkcionista művet elemzett, alapvetően nem távolodott el a formalista követelményrendszerétől és tudományosságkritériumtól.

Newmeyer fenti könyve az előkészületi fázisban is vitát szült, mivel a szerző már 1996-ban az LL-en „Grammatikalizáció” tárgyszóval kérdéseket intézett a listatagokhoz. Ezek között lényegében ugyanazok a kérdések szerepeltek, amelyekre később könyve vonatkozó fejezetében is a legnagyobb hangsúly esett, így például: helytálló-e a grammatikalizáció egyirányúsága, különösen a számtalan degrammatikalizációs¹⁰⁴ – vagyis a grammatikalizációval ellentétes irányba menetelő – példa fényében? Newmeyer azt állította, hogy az angol nyelv történetében már számtalanszor megesett, hogy prepozíciók főnevekként, igékként vagy melléknevekként reanalizálódtak újra,¹⁰⁵ és ez a fejlődési vonal szemlátomást ellentétes irányú a grammatikalizációval (Newmeyer 1996).

Röviddel később Newmeyer a lista olvasói számára összefoglalta a kérdéseire privát levelekben kapott válaszok tanulságait, és ezután még számos nyelvész – Haspelmath-on kívül Östen Dahl, William Croft és Robert L. Trask – is kommentálta az észrevételeit (Haspelmath 1996a, b; Dahl 1996; Croft 1996; Trask 1996).

Az előző fejezetben tárgyalt lényegi formalista–funkcionista különbségek szemléltetésére érdemes néhány példát hozni magából az LL-vitából. Andrew Carnie az 1996-os vitát 2000 januárjában újraindító hozzászólásában elmesél egy esetet, amikor egy magát formalistának valló, illetve egy funkcionista nyelvész vitájában a következő jellegzetes érveket hozta fel (Carnie 2000):

- A funkcionista: a formalisták **nem empirikus tényeken alapuló vizsgálatokat folytatnak**, hanem **grammatikalitási és elfogadhatósági ítéletekkel küzdenek**, amelyeknek semmi közük a ténylegesen használt nyelvhez.
- A formalista: **a generatívok igenis tényközpontúak**. Az adatok ideális készlete magában foglalja a mindennapok során hallott mondatokat és az alapvető nyelvi kompetenciáról szerzett információkat.

¹⁰³ Lásd a honlapját, valamint publikációit:
<http://depts.washington.edu/lingweb/people/fjned.html>;
http://depts.washington.edu/lingweb/people/FJN_CV.pdf

¹⁰⁴ A degrammatikalizáció többféle értelmezéséről l. a következő alfejezetet.

¹⁰⁵ Fontos felhívni rá a figyelmet, hogy a formalista/formális/strukturalista keretben dolgozó kutatók közül többen a grammatikalizációt gyakorlatilag pusztán reanalízisként szemlélik, pl. Roberts – Roussou 1999. Részletes kifejtését l. később.

- A funkcionalista: **az ún. nyelvi kompetencia fikció**, a funkcionalista elmélet viszont **az igazi nyelvről szól**.
- A formalista: **a funkcionalista elmélet nem is elmélet, nem tud megjósolni semmit**, csak deskriptív általánosításokat tartalmaz.

Mint látható, ezek a kijelentések jól tükrözik, amit a két paradigma eltérő tudományosságkritériumáról írtunk, amellel hiedelmet is tartalmaznak („a nyelvi kompetencia fikció”; „csak deskriptív általánosításokat tartalmaz”). Bár Carnie világosan látta, hogy hiába használnak a nyelvészek azonos terminológiát, ha eltérő szemléletük miatt nem ugyanazt értik a terminusok alatt, maga is besétált a csapdába: a formalista grammatikalizációfogalom (amely nézetem szerint jóval szűkebb és eltérő is, mint a funkcionalista) alapján „hirdetett győzelmet” a grammatikalizációvitában a formalisták javára, hangsúlyozva Newmeyer (1998) érveinek jogosságát (uo.). Válaszában Marc Hamann meg is jegyezte, hogy az nem a funkcionalista szemlélet megértése, amit Carnie tesz, mivel szerinte

„bármiben is jutnak el legitim meggyőződésig a funkcionalisták, azt valahogy mindig jobban kezelik a chomskyánus nyelvészeti iskolában” (Hamann 2000).

Ugyanígy vélekedett Pavel Oratro is:

„A formalisták, úgy látszik, valójában nem is olvassák, amit a funkcionalisták írnak. (Mely tény, mint legbelül azért tudjuk, igaz is.) Egyetlen funkcionalista sem állította azt az abszurdumot, hogy a gyerekek a mentális időutazás egy formáját gyakorolnák (...) Amit viszont mondanak, az az, hogy a nyelv kétéves korban nincs kőbe vésve. Változik. Ez azt jelenti, hogy azok a folyamatok, amelyek a nyelvváltozást is okozzák, az egyéni beszélő nyelvi képességeiben is működnek. Így egy nyelv beszélőjének a grammatikája történeti változásokat mutat fel az élete során (...) A szociolingvisztika bizonyítékai pedig (...) ellene szólnak annak, hogy a nyelvváltozás csak a nyelvvelsajátítás egy funkciója lenne.” (Oratro 2000).

A nyelvváltozásokkal kapcsolatban jól ismert nyelvvelsajátítás–nyelvhasználat vita bukkant fel ismét (lásd az előző fejezetet).

Mint később is rá fogok világítani, sokszor még az alapos olvasás sem elég egy lehetséges konszenzus megalapozásához, sem a Lindström javasolta pontos fogalom meghatározásra törekvés (Lindström 2005: 45), ugyanis **még ezek sem feltétlenül garantálják, hogy az adott fogalmat a definíciónak megfelelően értjük és használjuk**. Jó példa erre Joseph 2003-as tanulmánya a „Handbook of Historical Linguistics”-ben: hiába fogadja el az elején a grammatikalizáció Kuryłowicz-féle definícióját – ő maga szemmel láthatóan mindvégig a grammatikai formák keletkezését érti a terminus alatt, Kuryłowicz meghatározása ennél jóval szűkebb (Joseph 2003: 472–492).

A legcélszerűbb minden fogalommal és főként azok a használatával kapcsolatban igen óvatosnak lenni: az LL-vitában Kevin Gregg hívta fel arra a figyelmet, hogy a grammatikalitás is elméletfüggő: nem az számít, hogy az anyanyelvi beszélők mit fogadnak el egy nyelv mondataként: az elmélet az, ami megmondja nekünk, hogy mi grammatikális, és mi nem (Gregg 2000).

A LL-vita végül is „nem maradt a tárgynál”, a grammatikalizáció helyett inkább a funkcionalizmus és formalizmus különbségeiről esett szó, de fontos lépés volt a közös párbeszéd felé tett úton.

3. 1. 5. 2. Newmeyer: Nyelvi forma és nyelvi funkció I.

Az alábbiakban röviden áttekintem és felülvizsgálom Newmeyernek az LFLF-ben található, grammatikalizációval kapcsolatos főbb nézeteit, kritikai megjegyzéseit (könyvének más aspektusaival is részletesen foglalkozott Haspelmath 2000a: 247–250). Azért ezt a munkát választottam, mert bár több tanulmány is behatóan foglalkozik a grammatikalizáció kritikájával, főként az ellenpéldákkal, eddig Newmeyer könyve tekinthető a témában a legrészletesebbnek és következtetéseit tekintve talán a legmesszebbre hatónak (fontos írások azonban még: Campbell 2001, Janda 2001, Norde 2001; mindezeket lásd korábban is).

Newmeyer ebben a könyvében gyakorlatilag a grammatikalizáció összes lényegi vonásának az érvényességét megkérdőjelezi, a jelenséget ízeire szedi, fejezete beszédes címével élve: dekonstruálja („Deconstructing grammaticalization”; Newmeyer 1998: 225–295). Kritikájának két fő pontja a következő:

- **A grammatikalizáció nem önálló nyelvváltozás**, mivel olyan **más nyelvi**

változásokból áll össze, amelyek egymástól és a grammatikalizációtól függetlenül is működnek (i. m. 237–260, ill. 260–278).

- **Az egyirányúsági elv** mint a grammatikalizáció alapvető vonása **nem érvényes**, mert számos olyan példa található a világ nyelveiben, amelyek a grammatikalizációval ellentétes irányú folyamatok létét támasztják alá (260–278).

Newmeyer mellett érvel, hogy a grammatikalizáció **egymással semmiféle viszonyban nem lévő**, tehát független szemantikai, morfoszintaktikai és esetleg fonológiai változások sora, amelyekhez **időrendi megszorítás sem rendelhető**, s amelyeket a funkcionalista tábor tagjai látnak egyetlen nagy, önálló folyamatnak (Newmeyer 1998: 237–238, 259–260). Igen erőteljesen fogalmaz: „nincs olyasmi, hogy grammatikalizáció” (i. m. 226). A mögöttes változás, ami ezeknek a grammatikai elemeknek a kialakulásában szerinte tényleges szerepet játszik, az valójában a már többször említett **reanalízis** – enélkül nem is működhet grammatikalizáció (Newmeyer 1998: 241–251). A reanalízis során felszíni formai módosulások nélkül zajlik le a változás egy adott kifejezés szerkezetében (vagy jelentésében). Ekkor az adott szerkezet belső határai vagy eltűnnek, vagy más helyre kerülnek („újzárójeljeződés”, de nevezhető határ-újraértelmezésnek vagy újraszegmentálásnak is, vö. Stephenson 1999: 10, részletesen lásd a 3. 2. 3. fejezetben). Reanalízis több nyelvi szinten is működhet.

Ez az állítás tehát egyenlőségjelet tesz grammatikalizáció és reanalízis közé (mint az a formalista munkákban általában megfigyelhető, lásd korábban is); eszerint **a grammatikalizáció nem más, mint egyfajta szerkezeti változás**, a többi, hagyományosan hozzá kapcsolt jelenség, így a szemantikai változások és a fonológiai redukció nem függenek össze sem vele, sem egymással (lásd Newmeyer i. m. 248–260).

Azon nincs mit vitatni, hogy a grammatikalizációtól függetlenül is megjelenhet szemantikai „kifakulás” vagy fonológiai kopás – más kérdés, hogy ez miért bizonyítaná azt, hogy e mechanizmusok sajátos változatainak (értve ezalatt, hogy nem tetszőleges jelentés- és formai változások zajlanak a grammatikalizációban) együttállása nem hoz létre valamilyen minőségileg más nyelvváltozást. Haspelmath szerint a grammatikalizáció e tekintetben olyan, mint a szociológiában a társadalmi osztály fogalma: mint minden magasabb szintű jelenség, ez is alacsonyabb szintű jelenségek interakcióját foglalja magában: „**erős korrelációt** figyelhetünk meg a fonológiai, szintaktikai és szemantikai változások között. Ez [ti. a grammatikalizáció] **makroszintű**

jelenség, amely nem redukálható a megfelelő mikroszintű jelenségek tulajdonságaira” (vö. Haspelmath 2004: 26, a saját kiemelésem; vö. Traugott 200: 644).

A grammatikalizációban megjelenő szemantikai és szerkezeti változások egymástól való függetlenségével szemben a következő érveket hozhatjuk fel: a grammatikalizáció kezdeti szakaszában mindig megfigyelhetők bizonyos szemantikai változások (jelentésáltalánosulás, sematizáció, metaforikus és metonimikus folyamatok), amelyek szükségszerűen megelőzik a formai-szerkezeti változásokat, tehát előfeltételei, kiváltói azoknak (l. Rubba 1994: 81–101; Ladányi *tönkre* igekötővel kapcsolatos kutatásai is ezt támasztják alá; 1998: 412, 422). Ahogy Ladányi megfogalmazta: „A kognitív grammatikai elemzés [Rubbáé]... azt mutatja be, **hogyan a kategóriaváltás**, amely lényeges morfoszintaktikai következményekkel jár, **a grammatikalizálódó elem jelentésváltozásához képest csak viszonylag kis lépés**” (uo., a saját kiemelésem), vagyis a jelentésváltozás központi jelentőségű a grammatikalizációban. Ezek a jelentésváltozások ráadásul a szerkezeti módosulások megjelenésekor nem érnek véget, hanem az egész folyamatot végigkísérik. Newmeyer érveivel szemben tehát elmondható, hogy **igenis létezik egyfajta időrend** a grammatikalizációs mechanizmusok tekintetében.

Amennyiben a szóban forgó szemantikai változásokkal nem foglalkozunk, negligáljuk azokat az általános nyelvészeti és nyelvtipológiai eredményeket, amelyek a világ számos nyelvének grammatikalizációs folyamatait tanulmányozva születtek meg, s amelyek szerint a grammatikalizálódó egységek mindig a következő szemantikai vonásokat mutatják: gyakori használatúak; általánosabb vagy általánosult a jelentésük; alapvető fogalmakat kifejező szavak, szerkezetek (részletesebben lásd a 2. 2. 2. 1. fejezetben).

A másik ellenérv a „puszta reanalízis” felfogás ellen a grammatikalizációban szerepet játszó változások összefüggésének, korrelációjának a kimutatása lehet (vö. a lehmanni paraméterekkel; Lehmann 1995: 123; 2002: 110). Ugyancsak e változások összekapcsolódása mellett érvel ismert grammatikalizációs monográfiájában a Hopper – Traugott páros is (1993: 145–150). Sőt Traugott egy későbbi írásában a korai grammatikalizációs szakasz esetében is **több változás korrelációjáról** beszél, ezek pedig: **a dekategoriálisítás, egy zárt készlet tagjává válás (specifikus kontextusban), a morfológiai határok szerkezeten belüli törlődése**, valamint pragmatikai következtetések révén **szemantikai és pragmatikai elmozdulás a több referenciális jelentés felől a kevesebb felé** (Traugott 2003: 644). Ekkor már, ahogy

Muriel Norde is írja, ezek a változások „megérdemelnek egy saját leíró keretet” (Norde 2001: 233) – véleményem szerint pedig épp a korrelációk miatt tekinthető a grammatikalizáció önálló változástípusnak.

Egy további lényeges pontot is meg kell vizsgálnunk. Newmeyer a fonetikai redukció tárgyalásakor annak önálló folyamat voltát azzal támasztja alá, hogy a grammatikalizáció helyett egy másik mögöttes erőt feltételez, ami ezt kiváltja és magyarázza (Newmeyer 1998: 253–257). Ez nem más, mint a beszélő produkcióját érintő ún. **kevesebb erőkifejtés elve** (Least Effort Principle, másutt Least Effort Strategy, pl. Roberts 1993: 221). E szerint az elv szerint például a beszélő oldaláról nézve sokkal gazdaságosabb a „gyors és könnyű affixációt” választani a rendszerint amúgy is „redundáns” grammatikai kódolás során. Az elemre a grammatikalizáció során oly jellemző lefokozódás (downgrading) tehát megmagyarázható egyfajta ökonomikusságra törekvéssel, hiszen a funkcionális kategóriák mindig rövidebbek más nyelvi elemekhez képest stb. Ez az elképzelés nem új,¹⁰⁶ mint ahogyan az sem, hogy a nyelvben az ilyen gazdaságosságot kiváltó erőkkkel szemben ható ellenerő(ke)t is fel szokás tételezni: Newmeyer az analógiás nyomást és a paradigmarendeződést együttesen tartja ilyen ellenfolyamatnak. A problémát abban láthatjuk, hogy ha el is fogadjuk a legkisebb erőkifejtés elvét mint elméletünk részét, nem sokat ad hozzá a jelenség természetének valódi megértéséhez (pl. az egyirányúságához). Ezt az elvet vagy ehhez hasonlókat más kutatók is használnak, így a grammatikalizációelmélet keretében is dolgozók, de általánosan alkalmazzák egyes nyelvváltozásokra (pl. Haspelmath 1999, 2000b; Bybee 2003), viszont nem tartják elégségesnek arra, hogy a grammatikalizáció motivációjául vagy végső okául szolgálhasson, mivel nem magyarázza a grammatikalizáció egyirányúságát (lásd Haspelmath 1998: 320; 342–344).¹⁰⁷

A grammatikalizáció önálló folyamat volta, úgy tűnik, sokkal összetettebb kérdés, mint amilyenek eddig látszott. Traugott például úgy véli, hogy a grammatikalizáció maga is változásokat foglal magában (Traugott 2001: 1). Egyre

¹⁰⁶ A Zipftól származó, több mint fél évszázados múltra visszatekintő elv, a „Least Effort Principle/Law” először a fonetika, majd a modern kvantitatív nyelvészet egyik alaptétele lett, nemrégiben pedig a pragmatikába és a nyelvtörténetbe is átkerült – az utóbbiban elsősorban úgy jelenik meg, mint a nyelvváltozások egyik magyarázó elve, mozgatórugója. További pályát futott be a közgazdaságtanban és az informatikában, és mint sokszor megfigyelhető, ezek a szaknyelvi metaforák visszakerülnek a nyelvészetbe, például épp a grammatikalizációelméletbe (pl. Dahl 1999).

¹⁰⁷ Természetesen az, aki nem tartja egyirányúnak a grammatikalizációt, mint Newmeyer sem, elfogadja a fenti elv működését. A grammatikalizációelmélet keretében dolgozó Haspelmath azonban a grammatikalizáció gyakoriságát és egyirányúságát tisztázó okokat és motivációkat kutatja, nem általában a nyelvváltozást kiváltó tényezőket.

inkább azt hangsúlyozza, hogy a grammatikalizáció voltaképpen egyfajta erős tendenciának tekinthető (uo.). Ugyanakkor úgy vélem, hogy az általa adott meghatározás nem zárja ki a grammatikalizációs folyamat sajátos, független változástípusként való értelmezésének lehetőségét, még akkor sem, ha ő maga az önállóságot megvonja tőle: „Nem akarom azt állítani, hogy a grammatikalizáció önálló jelenség – nem az. Általánosabban és a lehető legsemlegesebb terminusokban fogalmazva: univerzálisan visszatérő folyamatok egy csoportja, amely idővel szemantikai, morfoszintaktikai és (néha) fonológiai korrelációkat von maga után” (uo.).

Még sok a teendő – nemcsak a grammatikalizációkutatásban, de más történeti változásokat illetően is. A történeti szemantikai és fonológiai változások korai stádiumban lévő voltára utal Haspelmath, amikor a következőket írja: „Campbell (...) azt állítja, hogy a hangváltozásokat, a szemantikai változásokat és a reanalízist »már jól értjük« (...), én ezt túlon túl optimista kijelentésnek látom. A történeti fonológiával és történeti szemantikával foglalkozók még el sem kezdték a világ nyelvei idevágó adatainak szisztematikus gyűjtését, amely majd lehetővé teszi számunkra, hogy empirikusan jól megalapozott hangváltozási univerzálékat és lexikális szemantikai változási univerzálékat állapítsunk meg.” (Haspelmath 2004: 27).

Ami az egyirányúsági hipotézist illeti, azt Newmeyer több ok miatt sem tartja igaznak: egyrészt úgy véli, hogy ha a grammatikalizáció önálló folyamat, az egyirányúsági hipotézis mint olyan teljesen érdektelen („tautológia”), másrészt nem is áll a grammatikalizációra nézve (i. m. 262–263; vö. Campbell 2001: 124; Janda 2001: 294). Meggyőződése szerint az egyirányúságot a kutatók anélkül építették be a grammatikalizáció definíciójába, hogy az empirikusan igazolva lenne, majd magyarázatként használják a grammatikalizációelméletben – márpedig egy hipotézisnek nem lehet magyarázó ereje (i. m. 217). Mindezt többek között Bybee-nak a jövő időt kifejező morfémák kialakulásával kapcsolatban végzett kutatásaival illusztrálja (lásd Bybee – Pagliuca – Perkins 1991: 17). Newmeyer az empiriát illetően egyszerűen téved. Egyrészt számtalan tanulmány alátámasztja, hogy az egyirányúsági hipotézis megállja a helyét, másrészt a grammatikalizáció definíciója szoros összhangban áll az empirikus kutatások eredményeivel (l. például a tankönyvként használt monográfiák példaanyagát: Diewald 1997; Hopper – Traugott 1993). Ami Newmeyert fenti hitében megerősítette, az az volt, hogy úgy vélte: az írásos kultúrával nem rendelkező, például az egyes afrikai népek nyelveinek esetében végzett rekonstrukciós kísérletek eredményeit egyes kutatók evidenciaként kezelték.

Ahogy azonban Haspelmath is írja, **a grammatikalizáció nem szorul rá a rekonstruált esetekre**, hiszen rengeteg írásos példa igazolja a működését (Haspelmath 2000a: 248). Újabb írásában viszont nemes egyszerűséggel „zárja le” a vitát: „Igen, igaz, hogy az egyirányúság be van építve a grammatikalizáció definíciójába. (...) A lényeg természetesen az, hogy ennek a folyamatnak [ti. a grammatikalizációnak] **a könnyen elképzelhető fordítottja nem fordul elő (eltekintve néhány kivételes esettől).**” (Haspelmath 2004: 26, a saját kiemelésem). Vagyis ha csak kivételek vannak, az egyirányúság áll, és természetesen megjelenik a grammatikalizációdefiníciókban. A lényegi különbség az, hogy az ellenpéldákat „gyűjtögetők” a degrammatikalizációt erős és elterjedt változásnak tartják, ha nem is feltétlenül azonos erősségűnek a grammatikalizációval.¹⁰⁸

Itt is érdemes egy pillantást vetnünk a vita metaszintjére: Newmeyer téves érvelésről beszél, úgy véli, hogy a funkcionista Bybee és szerzőtársai a jól ismert körkörös érvelés hibájába estek, hiszen egy bizonyítatlan hipotézis (a grammatikalizáció egyirányú) alapján állítottak fel egy másikat (a folyamat során a formai redukció és a szemantikai változás egymással karöltve halad), ráadásul erre egy további modellt építettek fel, ami a jövő időt kifejező morféma grammatikalizálódásának a fázisait illusztrálja (l. Bybee – Pagliuca – Perkins 1991: 29, illetve Newmeyer 1998: 283). Valójában Newmeyer is pontosan ugyanezt tette: néhány ugyancsak megkérdőjelezhető degrammatikalizációs példa (lásd a következő fejezetet) ismeretében feltételezte, hogy a grammatikalizáció nem egyirányú, és erre építve illetve kritikával az összes többi állítást is. **A vita tehát a példák, az egyedi esetek igazságán, hitelességén és pontos magyarázatán dőlhet el.** Az értelmezés és magyarázat azonban – mint az alábbiakban látni fogjuk – nem mindig egyszerű.

A következőkben nemcsak a Newmeyer-féle degrammatikalizációs példák közül említem meg a legfontosabbakat, hanem a grammatikalizációelmélet szempontjából lényegesnek tartható eseteket is számba veszem. A fejezet után visszatérünk Newmeyer könyvéhez és felülvizsgáljuk a szerző konklúzióit.

¹⁰⁸ Elgondolkodtató persze, hogy miként lehet egyszerre igaz a grammatikalizációt bírálók esetében a grammatikalizáció „nemléte” és a degrammatikalizáció mint önálló nyelvváltozástípus. Ha grammatikalizáció nincsen, csak különböző szerkezeti és szemantikai változások vannak, a degrammatikalizáció sem lehet más – ez az elmélet csak így koherens. Ez viszont oda vezet, hogy a degrammatikalizáció nem a grammatikalizáció ellentéte (mármint nem azé a grammatikalizációé, amit a grammatikalizációelmélet hívei annak neveznek); és egyúttal érthetővé teszi, hogy a degrammatikalizációs példák többsége valójában miért lexikalizáció, szófajváltási stb. eset.

3. 1. 5. 3. Degrammatikalizációs példák és felülvizsgálatuk

A grammatikalizációelmélet és -kutatás alighanem legalapvetőbbnek tartott tézise – egyesek szerint elve, mások szerint hipotézise, esetleg dogmája – az ún. **egyirányúsági hipotézis**. Ez az feltevés azt mondja ki, hogy a grammatikalizáció „egyirányú utca”, egyetlen elem sem haladhat a grammatikalizációs ösvényen visszafelé, így ragokból nem lesznek névutók, névutókból határozósók vagy határozói igenevek, segédigékből ismét teljes értékű igék stb. Martin Haspelmath az egyirányúságot egyenesen a nyelvi univerzálék közé sorolja, s a grammatikalizáció esetében statisztikai univerzálénak tartja (Haspelmath 2004: 17–21). De valóban ez a helyzet, egyirányú a grammatikalizáció? A kérdés megválaszolásának nehézsége a jól ismert terminológiai és fogalomértelmezési problémákban gyökerezik.

Degrammatikalizáció – vagyis az elnevezés alapján a grammatikalizációval ellentétesen haladó folyamat – alatt, bármennyire egyértelműnek látszik a terminus jelentése, valójában több különböző folyamatot is értenek a kutatók. Muriel Norde szerint három eltérő degrammatikalizációfogalom is létezik (Norde 2001: 236–238):

- A degrammatikalizáció a **grammatikalizáció tükörképe** (pl. Bybee – Pagliuca – Perkins 1994: 13, Lehmann 1995: 16–19).
- A degrammatikalizáció a **grammatikai jelentés vagy funkció elvesztését** jelenti (pl. Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991a: 26, Koch 1996: 241, Ramat 1992: 551 ff, idézi Norde 2001: 237). Norde idevágó példája a termékatlenné vált *for-* képző az angolban (*forget, forgive*), melyet az anyanyelvi beszélők már nem érzékelnek derivációs elemnek (degrammatikalizációnak tartja Newmeyer is, 1998: 272–273). A példa nem a legszerencsésebb, pontosabban nem tipikus: a képzők elavulása csak egyféle módja a grammatikai jelentés elvesztésének (s valójában **fonogenezis**, nem degrammatikalizáció, lásd Haspelmath 2004: 31–32). Amennyiben a grammatikalizációval csakugyan ellentétes folyamatot keresünk – mely ellentétesség is, mint látni fogjuk, igen sokféleképp felfogható –, szerencsésebb olyan elemeket keresni, amelyek jellemzően grammatikalizációval alakulnak ki. A képzők nagy része nem ilyen.¹⁰⁹ A grammatikai jelentés elvesztése nem szükségszerűen azonos azzal, hogy a grammatikai egység egyúttal lexikális egységgé válik: egyszerűen el is tűnhet

¹⁰⁹ A magyarban a képzők nagy része grammatikai elemként „debütál”, csak elenyésző hányaduk származik önálló szóból.

(vö. ezt azzal a későbbi értelmezéssel, mely szerint a degrammatikalizáció a grammatikalizáció utolsó fázisa volna).

- A degrammatikalizáció a **grammatikai egységek lexikalizációja** (Ramat 1992, idézi Norde uo.).

Norde maga egy negyedik változatot fogad el:

- A degrammatikalizációt olyan típusú grammatikai változásnak tartja, amely a **grammatikalitási kontinuum jobb oldaláról a bal felé történő elmozdulást eredményez** (2001: 237). Véleményem szerint ez a kijelentés a jelenségek tág körére igaz, hiszen a nem grammatikalizációval keletkezett grammatikai elemek egy részét is a grammatikalizációba sorolja, mivel ezekre is igaz a kontinuumon történő jobbra mozdulás (amennyiben a degrammatikalizáció a balra tolódást jelenti). Ez nagyjából megfelel Haspelmath degrammatikalizációfogalmának, amit ő típus- (type) **antigrammatikalizáció**nak nevez (úgy véli, a példány- (token) degrammatikalizációk nem különösebben érdekesek, csak az előbbi fajta; Haspelmath 2004: 28). A típus-antigrammatikalizációs változások **graduálisak** és a grammatikalizáció általános irányával szemben haladnak, például így: diskurzus > szintaxis > morfológia; Haspelmath egyedül ezeket tekinti az egyirányúsági elv kivételeinek (uo.).

A Norde ismertette első értelmezés véleményem szerint tovább bontható:

A degrammatikalizáció a **grammatikalizáció pontos tükörfolyamata**, azaz egy, már grammatikalizálódott egység eredeti (lexikális) szófajává alakul vissza. Norde úgy véli, hogy ilyen változás a nyelvekben „valószínűleg nem fordul elő”, „logikailag lehetetlen”, mivel a grammatikalizáció szemantikai és fonológiai redukcióval jár, s a teljes forma egy már redukált formából nem jósolható meg (Norde 2001: 236). Ez igaz, azonban a grammatikalizációs folyamatok nem mindegyike foglal magában redukciót, s ebben az esetben nem lenne elvi akadálya a teljes visszaalakulásnak.

- A degrammatikalizáció a grammatikalizáció tükörképe olyan értelemben, hogy **grammatikai egységből lexikális egység válik** (pl. klitikumból önálló szó, affixumból önálló szó), s a **grammatikai jelentés nem szükségszerűen veszik el a változás során** (mint a Norde-féle második esetben láttuk).

Ezek és a Norde bemutatott alkalmazások mellett azonban további használati módjai is léteznek a *degrammatikalizáció* terminusnak, amelyek esetenként **átfedésben** is vannak egymással:

- A degrammatikalizáció mint a **grammatikai funkciókból történő veszteség**: ez nem azonos a grammatikai funkciók (teljes) elvesztésével – itt ugyanis nem szükségszerű a grammatikából való kilépés, csak egy fázist halad a kontinuumon visszafelé az elem: ilyenek tartható egy affixum klitikummá válása; vannak, akik az inflexiós elemek derivációssá válását is ide sorolják (például Kuryłowicz 1965: 69, l. Lehmann 1995: 14). A legtöbb degrammatikalizációs példának mondott példa ilyen egy-egy lépésnyi visszafelé haladást látszik mutatni. Ez az értelmezés a Norde által elfogadott meghatározáshoz hasonló, de nála a grammatikai funkciók teljes elvesztése, illetve az azokból való részleges veszteség egyaránt a degrammatikalizációba és egy kategóriába tartozik.
- A degrammatikalizáció mint a **grammatikalizáció utolsó** fázisa. Gyakori elképzelés a grammatikalizációkutatásban, miszerint a grammatikalizáció záró fázisát az elem zérómorfémává válása, majd eltűnése alkotja (például Givón 1979: 209, idézi Traugott 2001: 7; Norde 2001: 242; Hopper – Traugott 1993: 163–164; Traugott 2004: 11). A probléma ezzel az, hogy egyrészt nem minden grammatikalizációs folyamat jut el ideig, például megáll a névutói fázisnál, és nem válik raggá¹¹⁰; másrészt az egység az idők során további redukció nélkül „hirtelen” is eltűnhet. Ezt természetesen a grammatikalizációkutatók is tudják, ennek ellenére fel-felbukkan az állítás. Az utolsó fázis minősége tehát grammatikalizációnként változhat, sok grammatikalizáció – mint már többször elhangzott – egyáltalán nem jár alaki redukcióval. Emiatt egy grammatikai elem eltűnése különböző olvasatokat nyerhet: tartható egy bizonyos fajta grammatikalizációnak (szemben azokkal az eseteivel, amelyekben az elem még nem tűnt el vagy cserélődött le, ha egyáltalán le fog); de ugyanígy degrammatikalizációnak is, hiszen egy grammatikai elem e történés során elveszíti grammatikai funkcióját. Jellegzetes például az esetvesztés degrammatikalizációnak minősítése, mely „folyamat” rendszerint az új, más minőségű grammatikai elem megjelenését is magában foglalja, ilyenek például az angol esetek eltűnése után jelentkező prepozíciók (lásd Norde i. m., Mills 2001, vö. exaptáció). Én ezt semmiképpen nem tartom degrammatikalizációnak,

¹¹⁰ Biztosan megjósolni egy nyelvi változást vagy annak a hiányát, így teljességgel kizárni egy lehetőséget természetesen nem lehet, de meglehetősen valószínűtlen, hogy a középmagyar kor óta névutóvá váló elemek a magyarban bármikor is határozóraggá alakulnának, mivel ezek olyan szerkezetekben (értelmezős és határozós) keletkeznek, amelyekben ragok sosem. Önálló szóból eredeztethető határozóragjanink mind jelöletlen birtokos szerkezetben születtek meg.

hanem két egymás utáni változási folyamatnak (grammatikalizáció, majd exaptáció, l. fentebb, illetve a továbbiakban is).

- A degrammatikalizáció mint **szófajváltás** (szófaji változás)¹¹¹, pontosabban egyes szófajváltások degrammatikalizációnak minősítése tartozik ide. Norde szerint a szófajváltás nem szükségszerűen érinti egy egység grammatikalitását, hiszen vannak azonos grammatikalitási szinten zajló szófajváltások (Norde 2001: 234).

Ilyen eset lenne a magyarban – sok egyéb között – a melléknévi igenevek főnévvé (*váró, kérő, keserű, szomorú* stb.), a főnevek melléknévvé (*derék, ravasz*) vagy a határozószók főnévvé (és melléknévvé) válása (*messze, rokon*). Ezek esetében nyilvánvalóan nem lehetséges degrammatikalizációról beszélni, mint ahogyan grammatikalizációról sem. **A grammatikalitást is érintő szófajváltások** esetében merül fel a kérdés, hogy a szóban forgó változás nem degrammatikalizáció-e, amennyiben az eredmény egy kevésbé grammatikai elem (már ha ez megítélhető). A degrammatikalizációnak ezzel a megközelítésével az a probléma, hogy félrevezető: a kategóriaváltás köztudottan része a grammatikalizációs folyamatnak, de nem pusztán az egyetlen része; ugyanakkor tőle függetlenül is működő változástípus. Ha degrammatikalizációról beszélünk, nem jogos egyedüli szempontként a szófajváltás irányának megfordultát vizsgálni, hiszen a grammatikalizációban sem csak ennek az ellentéte zajlik, hanem egyéb szemantikai–szerkezeti változások is. Még nagyobb a gond, ha a pusztán szófajváltással járó változásokat egyenesen grammatikalizációnak tartjuk (l. később is).

Mindezek a degrammatikalizációolvasatok a grammatikalizáció különféle felfogásaival és egymással is összefonódhatnak, továbbá más, sokszor ugyancsak vitatott státusú nyelvi változásokkal (szófajváltás, lexikalizáció) is **keverednek**. A kép tehát még a fenténél is bonyolultabb lehet.

Norde szerint a tisztázás egyik módja az volna, ha **a nyelvi változások iránya** szerint csoportosítanánk a folyamatokat, és az irányosság nélküli változások kategóriájával is számolnánk; valamint ha tisztáznánk, hogy ugrásszerű vagy fokozatos módosulásról van-e szó (Norde 2001: 235–238). A degrammatikalizáció és a

¹¹¹ Az elnevezés jelentéseihez és egyéb értelmezési problémáihoz l. D. Máta 2004.

grammatikai elemek lexikalizációja ennek megfelelően a következőképpen volna jellemezhető:

- degrammatikalizáció: fokozatos, az egység grammatikalitása csökken, egyirányú¹¹²;
- lexikalizáció (grammatikai egységeké): ugrásszerű, az egység grammatikalitása csökken, nem irányos folyamat.

Így az *-ism* egység lexikalizációval keletkezett, de ugyanígy lexikalizációs példának tartható az angol *ups and downs* (határozószó > főnév); *up the price* (határozószó > ige), *ifs and buts* (kötőszó > főnév); valamint egyes névmások igévé, névszóvá válása (pl. német *duzen* 'tegezni', mindezeket részletesen l. lentebb).

Érdekes, hogy a fenti jellemzést követően Norde **irányos folyamatként is** jellemzi a lexikalizációt: „Hangsúlyozni kell, hogy a lexikalizáció ellenirányú lehet, ha grammatikai elemet érint, de lényegileg nem irányos.” (i. m. 236). Véleményem szerint a kettő – hol irányos, hol nem az – egyszerre nem működhet. Érthető, hogy Norde nem szeretné kettévágni a lexikalizáció kategóriáját annak megfelelően, hogy milyen – lexikai(bb) vagy grammatikai(bb) elemet érint, de ezáltal épp a saját maga által is fontosnak tartott „grammatikalitás” szempontját zárja ki. A végeredményt általánosságban tekintve valóban minden lexikalizáció azonosnak tekinthető, de akkor a többi változástípus (grammatikalizáció, degrammatikalizáció) esetében is meg kellene engednünk, hogy csak a be- és a kimenet legyen a döntő a folyamat jellemzésénél. Így megintcsak nem tudnánk elválasztani egymástól a lexikalizációt és a degrammatikalizációt. Iránynélküliségről pedig akkor beszélhetünk joggal, ha az adott változás valóban nem érinti az elem grammatikalitási/lexikalitási fokát.

Lényegesebbnek tűnik számomra a degrammatikalizáció és a lexikalizáció esetében a másik jegypár: **a folyamatosság** vagy **az ugrásszerű előrehaladás**.¹¹³ Kérdés persze, hogy a gyakorlatban valóban **létezik-e graduális degrammatikalizáció**. Problémás, hogy ezek alapján egyes degrammatikalizációgyanús példák között csak az dönt, hogy a folyamat említett minősége milyen, márpedig az igazi grammatikalizáció ennél sokkal komplexebb jelenség, így elvben a degrammatikalizáció sem lehet másmilyen (vagy akkor nem túl megalapozott *degrammatikalizációnak* hívni). Norde

¹¹² A grammatikalizáció ebbe a sorba illesztve a következőképpen volna jellemezhető: fokozatos, az egység grammatikalitása nő, egyirányú.

¹¹³ Igazából nem is jogos e fenti lexikalizációs példák esetében folyamatot említeni, mert a változás hirtelen, „egycsapásra” zajlik le, l. „ezek [az elemek] közvetlenül a lexikalitás szintjére ugranak” (Norde 2001: 236). Ugyanez a reanalízisről is elmondható (l. később). A témához lásd még: Frantisek 1991.

ugyan, mint láttuk, a **grammatikalitás fokában beálló változásra** építi degrammatikalizációdefinícióját, de a grammatikai egységek lexikalizációja esetében ezt nem igazán veszi figyelembe.¹¹⁴ A kérdést tehát nem sikerült maradéktalanul tisztázni.

Idevág Lehmann-nak az a megállapítása, hogy a degrammatikalizációs vitákat sokan bizonyos szóosztályok/szófajok „inherens” grammatikalitására alapozzák (Lehmann 2005: 12–13; l. később is a határozószókkal, névmásokkal kapcsolatban). Ha egy egységnek lexikalitást vagy grammatikalitást tulajdonítunk, az megszabja, hogy a lezajló folyamatot miként értékeljük. Lehmann szerint a szóosztályok funkcióikban és disztribúciójukban különböznek egymástól, de nem a grammatikalitási fokukban olyan értelemben, hogy némelyikük intrinzikusan lexikális, mások pedig grammatikálisak („fukcionálisak”). Szerinte a prepozíciókat sokan zárt grammatikai osztályként képzelik el, pedig egyes nyelvekben nyitott osztályt képeznek, akár csak az igék vagy a főnevek. Érdelesebb a szófajokat alosztályokra tagolni aszerint, hogy az mennyire grammatikusak vagy lexikálisak (Lehmann *uo.*).

A következőkben a szakirodalomban leggyakrabban említett, degrammatikalizációs vélt eseteket veszem szemügyre. A fejezet legvégén állást foglalom a tekintetben, hogy én magam mit értek lexikalizáció és degrammatikalizáció alatt.

Természetesen adódik a kérdés, hogy voltaképpen hány degrammatikalizációs példát tart számon a szakirodalom, hogyan viszonyul az ellenpéldák száma a grammatikalizációs esetekéhez. Pontos adatok valójában nincsenek, még a témával a legbetheatóbban foglalkozó kutatók – Traugott, Norde, Newmeyer, Lindström, Janda, Ramat – is általában kerülnek a részletes választ, ha a számokra kerül a sor. Ez érthető, a kérdés megválaszolása igen nehéz. Kivételként említhető Martin Haspelmath, aki száz körülire teszi a szakirodalomban szerepeltetett ellenpéldák számát, de hozzáfűzi, hogy „az igazi kivételek száma jóval alacsonyabb” (nálá összesen **hét** eset szerepel igazi kivételként; 2004: 27; 29; Traugottnál **három**; 2001: 10–13); és a grammatikalizációnak a degrammatikalizációhoz viszonyított előfordulási gyakoriságát illetően – a Newmeyer feltételezte tízszeres aránnyal szemben (Newmeyer 2001: 213) – százszoros

¹¹⁴ Az nem oldja meg a helyzetet, hogy Norde *grammatikalitási kontinuumról* beszél – a kontinuum fogalma már eleve implikálja a gradualitást. A kérdés az, hogy **valóban van-e** gradualitás az igazi degrammatikalizáció esetében.

különbségről beszél, „természetesen” a grammatikalizáció javára (Haspelmath 1998: 249).

Beszédes az a nézetkülönbség, ami e témát illetően is kirajzolódik a grammatikalizációról vitatkozó felek között. A grammatikalizációt valamilyen szempontból támadók lényegesen több ellenpéldát tartanak számon, mint a grammatikalizációt védők.¹¹⁵ Lindström disszertációja számos helyén hangsúlyozza, hogy érdemi statisztikák nélkül volna szabad általánosításokat tenni a grammatikalizációval kapcsolatban (így az egyirányúsági hipotézist sem kellett volna felállítani), amíg nem tudjuk a pontos arányokat a degrammatikalizációs esetekhez képest. A szerző statisztikák iránti igénye jogos¹¹⁶, de épp emiatt feltűnő, hogy ő maga mindig úgy utal az ellenpéldák nagy mennyiségére, hogy nem veszi számba őket és saját listát sem hoz (bár ez utóbbi elkészítését tervezi; l. Lindström 2005: 85–126). E szempontból Newmeyert és Jandát látszik követni: Newmeyer a degrammatikalizációs példák „burjánzás”-áról ír (Newmeyer 2001: 205), Janda pedig egyenesen „miriárdnyi ellenpéldá”-t emleget (Janda 2001: 299) – ugyancsak bármiféle lista vagy statisztika nélkül.

Változó az is, hogy az ellenpéldák pusztá létét ki hogyan értékeli. A főként formalistákból álló grammatikalizációkritikusok a grammatikalizációelmélet egészét felszámoló mérföldkőként tekintenek rájuk; míg a funkcionista grammatikalizációpártiak a lényegesen kevesebb „igazi” degrammatikalizációs kivételt a nyelv természetes tulajdonságaként szemlélik: szinte minden jelenség alól létezik kivétel a nyelvekben, de ez ettől még nem érinti a grammatikalizáció tendenciavoltát (Traugott 2001: 11; 2004: 11; Haspelmath 1999: 1044). A formalistáknak az ellenpéldákhoz való „szigorú” viszonyulása jól érthető a saját elméleti keretükben, hiszen e szerint **a nyelvi univerzálék abszolútak**, egyetlen kivétel is megcáfolhatja azokat, mint ahogyan a grammatikalizációt meg is cáfolja (l. Brinton – Traugott 2005: 3–4; az általuk is idézett példa erre a gondolkodásmódra: Newmeyer 1998: 263). A funkcionista irányzat szerint a nyelv szerkezetét nyelven kívüli tényezők is meghatározzák, a nyelvhasználat hatással van a grammatikára, mely nyelvenként

¹¹⁵ Mindez véleményem szerint összefügg azzal, hogy a generatív vonulat a nyelvváltozásokat **véletlenszerűnek** tételezi fel (l. korábban, Battye – Roberts 1995: 11), így azok irányossága sem rögzített. Tehát a grammatikalizációs változások fordítottja is elképzelhető. A grammatikalizációelmélet képviselői ezt tagadják: „tagadhatatlan empirikus tény, hogy ilyenfajta változások nem fordulnak elő, hogy a grammatikát érő változások túlnyomórészt egyirányúak” (Haspelmath 1998: 319).

¹¹⁶ Statisztikát kér Newmeyer is (2001: 205), de ő maga sem ad az ellenpéldákról.

változik – az univerzálék alól így vannak kivételek, az abszolút változat igen ritka, tendenciákból annál több van (vö. i. m. 4).

Mint látni fogjuk, a funkcionista védekezés és példarevízió általában jogos: a legtöbb esetben inkább **ellenpélda-jelöltek**ről kell beszélnünk, semmint legitim ellenpéldákról, mivel felülvizsgálatuk során kiderül, hogy vagy más nyelvváltozástípusba tartoznak, vagy egyéb tévedés következtében szerepelnek a degrammatikalizációs esetek között. Emiatt jelenthette ki Haspelmath, hogy „mivel a »degrammatikalizációnak« nevezett jelenség annyira heterogén, hasznosnak tűnik, ha számos »degrammatikalizációs« alosztályt azonosítunk. Nem hiszem, hogy ezekben az esetekben bármi közös van, így **igazából nincs is szükségünk a »degrammatikalizáció« terminusra**” (2004: 27, a saját kiemelésem).¹¹⁷ Ehelyett vezeti be az igazi degrammatikalizáció fogalmát visszadó *antigrammatikalizáció* szakkifejezést. Ilyen lenne például, ha egy esetrag úgy válna – fokozatosan – névutóvá, hogy posztpozíciós klitikumi fázist is felmutat (Haspelmath 2004: 28).

A degrammatikalizációs példák túlnyomó többségében egyetlen fázisnyi visszafelé haladást figyelhető meg a grammatikalitási kontinuumon, **a teljes, köztes fázisokat is tartalmazó degrammatikalizációs esetek száma jóval kisebb**, még a jelölteket tekintve is (lásd Newmeyer: „bizonyos, hogy a grammatikalizáció teljes elletéte rendkívül ritka, talán nem is létezik”; 2001: 205). Egyetértek tehát Haspelmath-tal, aki szerint csak ez utóbbiak esetében fogadhatjuk el, hogy igazi degrammatikalizáció történt.

A leggyakrabban említett, „degrammatikalizációs” eseteket szófaji alapon a következő típusokba sorolhatjuk.¹¹⁸

- viszonyzó

(segédige/prepozíció/partikula/kötőszó/határozószó/névmás/klitikum)¹¹⁹ >

lexikális szófaj (főnév/melléknév/ige)

¹¹⁷ Emiatt Haspelmath csak idézőjelek között használja a terminust. Én ettől a dolgozat során eltekintek, csak akkor használom az idézőjelet, amikor hangsúlyozni akarom a terminus takarta fogalom megkérdőjelezhetőségét.

¹¹⁸ Mint már említettem, nem törekszem a degrammatikalizációs példák maradéktalan bemutatására (idevágó terveiről l. Lindström 2005: 88–89), erre a dolgozat keretei között nem is volna lehetőség. Ehelyett csak a legtöbbet említett és legrepresentatívabb eseteket tárgyalom, kivéve, ha valamiért más példák is említésre érdemesek. Emellett a szóban forgó típusokra, példákra – amennyiben lehetséges – analóg magyar példákat is igyekszem hozni.

¹¹⁹ Nem foglalkozom behatóan annak értékelésével, hogy miért éppen ezek a szófajok és miért így szerepelnek a nemzetközi szakirodalomban a grammatikai elemek között, tehát azzal, hogy például a határozószó vagy a névmás miért viszonyzóként, grammatikai elemként jelenik meg a munkák többségében. Ez a kérdés természetesen igen fontos, de részletes kibontása meghaladná a munka kereteit.

- affixum > klitikum vagy affixum > lexikális szófaj (határozószó, melléknév);
- inflexiós morféma > derivációs morféma¹²⁰

VISZONYSZÓ > LEXIKÁLIS SZÓFAJ

A német *zu* példája

Richard D. Janda szerint a német *zu* prepozíció/határozószó elem a 18. század óta predikatív szerepet is felvett, melyben a jelentése '(be)zárt, becsukott'. Például: *eine zue/zuene Tür* 'egy (be)zárt ajtó'; *ein zues Fenster* 'egy (be)zárt ablak'; ehhez hasonló példákat említ az angolból és a franciából. A keletkezés feltehető módja szerinte a *Die Tür ist zu(gemacht)* szerkezet reanalízise volt (Janda 2001: 299). Lehmann erre vonatkozó bírálatában hangsúlyozza, hogy a német példa csak akkor működik, ha feltételezzük, hogy a prepozíciókban van valami intrinzikusan grammatikus, s ezért, ha már melléknévként használjuk őket, degrammatikalizációt sejtünk a változás mögött. Szerinte azonban a *zu* az *x macht die Tür zu* szerkezetben nem prepozíció, hanem **határozószó**, mely az összetett ige egyik részét képezte, s vált később melléknévvé. A kiinduló *zu* határozószói elem jelentése is 'zárt, zárva lévő' volt, ugyanaz, amely a másodlagos, melléknévi használatban is megjelent és konzerválódott. Ahogyan a melléknév > határozószó változás sem grammatikalizáció, ez a határozószó > melléknév változás sem degrammatikalizáció (Lehmann 2005: 12). Látható, hogy a szófaji azonosítás nehézsége egy szófajváltásból könnyedén degrammatikalizációt „csinálhat”. Jandához hasonló eljárás lenne, ha azt mondanánk, hogy a következő magyar példákban „igekötők” váltak igévé: ***fel a hegyre!***, ***le a völgybe!*** ***vissza a házba!*** ***kifelé a konyhából!*** Ezek esetében sokkal inkább arról van szó, hogy az eredetileg – illetve részben még mindig – kettős szófajú elemek határozószókként jelentek meg az adott mondatban (vö. Keszler 2000b: 211; D. Máta 1992: 659). Egy másik lehetséges értelmezés a hiányos szerkesztés, az ige(név) elliptálása lehetne.

Az angolból, a franciából és a spanyolból is említhetnénk a fenti német és magyar példákkal analóg degrammatikalizáció-jelölteket, melyek a prepozíció >

¹²⁰ Vö. Newmeyer felosztásával (2001: 206–213; 1998: 263–275):

- inflexiós affixum > derivációs affixum
- inflexiós affixum > klitikum
- inflexiós affixum > szó
- derivációs affixum > szó
- klitikum > szó
- funkcionális kategória > lexikális kategória (és névmás > főnév)
- alárendelés > mellérendelés

névszó, illetve a prepozíció > ige fejlődési irányt látszanak mutatni: ang. *ups and downs* 'fent és lent', fr. *derrière* 'vmi mögött' > 'fenék, ülep'; fr. *devant* 'vmi előtt' > 'mellső, elülső rész'; sp. *sobre* 'felett', vö. *sobrar* 'kivételesnek lenni' (Newmeyer 2001: 212; a példákat l. később is). Ezeket ugyancsak lehet másként magyarázni, mint degrammatikalizációval, tehát lexikalizációval és szófajváltással: szóképzés a *sobre* → *sobrar*; lexikalizáció szófajváltással az *ups and downs*; *derrière* esetében, vö. magyar *hátsó* 'hátsó rész' > 'fenék'; de az első jelentés is él: *hagyták, hogy 15 tús megszköjön a hátsó ajtón* (MNSz.); az újabbra néhány példa: *a partnereimnél mindig elismerést aratott a hátsóm* (MNSz.); *szépen domborodott a hátsója* (MNSz.). Az is valószínűsíthető ugyanakkor, hogy tapadásról van szó (*hátsó rész* > *hátsó*), a tabuizáló szándék is vezethet oda, hogy a közvetlen megnevezést (*fenék, far* stb.) elkerülendő csak arra utalunk, hogy az adott testrész merrefelé helyezkedik el a testünkön (vö. pl. *ott lent, lent, alul* a nemi szervek konkrét megnevezése helyett).

A wotte esete a pennsylvaniai németben

A legérdekesebb és talán a legígéretesebbnek is nevezhető degrammatikalizációs példa a szakirodalomban a Burridge (1998) lejegyezte *wotte* modális segédige teljes értékű lexikális igévé válása (idézi Norde 2001: 239; valamint Traugott 2001: 12). A *wotte* eredetileg a *welle* 'akar' jelentésű lexikális ige múlt idejű *wette* alakjának mély hangrendű változata volt, majd modális funkciót kapott (fejlődése eddig analóg volt az angol *would*-éval). A *wotte* ezután autonóm igévé vált, kiszorítva a *winsche* 'kíván, akar' igét a használatból, felvéve az 'akar, kíván' jelentést. Burridge beszámolója szerint ezt a degrammatikalizációt nyelven kívüli tényezők okozták: a pennsylvaniai német nyelvváltozat beszélői mélyen vallásos emberek, akik akaratukat Isten akarata alá vetik, ezért saját vágyaik közvetlen kifejezését kerülik. A *wotte* alaknak sokkal udvariasabb, eufemisztikusabb a jelentése, bár ugyancsak a vágyak, az akarat kifejezésére szolgál. Traugott a példa tárgyalásakor megemlíti, hogy a forma túlzott használatát annak szociális vagy stilisztikai értéke indokolja, s így egyfajta **hiperkorrekciónak** tekinthető. A probléma ezzel csak az, hogy a hiperkorrekt alakokat **agrammatikusnak** tartjuk, hiszen esetükben a nyelvi bizonytalanság előidézte grammatikai hibákról van szó. Hogyan lehetne egy hiperkorrekt alak degrammatikalizáció (vagy bármilyen más, szabályosnak tartott nyelvváltozás)

eredménye?¹²¹ Ha nem is tekintjük hiperkorrektnek a *wotté*-t, akkor is felmerül a kérdés, hogy biztosan degrammatikalizáció zajlott-e, történt-e valójában visszafelé haladás a grammatikalizációs kontinuumon. A *wotte* módosulása ugyanis analógnak látszik az angol *dare* 'mer, merészel' megváltozásával; Haspelmath szerint a *dare* esetében nem a következő történt: féllexikális ige > segédige > lexikális ige (ez degrammatikalizáció lenne), mivel az eredeti lexikális ige nem tűnt el a nyelvből, hanem mindvégig jelen volt, tehát nem is alakulhatott ki újból. Ezt retrakciónak tartja, s nem a grammatikalitási kontinuumon visszafelé zajló expanzióknak (részletesen l. később). Ennek ellenére ez a példa igen figyelemreméltó, de mindenképpen kivételesnek tartható, mivel a segédigék tömeges főigévé válása egyáltalán nem jellemző (ellentétben a fordítottjával).

A *wotte* esetében valószínűleg nem hiperkorrekció zajlott (mint láttuk, ez az értelmezés problémás, mert nyelvi hibázást feltételez), hanem tabu (az egyéni akarat közvetlen kifejezésének gátlása), majd eufemizálás vezetett egy módbeli segédige főigeként történő használatához.

¹²¹ Vannak azonban, akik a hiperkorrekt alakokat elfogadják a nyelv részeként, mert létező, csak „nem a kontextusnak megfelelő formák” (Dobos Károly [é. n.]). A másik eset az lehet, hogy Traugott tévesen nevezi hiperkorrektnek a *wotte* formát, hiszen ha az adott beszédközösségben elterjedt a használata, inkább új változóról van szó (vagy akár már le is zajlott nyelvi változásról).

AFFIXUM > KLITIKUM; AFFIXUM > LEXIKÁLIS SZÓFAJ

A német *zig* esete

Gyakran emlegetett példa a német *zig* szuffixum határozószóvá válása (Norde 2001: 235–236; Lehmann 2005: 16–17; Haspelmath 2004: 31, Newmeyer 1998: 270). Az elem a *vierzig, fünfzig* stb. alakokban szereplő szuffixumból ered, melynek a jelentése 'szor, -szer, -ször'. A modern német kollokvialis változatában a *zig* a 'sokszor; számtalanszor' tartalmat hordozza, például: *Das habe ich dir schon **zig** mal gesagt.*¹²² 'Ezt már számtalanszor/sok alkalommal elmondtam neked.' Lehmann a példa felülvizsgálatakor arra jut, hogy a csak a mai német nyelvből származó szinkronikus adatok nem alkalmasak a degrammatikalizáció bizonyítására (ezt és a továbbiakat l. Lehmann i. m. 16–17). Olyan történeti stádiumot kell találnunk, amelyben a *-zig* létezett, de a *zig* nem (vö. Haspelmath i. m. 33–34). A probléma azonban az, hogy egy elem nemlétezése nem igazán mutatható ki, csak ha kimerítő dokumentációink vannak az egyes stádiumokról. A *zig* önálló alakként már jóval korábban is létezhetett, és nem szükségszerűen a *-zig* volt a forrása. A *-zig* szuffixum az előgermán **tigus*, protogermán **teguz* főnévre megy vissza, melynek jelentése 'tizes egység, évtized' volt. Ez egyes számnevekhez kapcsolódva szuffixummá vált, a tíz többszöröseit jelentette. Elképzelhető, véli Lehmann, hogy a *zig* és *-zig* is a korábbi névszót folytatta. Ez a **polimorfizmus** jellemző a grammatikalizációra: az elem kettéválik, s a régebbi forma nem szükségszerűen hal ki, hanem együtt létezik a későbbi alakokkal. Ez a holland *tig* azonos funkcióját is jól magyarázhatja, de független változás is elképzelhető a két nyelvben. Lehmann „az önálló szó élt tovább” megoldásával szemben Martin Haspelmath elvonásnak (*back-formation*) tartja a *zig*-et, akárcsak a *teens* (vö. *sixteen, seventeen* stb.), *burger* (vö. *hamburger*) alakok esetében (Haspelmath 2004: 31). Az elvonás nála egyfajta reanalízis, míg Nordénél (és nálam) inkább a lexikalizáció egyik esete (bár nem kizárt, hogy ezt az értelmezést Haspelmath is elfogadná).

Az *izmus* (*ism, Ismus*) példája

A degrammatikalizációs olvasat szerint az *izmus* (*ism; Ismus*) főnév az *-izmus* szuffixum (l. *kommunizmus, feminizmus, liberalizmus, rasszizmus* stb.) önállósodásának

¹²² Talán szerencsésebb volna olyan példákat keresni, amelyben a *zig* önállóan, és nem a *mal* mellett jelenik meg, például: **Zig** Infos zu allen Themen 'Számítalan információ minden témában' (<http://www.zig.info>); **Es gibt zig** Codecs und **zig** Varianten davon 'Számítalan kodek és variáns van belőle' (<http://www.nickles.de/c/f/56.htm>).

az eredménye; szemmel láthatóan egy grammatikai elem > lexikális elem változsról van szó (Ramat 1992, idézi Haspelmath 1999: 1048, Newmeyer 1998: 269; de vö. Traugott 2001: 7, 10). De valóban ez történt-e? Ki tudunk-e mutatni egy változási sort, amely az elem önállóvá válását mutatja? Egyértelműen nem. Nincs köztes klitikumi – vagy más – fázis (Haspelmath uo.) Ugrásszerű változsról van szó, de nem olyanról, mint a reanalízis esetében, hiszen a morfémahatárok átrajzolása nem ad értelmes mondatot, az előtag (*kommun-, femin-, liberal-, rassziz-* stb.) nem áll meg a saját lábán. Az *izmus* egyfajta elvonás, csak itt a végződés került le az alapszavakról, s nem egy létező vagy fiktív tő vonódott el (vö. Zsilinszky 2003: 186). Jelentős különbsége más nyelvváltozásokhoz képest, hogy az elvonás tudatos beavatkozás eredménye is lehet (l. a magyar nyelvújítást: *hercehurcál* > *hercehurca*; *löttyög* > *lötty* stb.). Az elvonás pedig a lexikalizáció egyik alete, nincs köze a grammatikai funkcióvesztéshez. Traugott az *ism* önállósulását szófajváltásnak tartja, mert ugrásszerű, a *forget-me-not* 'nefelejcs', *laser* 'lézer' (betűszó) alakokkal analóg, mivel mindegyik a lexikont gazdagítja (2001: 10).

Az eddigi példák esetében jól látható volt, hogy milyen félrevezető lehet, ha egy nyelvváltozást csak a bemenet és a kimenet felől vizsgálunk, s magára a folyamatra, annak jellegére nem vagyunk tekintettel. Emellett, mint Lehmann rávilágított (l. fentebb), az elemek grammatikalizáltsági–lexikalizáltsági fokának a megállapítása sem könnyű, nyelvenként és szófajonként eltérő eredményre vezethet. Ami biztos, az az, hogy **a grammatikalizáció során világosan láthatók azok a kontextusok, illetve változatok, amelyek mentén egy fejlődési sor felrajzolható, és a szerkezet azonos marad** (vö. Haspelmath 2004: 27–28). Így meglátásom szerint igazi degrammatikalizációnak is csak az tartható, ami ennek az ellentétét – és nem mást – mutat fel. **Az eddigi példák esetében nem erről volt szó.**

A klitikum > szó degrammatikalizációs változást illusztráló Newmeyer egy magyar példát hoz (Rubinótól idézi, aki Hetzrontól vette át – Newmeyer 1998: 272). A főszereplő „a sokoldalú *-is* enklitikus partikula”, ami „egyebek között 'ugyancsak, szintén' jelentéssel emfátkus markerként is értelmezhető” – véli a szerző. Az ezt illusztráló két példa:

(1) *Jancsi-is tudja ezt.*

(2) *Tudja-is a választ.*

Newmeyer további két – általa hangsúlyozottan modern magyar nyelvbeli – példát

említ, amelyekben az *is*-t 'valóban, tényleg' jelentésű, önálló szóként határozza meg, szemben a fenti két példával, ahol klitikumnak¹²³ tartotta:

(3) *Jancsi meg- is érkezett.*

(4) – *Külföldről hozzák vagy itt gyártják? – Is-is.*

Önálló szóként – írja – az *is* elem hangsúlyos, egészen pontosan a hangsúly megléte mutatja, hogy az *is* már nem klitikum, hanem önálló szó. Ennél részletesebb magyarázat a könyvből hiányzik, de úgy sejthető, Newmeyer azt akarta illusztrálni, hogy az (1) és (2) példában szereplő klitikumból fejlődött ki a (3) és (4) példa önálló szava. Csakhogy ez nem helytálló, és ennek felismerésében az elem funkcióinak nyomon követése segít bennünket. Ráadásul az utóbbi két példa esetében más megoldások is elgondolhatók. A 3. példában egyáltalán nem biztos a főhangsúly megléte, és ugyan az *is* modalitásként valóban kap külön hangsúlyt, ez lehet a mondat szintű hangsúlyból való részesedés is. A 4. példa eldöntendő kérdésének „felelőszava” esetében pedig sokkal valószínűbbnek tartom, hogy ellipsziszről van szó: 'hozzák is és gyártják is'. Nem látom tehát értelmét, hogy a 3–4. példa esetében mindenképpen önálló szóról beszéljünk. A korábbi nyelvtörténeti szakirodalomban az *is*-t minden funkciójában kötőszói szófajúként azonosították (pl. Simonyi 1881: 19–52). Ha történeti kialakulását részletesen megnézzük, láthatjuk, hogy vagy szóösszetételből keletkezett ($s > i\sim\ddot{e} + s > is$; EWUng: 625), vagy jelentés- és alakhasadással különült el az *és* (esetleg *is* alakú) nyomatékosító elemtől (vö. Simonyi 1881: 19–52; Klemm 1921: 163–167, Juhász 1999: 453–456). A magyar nyelvtörténeti kutatások szerint az *is*-nek hozzáfűző funkciója mellé igen korán kiemelő – erősítő – fokozó funkciója is kialakult (l. EWUng: 625, egyébként Newmeyer fenti 2. példája is inkább ezt mutatja, nem a hozzátoldó funkciót), és ez a kiemelő, erősítő, fokozó funkció – az EWUng által megadott jelentés ugyancsak 'valóban' – már a 12. századtól kezdve jellemző volt az *is*-re és a későbbi évszázadok során is végig adatható! Ez a funkció pontosan megegyezik azzal, amit Newmeyer modern magyar kori fejleménynek, tehát egy későbbi nyelvállapot részének tart.

INFLEXIÓS MORFÉMA > DERIVÁCIÓS MORFÉMA

¹²³ Az ÉrtSz-ben az *is* kötőszóként, illetve határozószóként van feltüntetve, az utóbbi besorolás alatt pontosan olyan példák szerepelnek, amilyeneket Newmeyer is hoz, és amelyekben az *is*-t klitikumi szerepűnek tartja (l. az ÉrtSz-ben: „Az állítás kétségtelen voltának, határozottságának nyomósítására, a *csakugyan, valóban, tényleg* hsz-kkal kapcs. v. nélkülük.” – p. 552).

A derivációs morfémák inflexióssá válását több kutató a grammatikalizációs esetek közé sorolja azon az alapon, hogy az inflexiós morfémák grammatikálisabbnak tekinthetők a derivációs elemekhez képest (pl. Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991a: 213; lásd még 4. 5. fejezet). Mint Norde is megjegyzi azonban (2001: 245), ezzel nem mindenki ért egyet, Hopper és Traugott például **két különböző grammatikalizációs fejlődési vonal végeredményének** tekinti őket: a derivációs morfémák náluk a lexikalitási kontinuum kimenetét adják, az inflexiós morfémák a grammatikalitási kontinuumét (Hopper – Traugott 1993: 6–7):¹²⁴

- **grammatikalitási kontinuum:** tartalmas egység > grammatikai szó > klitikum > inflexiós affixum
- **lexikalitási kontinuum:** szintaktikai szerkezet > szóösszetétel > affixum (*a basket full of eggs > a cupful of water > hopeful*)¹²⁵

Norde maga az exaptáció¹²⁶ esetei közé sorolja az inflexió > deriváció változásokat (de egyes inflexió > klitikum eseteket is), ami egy, a degrammatikalizációtól eltérő folyamat (2001: 244–247). Exaptáció alatt a funkciójukat veszített elemek más célra történő felhasználását értjük (részletesen lásd a 3. 2. 5. fejezetet).

Norde példája az inflexió > derivációra: a svéd főnevek egyes szám nominativusi esetrag hímnemben az *-er*, mely derivációs morfémává alakult, becsmérő–kicsinyítő jelentésű melléknevekből képez melléknevet és főnevet (eredeti funkcióját nem szerezte vissza, például nőnemű kifejezéseken is szerepelhetett): *en blinder* 'vak ember'; *Judith var en riker änka* 'Judith gazdag özvegy volt'. Itt nincs is értelme degrammatikalizációról beszélni, mivel az időközben esetjelölői funkciójában elhomályosult végződés csak később került pejoratív jelentésű szuffixumként egyes élőkire utaló melléknevek végére (részletesen l. Norde 2001: 245–246). Ebben az esetben véleményem szerint az eredeti szuffixum feledésbe merülése a grammatikalizációs folyamat befejeztét jelzi, s újbóli felhasználása egy új folyamat (lexikalizáció) kezdetét, tehát egytértek az exaptációs értelmezéssel.

¹²⁴ Ez az értelmezés egy kicsit félrevezető, két okból is: egyrészt a Hopper – Traugott lexikalitási példa is grammatikalizáció (ezt a szerzők is így vélik, 1993: 6–7), másrészt minden új nyelvi elem megjelenése felfogható a lexikonban való megjelenésként (az inflexiós morfémák feltűnése is); sokan egyenesen a grammatikalizáció utolsó részének vagy azt követő folyamatnak tartják a lexikalizációt (l. később).

¹²⁵ Vitatott, hogy az önálló szóból alakult képzők esetében grammatikalizációról vagy lexikalizációról, esetleg mindkettőről beszélhetünk-e. Előjáróban annyit ehhez, hogy az önálló szóból agglutinálódó képzőket semmi okunk kizárni a grammatikalizáció köréből, a folyamat analóg az önálló szóból alakult ragok grammatikalizációjával (részletesen l. a 4. 3. fejezetben).

¹²⁶ Másoknál: **regrammatikalizáció** (Greenberg 1991: 301, idézi Lindström 2005: 119), illetve **funkcionális megújulás**; Brinton – Stein 1995, idézi Lindström 2005: 121–122, de vö. Giacalone-Ramat 1998: 112.

Newmeyer idevágó példája a latin *-nt* inflexiónak a francia *-ant* melléknévképzőként való továbbélése: lat. *currens* 'futva', fr. *courant* 'kurrens' (Newmeyer 2001: 206). Elvileg elfogadható ez az értelmezés, de az exaptáció ebben az esetben is elképzelhető – pontosabban ki nem zárható – magyarázat. Newmeyer másik itt tárgyalt „degrammatikalizációs” példája a Tok Pisin kreol nyelvből származik: az angol *him* névmást itt tárgyjelölő inflexióként használták (*-im*), majd az ige tranzitivitását kifejező derivációs morfémává fejlődött – írja Newmeyer. Probléma ebben az esetben elsősorban a teljes kép hiányával van: Newmeyer nem jellemzi részletesebben az elemet, így a leírásból még az sem derül ki egyértelműen, hogy az ige vagy a tárgyat visszaadó névszói elem szerepel-e az *-im*. A helyzet az előbbi, néhány példán illusztrálva az *-im* használatát (lásd Siegel [é. n.]; Wohlgemut 1997):

<i>Em</i>	<i>i</i>	<i>ritim</i>	<i>buk</i>	'(Ő) könyvet olvas.'
ő	van	olvasTR	könyv	
<i>Bai</i>	<i>mi</i>	<i>raitim</i>	<i>pas</i>	'(Én) levelet fogok írni.'
én	fog	írTR	levél	

Nem igazán világos, hogy miért „kellett volna” a tárgy jelölésére, majd később a tranzitivitás jelölésére szolgáló elemnek degrammatikalizálnia – elképzelhető, hogy egyszerű funkcióbővülésről van szó. Az sem világos, hogy a hasonló funkciójú elem inflexiós morfémából miért alakult volna időközben derivációs morfémává. Newmeyer leírásából nem derül ki, hogy az *-im* végződés a reflexivitás és a kauzativitás jelölője is az igeiken, s ez tovább árnyalja a képet – a degrammatikalizáció meglétét pedig végképp nem teszi egyértelművé. Lehmann például ezt az egész folyamatot grammatikalizációként értelmezi, bár elismeri, hogy az út a derivációs morfológiába vezetett; de véleménye szerint azonos mintázatot követett, mint a grammatikalizáció esetében (Lehmann 1995: 9). Én is e megoldás felé hajlok, mivel különösebben semmi nem indokolja, hogy degrammatikalizációt feltételezzünk.

Haspelmath szerint a degrammatikalizációként szerepeltetett példák zöme nem igazi, egyik sem antigrammatikalizáció, hanem – mint fentebb is láttuk – **valamilyen más változástípusnak felel meg**. Ezek a következők (Haspelmath 2004: 29–35):

- **Delokúciós szóalkotás** funkciószavakból és affixumokból: a delokúciós¹²⁷ kifejezések a beszédaktusokkal vannak összefüggésben, forrásukat a felkiáltó mondatokban közbevetésként, indulatszóként használt névszók képezik. Az angol (*had*) *diabled* 'megátkozott/megátkozta' forma nem a **to diable* kifejezésre megy vissza – mert ez az adott nyelvben nem is létezik –, hanem a francia *Diable!* 'Az ördög!/Az ördögbe!' átkozódásra. Egy közlés visszaadása történik különböző formákban, lexikalizáción keresztül (lásd Hölker 2003: 186). Haspelmath például a következőket említi: latin *negare* 'tagadni, nemet mondani' (forrás: a *nec* tagadószó); francia *tutoyer* 'tegezni, a te formát használni' (forrás: *tu* 'te'); az angol *hello* 'hellózni, hellót mondani' (a *hello* köszönésformából). Efféle kifejezések a magyarban is találhatók: *tegez*, *magáz*, *önöz*, *hellózik*, *szíázik* stb, s egyértelműen képzett alakoknak tartjuk őket. Ezek mellett azonban Haspelmath olyan formákat is delokúciósnek vél, mint az *ifs and buts* 'há-k és de-k'; vagy az *iffy* 'bizonytalan, túl sok ha-hoz kötött' (l. *if* 'ha'); illetve az *ism* 'izmus'.¹²⁸ Ezek esetében is a szóalkotás valamiféle, a nyelvi kifejezésekre vonatkozó reflexiót előfeltételez, Haspelmath szerint nem meglepő, hogy a funkciószók is alapul szolgálhatnak ennek a fajta lexikalizációnak.
- **Kötött szóösszetételi tagok elvonása:** egyfajta reanalízis vagy analogikus változás, például ilyen az angol *burger* 'hamburger' (a *hamburger*-ből), *teens* 'tinédzser, tini' (a *teenager*-ből), az olasz *anta* 'negyven év feletti korú személy' (a *settanta*-ból) vagy a német *zig* 'számtalan, sok' (l. fentebb is). Haspelmath azért nem tartja degrammatikalizációnak, mert a változás után a szerkezet nem azonos a korábbival (ez nála a grammatikalizáció, s így a „rendes” degrammatikalizáció kritériumainak egyike), s nincsen köztes fázis.
- **Határozószó > ige/névszó szófajváltás:** az ismert *up*, *down*, *off* stb. példák tartoznak ide (l. Hopper – Traugott 1993: 127; l. fentebb is). E határozószók igeként is használatosak a modern angolban, de ugyanez a helyzet a spanyolban is a *sobrar*

¹²⁷ Delokúció = 'valakiről, valamiről beszélni' (vö. Hölker 2003: 184).

¹²⁸ Haspelmath az affixumok – közülük főleg a prefixumok – főnévvé válása esetében egy másik nyelvváltozástípust is elképzelhetőnek tart: az ad hoc rövidítést (*clipping*), amiről azt írja, hogy az angolban igen gyakori: *ex* (<*ex-partner* 'ua.') vagy az *anti* 'vminek az ellentéte' (különböző *anti*- előtagú alakokból elvonva) – ezek az alakok a magyarban is élnek: *Így legalább nincs vita köztünk, az ő volt exem sem és az én volt exem sem fizet gyerektartást!* (Index fórum, 1330. hozzászólás: http://forum.index.hu/Article/showArticle?na_start=500&na_step=500&t=9107786&na_order=); *remélem A. nem lesz annyira anti, mint amilyen mindig ;))* (sarok.org, 2004. 07. 19.: <http://www.sarok.org/users/zenit/2004/7>). Az utóbbi önállóan ritkább. További példák: *pro* és *kontra* (l. Lass 1994).

'kivételesnek lenni' (< *sobre* 'felett'), *dentrar* 'betesz' (< *dentro* 'belül') elemekkel. Ezek szóképzéssel keletkezett alakok, nincs graduális módosulás jelen.

- **Fonogenezis (~ demotiváció):** egy többmorfémás lexéma szerkezetvesztése, melynek következtében egyszótagúvá válik, például a német *bleiben* (< *be-líben*, a *be-* prefixum volt), *tomorrow* (eredetileg *to +morrow*; Hopper – Traugott példája, 1993: 127). Főként derivációs elemek „tűnnek” így el. A magyarázat szerint itt korábbi grammatikai összetevők tisztán fonológiai összetevőkké válnak (vö. Traugott 2004: 2, 2. lj.). Ez sem igazi degrammatikalizáció, annyiban tűnik annak, hogy grammatikai elemek elvesztik grammatikai státusukat.
- **Egy inflexiós kategória eltűnése nyomhagyással:** az előző típushoz nagyon hasonlít, de itt teljes inflexiós kategóriák tűnnek el; például ilyen az indoeurópaiban korábban létező duális megszűnése a latinban. Ez a változás olykor azzal jár, hogy az eltűnő inflexiós kategória nyomokat hagy, a morfológiai mintázata derivációs mintázatként produktív marad (tehát inflexió > deriváció)¹²⁹, pl. a latin folyamatos melléknévi igenév sok román nyelvben nem élt tovább, de a spanyolban és az olaszban az *-anta/-ente* formában jelen van. Haspelmath szerint az inflexiós mintázatok nem mutatnak erősebb belső függőségi viszonyt, mint a derivációs mintázatok, ráadásul az ilyen változások nem kapcsolódnak a grammatikalizációhoz, így az ellentétei sem lehetnek.
- **Retrakció („hátrahúzódás”):** a grammatikalizációbeli expanzió ellentéte (expanzió: olyan új szerkezetek vagy jelentések kifejlődése, melyek grammatikalizációs foka egyre magasabb a megelőzőekéhez képest; sokszor a korábbi alakok el is tűnhetnek, de nem szükségszerűen). Ez nem igazi degrammatikalizáció, retrakció ugyanis a grammatikalizációban is lehetséges úgy, hogy egy nyelvi egység jobban grammatikalizált változata hullik ki a nyelvből, s nem a kevésbé grammatikalizált (A1-nek lesz idővel A2, A3 és A4 – egyre grammatikalizáltabb – változata, mely két utóbbi idővel megszűnik); ám ettől még a folyamat nem haladt visszafelé! Antigrammatikalizáció (azaz igazi degrammatikalizáció) az lenne, ha a grammatikalizációs kontinuumon balra tartó expanzió lenne megfigyelhető, és visszajutnánk a B1 elemhez. Haspelmath emiatt nem tartja jónak a határozatlan névmásból főnévvé, majd ismét határozatlan névmássá váló angol *man* példáját (Newmeyer 1998: 273): a nem grammatikalizálódott főnévi *man* alak ugyanis

¹²⁹ Ezt például Kuryłowicz (1965: 69, idézi Haspelmath 2004: 32) degrammatikalizációnak tartotta (l. fentebb a derivációs és az inflexiós morfémák grammatikalizáltságáról).

mindig is létezett a névmás mellett. Ugyanez igaz az angol *dare*-re is (l. fentebb), ez is detrakció, nem a grammatikalitási kontinuumon visszafelé zajló expanszió (ugyanezt a magyarázat szerintem megállja a helyét a *wotte* esetében is).

Igazi degrammatikalizációs, vagyis **antigrammatikalizációs** esetnek Haspelmath a következő hét példát tartja:¹³⁰

- az angol (és skandináv) genitivusi *-s* szuffixum > *s* klitikum (Newmeyer 1998: 266); de vö. Traugott 2001: 6, 10 – szerinte még nem pontosan tisztázott a története.
- az ír többes szám első személyű alany *-muid* szuffixuma > a független *muid* névmás (eredetileg Bybee – Pagliuca – Perkins 1994: 13–14; de vö. Giacalone-Ramat 1998: 112–118)
- a japán határozószói alárendelést kifejező *-ga* 'ámbar, noha, jóllehet' > a szabad *ga* 'de' kötőszó
- a lapp (számi) abessivusi **-ptaken* szuffixum > *taga* klitikum > *taga* névutó
- az észti kérdést jelölő *-s* > *=es* > *es* szabad partikula
- az angol infinitivusi *to-* prefixum > *to=* proklitikum (ugyancsak így véli Traugott 2001: 10–12)
- a görög *ksana-* 'újból' prefixum > *ksana* 'ismét, újból' szabad határozó
- a latin *re-* 'ismét' kötött prefixum > olasz *ri-* mozgékonyabb prefixum (pl. *ridevo fare* 'újból meg kell csinálnom')

Haspelmath szerint ezekkel kapcsolatban **nem tehetők általánosítások** – nem reprezentálnak valamilyen változástípust, hanem egyediek –, bár elképzelhető, hogy létezik olyan ok, ami ezeket okozza, például erős paradigmatis nyomás (l. Bybee – Pagliuca – Perkins 1994: 13–14, idézi Haspelmath 2004: 29).

Kérdéses, hogy akkor mi a teendő, ha mégiscsak több hasonló jellegű degrammatikalizáció-jelöltet találunk. A helyzet persze azért sem könnyű, hiszen nincs két olyan kutató, aki pontosan ugyanazokat az eseteket fogadná el degrammatikalizációnak (gyakori, hogy amit az egyikük degrammatikalizációnak vél, azt a másik lexikalizációnak tartja, és fordítva). A szakirodalmat böngészve például feltűnhet nekünk, hogy több nyelvben is megfigyelhető **névmás > főnév** irányúnak tűnő változás, így például:

¹³⁰ Ezeket én is elfogadom mint kivételeket, fenntartva a lehetőséget, hogy esetleg további ismeretekhez juthatunk velük kapcsolatban, melyek módosíthatnak a jelenlegi képen.

- udmurt *make* 'valami' (határozatlan névmás) > 'izé' (főnév) (Fejes 2003: 103–106);
- bolgár *nešto* 'valami, bármi, akármilyen' (határozatlan névmás) > 'dolog, tárgy' (főnév) (Willis 2003: 4)
- walesi *eiddo* '(az) övé' (hímnemű birtokos névmás) > 'tulajdon' (főnév) (uo.)

A fenti példák meggyőzőnek látszanak, az alábbi okok miatt azonban a **vitatható**, további pontosításra szoruló **degrammatikalizációs esetek** közé sorolom őket:

- A fenti névmások eleve főneveket helyettesítenek, ez az alapfunkciójuk; kérdéses, hogy főnévi helyettesítő szerepben való használatuk funkcionálisan mindig elválasztható-e az újabbnak tekintett, jelentésében kvázi azonos főnévi előfordulástól ('az övé' = 'az ő tulajdona'). A leginkább Fejes László udmurt példája meggyőző, ott ugyanis morfológiai különbség is megfigyelhető a két *make* használatában.
- A névmások jellegzetes forráselemei a grammatikalizációs folyamatoknak (l. Lehmann 2002a: 33–50, főként 49). Amennyiben degrammatikalizáció alatt a grammatikalizációval ellenkező irányba haladó folyamatot értünk, a névmásnak inkább a degrammatikalizáció célelemének, és nem a forráselemének kellene lennie; méghozzá névelőkből, affixumokból, esetjelölőkből, igei személyragokból stb. kifejlődve, minthogy ezek a különböző névmásfajták jellegzetes grammatikalizációs „végtermékei”. Ha a különböző névmásfajták megjelenését vizsgáljuk, léteznek „eleve” névmásként működő elemek, névszó és valamely más elem (partikula, birtokjel stb.) kapcsolatára visszavezethető névmások stb. Kérdéses, hogy a névmások e heterogén kialakulási módja grammatikalizációnak tartható-e – úgy vélem, a fenti degrammatikalizációs példák leírói szerint igen,¹³¹ ezért is volna degrammatikalizáció a névmás > főnév folyamat. A kérdés azonban nem válaszolható meg ilyen egyszerűen: ha általánosságban elfogadjuk azt az állítást, hogy a névmások grammatikalizáció révén alakulnak ki, akkor legalább ennyire indokolt a határozószók keletkezési módjait is grammatikalizációnak nevezni, márpedig ezeket a részfolyamatokat

¹³¹ Grammatikalizációnak tartható a *maga* visszaható névmás kialakulása (később személyes névmás is): a *mag* 'test' jelentésű szóból a következő jelentésváltozáson keresztül jutott el a névmási fokig: 'test' > 'saját test' > 'saját személy' > 'maga', ehhez kapcsolódott a birtokos személyjel adott számban és személyben (D. Máta 2003: 216–217; Sipos 1991: 378, Fóris-Ferenczi 2005: 31–32). Egy megjegyzés: különös, hogy Lehmann a visszaható névmásoknál egy fokkal kevésbé grammatikalizált **visszaható főnevek** közé teszi a magyar *magan* (sic!) elemet (vö. Lehmann 2002: 38–39, 40). Ha a *maga*-ra gondolt, az a magyarban mindenképpen névmás.

lexikalizációnak mondhatjuk: a ragszilárdulást és a szóöszetételt is (D. Máta 2003: 220–225). Úgy tűnik, bármennyire is tisztában vannak a nyelvtörténészek azzal, hogy egy valamilyen – és korántsem mindegy, milyen – módon névszóra visszavezethető, később grammatikai(bb) funkciójú elem nem kizárólag grammatikalizációval keletkezhet, az általánosítások szintjén ez differenciálás már kevésbé jelenik meg.¹³²

- A névmások státusa körüli tisztázatlanság nehezíti a fenti esetek elemzését: a Magyar Grammatikában például azok alá az **alapszófajok** alá osztva jelennek meg, amelyeket helyettesítenek (Keszler 2000a). Ez nem egyedülálló eljárás, számos kortárs grammatikában is ezt a kategóriát (valamint a számnevet is) „más osztályok szemantikailag igen speciális alosztályaiként kezelik” (Haspelmath 2001: 16539), így vannak névszói, melléknévi, határozószói névmások, egyes nyelvekben igei névmások is léteznek (uo.). Szófajtanilag tehát nem okvetlenül sorolhatók a viszonzások közé, s ezáltal a grammatikalizáció folyamata is megkérdőjelezhető.

3. 1. 5. 4. Newmeyer: Nyelvi forma és nyelvi funkció II.

Newmeyer degrammatikalizációs példáit¹³³ (Newmeyer 1998: 260–278) a fenti módon átvizsgálva valójában négy különböző csoportba sorolhatjuk:

- téves etimológiák,
- egyszerű szófajváltások/funkcióbővülések,
- lexikalizációs példák,
- **feltehetően degrammatikalizációs példák** (például a Haspelmath-nál található hét példa).

Newmeyer a példáit érintő első kritikák nyomán néhány, általa korábban helyesnek vélt etimológiák téves voltát elfogadta, **a lexikalizáció jogosságát viszont nem** (lásd Newmeyer 1996), később pedig úgy vélte, hogy a lexikalizáció alternatív fejlődési vonalat képviselhet például egy affixum életében, lehetőséget arra, hogy fennmaradjon,

¹³² Ugyanilyen félrevezető véleményem szerint az „önálló szóból kialakult” kifejezés, mely jellegzetes fordulata a kanonikus grammatikalizációt leíró definícióknak. Önálló szóból sokféle folyamat révén alakulhat egy nyelvi elem valami mássá. Kívánatos volna mindig precízen fogalmazni, például: „ragos névszóból alakult határozószóvá (lexikalizáció), majd határozószóból névutóvá, s végül raggá (grammatikalizáció)”.

¹³³ Körülbelül 25 példáról van szó.

ahelyett, hogy teljesen eltűnne (Newmeyer 1998: 264). Ez igaz, a grammatikalizációt követheti lexikalizáció, de ez a tény nem változtat egyes degrammatikalizációsak vélt példák lexikalizáció voltán. Newmeyer tehát nem fogadta el a lexikalizációt mint lehetséges alternatív magyarázatot. Ennek az oka véleményem szerint egy jól ismert **kategorizációs hiba**. Mint láttuk, jó néhány lényeges pontban különbözik egymástól a grammatikalizáció és a degrammatikalizáció mint folyamat: az utóbbiba sorolható változások mindegyike esetleges, rendszerint nem terjednek el a teljes beszélőközösségben (például egyes kollokvialis változatokban élnek), alkalmiak, nem rendszerszerűek, egymástól elszigetelten zajlanak és a grammatikalizációhoz képest rendkívül ritkák. Ez pedig kevés egy degrammatikalizációs tétel felállításához.

Továbbá a „degrammatikalizációs” esetekben sokszor olyan egymáshoz közeli, illetve átmeneti kategóriákról (például kettős szófajokról) van szó, amelyeknek a legtöbbször még a besorolása sem kézenfekvő. Egy klitikumot és egy ragot nem mindig lehet – az elmélet síkján – százszázalékosan elválasztani egymástól. A lexéma > grammatikai morféma irányú változások soha nem haladnak végig egy degrammatikalizációs ösvényen (vö. Norde 2001: 236–238; Haspelmath 2002b). Ezek nagy része jól ismert szakirodalmi tény. Kérdéses tehát, hogy beszélhetünk-e egyáltalán nyelvtörténeti **változásról** ezekben a „degrammatikalizációs” esetekben?

Általában véve is az lehet az érzésünk, hogy Newmeyer példái közül számos az adott kontextusból, nyelvtörténeti összefüggéseiből ki van ragadva, és ha valami, egy változást előidéző tényező ritkasága (sőt: egyedisége) az, ami igazolja, hogy az egyirányúság csak kivételes esetekben számolódik fel (vö. Haspelmath 2004: „kivételek”). **Nagy különbség van aközött, ha azt állítjuk, hogy a grammatikalizáció nem egyirányú, és aközött, ha azt mondjuk, hogy akad a világ nyelveiben néhány, egymással rendszerszerű összefüggést nem mutató példa a degrammatikalizációra.**

Mint láttuk, Newmeyer a kérdéses esetekben nem fogadja el az ideiglenes szófajváltás és a lexikalizáció lehetőségét, mint ahogyan azt sem, hogy gyakorlatilag bármit lehet névszói vagy akár mondatértékben használni, attól az még nem válik névszóvá vagy mondattá. A legtöbb példájával tehát probléma van: egyrészt sok közülük a szlengből való, és a szlengbeli szavak, kifejezések kialakulása, módosulása sajátos természetük miatt nem képez jó hivatkozási alapot az egyéb nyelvi változások tekintetében. Szlengben gyakorlatilag „bármiből bárhogyan” keletkezhet szó, és – ez nagyon fontos! – itt pusztán egy sajátos szókészletről van szó, amelyhez legfeljebb elvélve kapcsolódik sajátos szintaxis (vö. Tender 1997: 96; Nádasdy 2003: 202;

Nádasdy a magyarból egyetlen, grammatikainak látszó szlengpéldát tudott említeni). Newmeyer feltehetően helyes etimológiájú „ellenpéldái” a könyvében valójában szinte mind lexikalizációs példák; illetve további vizsgálatokat igényel annak megállapítása, hogy milyen módon keletkeztek.

Végezetül álljon itt egy összegzés arról, hogy melyek azok a főbb pontok, amelyekkel kapcsolatban a degrammatikalizációs példákkal élő kutatók, így Newmeyer is, vizsgálataik során – bár kézenfekvő volna – többnyire nem járnak el kellő körültekintéssel:

- Rendszerint nem vizsgálják vagy nem veszik figyelembe az adott nyelvi elem, kifejezés (számunkra is megismerhető) **teljes történetét** (l. például Newmeyer állításait a magyar *is* elemről).
- Olykor felületes, esetleg **téves ismeretekkel** bírnak egyes nyelvek nyelvtörténetével kapcsolatban (kevés adat, félreinterpretálás, pótkompetencia-problémák). Egy adott nyelv történetének rendkívül aprólékos ismerete nélkül nem tehetünk általános érvényű kijelentéseket a grammatikalizációra vonatkozóan – sok esetben az ún. degrammatikalizációs – olykor természetesen grammatikalizációs – példáról emiatt derül ki, hogy nem állják meg a helyüket, vagy például egy elem történetének rekonstruálásában több versengő elképzelés közül csak az egyiket reprezentálják¹³⁴ (l. még Traugott kritikáját, 1991: 7; ezekkel a fenntartásokkal ugyanakkor bizonyos grammatikalizációs példák esetében is élnünk kell!). Ugyancsak nem túl szerencsés a degrammatikalizációs példák olyan **szükszavú** – azaz pusztán tényközlésre szorítkozó –, a részletes ismertetéstől eltekintő **bemutatása**, ami Newmeyer vonatkozó fejezetére tulajdonképpen végig jellemző (i. m. 264–272).
- Túlnyomórészt **nem gondolkodnak alternatívákban**. Nem minden degrammatikalizáció, ami annak látszik. Más nyelvi jelenségekkel is magyarázható például a népszerű grammatikalizációs ellenpélda, amelyben prepozíciók „degrammatikalizálódtak” más, magasabb kategóriájú szófajjára: *I'm just not on today; eine zuene Tür* (*zuene* < *zugemachte*), *ups and downs* (l. fentebb).

¹³⁴ Nyelvtörténeti módszertani ismeretek hiányáról árulkodnak általában a szűkebb vagy tágabb **szövetkörnyezet nélkül idézett-elemzett degrammatikalizációs példák**. A magyar *is* elem értelmezéséhez annak számtalan, egymástól csak finom árnyalatokban eltérő funkciója miatt elengedhetetlen (lenne) a pontos kontextus (l. az Erdélyi magyar szótörténeti tárbeli példákat; SzT: 790–797).

Nem sok degrammatikalizációs példa marad az ellenpéldák alapos felülvizsgálata után (pl. Traugott 2001: 11). Ennek ellenére számot kell vetnünk azzal a ténnyel, hogy a grammatikalizáció nem kivétel nélküli nyelvváltozás (ezért is inkább tendencia, illetve statisztikai – és nem abszolút – univerzálé), ez ugyanakkor a sokat bírált egyirányúsági elvet nem érinti (vö. Haspelmath 2004). Nem érinti, mert az a grammatikalizálódás felé haladó elemek esetében teljesül, egyetlen ilyen elem sem fordul vissza félúton és változik pontosan ugyanazzá a korábbi egységgé (még a *wotte* sem: új stilisztikai értékkel bír). S nem érinti azért sem, mert az összefüggést nem mutató **kivételek** nem konstituálnak egy önálló nyelvváltozást.

3. 2. A grammatikalizáció és más nyelvváltozások: lexikalizáció, reanalízis, analógia, exaptáció és pragmatikalizáció¹³⁵

3. 2. 1. Lexikon és grammatika fogalmáról a grammatikalizációkutatásban

A grammatikalizációról szóló újabb szakirodalom tekintélyes részében (például Gaeta 1998, Lehmann 2002b, Norde 2001, Giacalone-Ramat 1998, Traugott 1995) visszavisszatérő kérdés, hogy a folyamat miképpen különíthető el érdemben más nyelvi változásoktól. Nem meglepő módon a legtöbb vitát elsősorban a reanalízis és a grammatikalizáció, másodsorban a lexikalizáció és a grammatikalizáció összevetése okozza; harmadsorban a diskurzusfunkciót betöltő nyelvi elemek kialakulásának a grammatikalizációhoz kapcsolása is vitatott. Az analógiával való összehasonlítás kevésbé gyakori, feltehetően azért, mert a grammatikalizáció és analógia viszonyát már Antoine Meillet igyekezett tisztázni – ennyiben az analógia tűnik a „legproblémamentesebbnek” a három folyamat közül.

A nyelvtörténetben, amióta csak önálló tudományterületként létezik, számtalan szakmai metafora napvilágot látott, akárcsak a nyelvészet egyéb területein; ezeknek azonban nemcsak a kutatást előremozdító, de félrevezető hatásuk is lehet. A szakmai metaforáknak a kutatásra gyakorolt hatása a grammatikalizációs szakirodalomban is jól megfigyelhető. Nikolaus P. Himmelmann 2003-as tanulmányában két, a grammatikalizációkutatásban meghatározó szakmai metaforát is részletesen tárgyal. Ezek közül az általa *dobozmetaforának* nevezett jelenség érdekes a számunkra. Eszerint

¹³⁵ Az, hogy a felsorolásból kimaradt a degrammatikalizáció, ismét jelzi, hogy véleményem szerint nem tekinthető igazi nyelvváltozásnak (tárgyalását és az indoklást lásd az előző fejezetben).

a lexikont – más néven a szótárát¹³⁶ – és a grammatikát a nyelvészek hajlamosak két különálló dobozként szemlélni: az egyik a lexikai egységeket tartalmazza, a másik a grammatikai elemeket (Himmelman 2003: 1).¹³⁷ Ennek az a következménye, hogy a grammatikalizáció és a lexikalizáció folyamatát – durván fogalmazva – e két doboz közti vándorlásként aposztrofáljuk, vagyis az elemeknek az egyikből a másikba történő átkerüléseként. A metafora még szemléletesebben a szóban forgó nyelvváltozási folyamatok definíciójába olvadva figyelhető meg (részletesen lásd később).

Nyelvtörténeti közhely, hogy a nyelvi változások egy jókora része graduális természetű¹³⁸, esetükben az egyik „dobozból” a másikba átlépő nyelvi elemeket hosszú időn keresztül igen lassú, apró módosulások érik, egyes jellemzőik fokozatosan tűnnek el és váltják fel mások. Ez a fokozatosság már első ránézésre is ellentmondásban látszik állni a dobozmetaforával – mely szerint az elemek egy része vagy a lexikonban van, vagy a grammatikában –, ennek ellenére a grammatikalizációkutatásban is folyamatosan egymás mellett él a két elképzelés.

Milyen negatív következményei lehetnek ennek a szakmai metaforának? Ahhoz, hogy ezzel foglalkozni tudjunk, először meg kell néznünk, milyen elterjedt felfogásai léteznek magának a lexikonnak és a grammatikának.¹³⁹ Himmelman háromféle meghatározását különítette el a lexikonnak: a grammatikus, a lexikográfus és a mentális lexikonnal foglalkozó nyelvész definícióját¹⁴⁰. Ezek közül az elsőre, a grammatikus lexikonmeghatározására koncentrálok, s nekünk is ezt lesz célszerű megvizsgálnunk. A grammatikus szerint a lexikonba tartozik:

¹³⁶ A továbbiakban a *lexikon* és a *szótár* kifejezést azonos értelemben használom.

¹³⁷ Brinton és Traugott szerint a grammatikát rendszerint kategóriák, mintázatok és szervezőelvek készleteként fogjuk fel, főként absztrakt szemantikai, szintaktikai morfológiai és fonológiai mintázatokként, melyek elvben a végtelenségig kombinálódhatnak egymással. A lexikon viszont többé-kevésbé rögzített szerkezeti elemek véges listája, melyek ugyancsak kombinálhatók (2005: 4).

¹³⁸ Kivétel például a reanalízis, amelyet a nyelvészek túlnyomórészt pillanatnyi, hirtelen (*abrupt*) változásként határoznak meg. A lexikalizáció gradualitásáról lásd Wischer (2000: 358); a reanalíziséről Detges – Waltereit (2002).

¹³⁹ Lexikon és grammatika nyelvészeti (alap)fogalmának tisztázása önmagában hatalmas téma, amely messze meghaladja e disszertáció kereteit, ezért csak a témám szempontjából kiemelten fontos jelenségekhez kapcsolódva vizsgálom meg őket, s igen röviden. Hamarosan napvilágot lát Laurel J. Brinton és Elizabeth C. Traugott új könyve „Lexicalization and Language Change” (Lexikalizáció és nyelvváltozás) címmel, amelyben alaposabban is foglalkoznak ezzel a tárggyal (Brinton – Traugott 2005).

¹⁴⁰ Himmelman szerint a lexikográfus lexikonába az általánosan elterjedt („common usage”) forma-jelentés párok tartoznak, tekintet nélkül morfológiai összetettségükre és a szóalkotás produktivitására; valamint az egyszerű lexémák, az idiómák, továbbá a transzparens komplex képzett szavak (*blood test, forgetfulness*), a képzők (*-ly, -hood*), s (néha) ragok is (*-ed, -s*). A mentális lexikon fogalmával dolgozó nyelvész szerint a lexikonba a nyelvi jelentések és velük társított formák tartoznak, amelyek feltehetően állandóan az agyban vannak tárolva, valószínűleg modalitás-specifikus be- és kimeneti formátumban; valamint azok a folyamatok, amelyek a beszédprodukción vagy -megértés során a jelentés-forma társítások aktiválásakor működnek, illetve azok az eszközök, amelyek komplex belépő egységes elemzéséhez és újak létrehozásához szükségesek (Himmelman 2003: 2).

- minden olyan forma–jelentés pár, amely nem képezhető produktív szabályokkal,
- az egyszerű lexémák és
- az idiómák (i. m. 2).

Ezen a felfogáson belül létezik olyan megközelítés is, amely

- a grammatikai morfémákat és
- a képzett szóalakokat, illetve
- a szóalkotási szabályokat magukat is a lexikonba tartozónak véli. (uo.)

Ha a hazai szakirodalmat vizsgáljuk, akkor például a „Strukturális magyar nyelvtan” „Morfológia” kötetének szótárdefiníciója is e második verziónak felel meg: a szótárba

- a tőszavak, illetve
- a ma már nem termékeny morfológiai szabályok által létrehozott alakulatok tartoznak,
- ugyanakkor a morfológiai folyamatok is a szótárban zajlanak, tehát a ragozás és a szóalkotás (szóösszetételek létrehozása és a szóképzés) is (a morfológia nincs szétosztva, nem „split morphology”) (lásd Kiefer 2000c: 25–35).

Számunkra ebből a következő fontos: a képzők itt szótári tételek, az inflexiós morfémák viszont nem. Lássuk a vonatkozó idézetet:

„Sokat vitatott kérdés, hogy a toldalékok vajon önálló szótári tételek-e, és hogy vajon van-e értelme morfémákról beszélni. Láttuk, hogy **a képzők** az agglutináló nyelvek esetében minden nehézség nélkül **önálló szótári tételekként kezelhetők, az inflexiós toldalékok viszont nem**. Az utóbbiakat megfelelő morfoszintaktikai tulajdonságok alapján fonológiai (realizációs) szabályok vezetik be. A paradigmák fontos szerepe miatt azonban **már a szótárban meg kell jelenniük a testes toldalékoknak** (morfoknak). A szótár tehát a szintaxis számára teljes értékű morfológiai alakzatokat szolgáltat.” (Kiefer i. m. 70, a saját kiemelésem).

A fentiekből következik:

- A képzők szótári elemek, tehát eredendően nem a grammatikába tartoznak.
- Minden képző a szótárban van (és nem a grammatikában).¹⁴¹

¹⁴¹ A fenti megjegyzés természetesen nem akarja azt sugallni, hogy „hiba” volna, amiért a „Strukturális magyar nyelvtan”-ban nincsenek elkülönítve a különböző keletkezésű grammatikai elemek; ez egy szinkrón grammatikának nem is feladata. Fontos azonban az a momentum, hogy a szinkroniában (is) alkalmazott lexikon és grammatika fogalom igenis hatással van a nyelvtörténeti fogalmakra, mivel a

A képzők kialakulását a szakirodalomban a szerzők egyik része lexikalizációnak (pl. Lehmann 1985), másik része grammatikalizációnak (pl. Hopper – Traugott 1993) tartja. A magyar képzők esetében is egyfelől lexikalizációs, másfelől grammatikalizációs folyamatokkal is számolhatunk, de egyértelműen az előbbi dominál (vö. többek között D. Bartha 1991: 60–66; 1992: 55–79; Szegfű 1991: 188–214; 1992: 268–286; A. Jászó 1991: 321–322, 331, 332, 339–340, 344, 349; 1992: 411–454). **Az utóbbi csoportba az önálló szóból kifejlődött képzők kialakulása tartozik, ami nem különbözik érdemben a ragok vagy jelek grammatikalizációjától** (vö. Horváth K. 2005). Ebből logikusan adódik, hogy – a dobozmetaforát elfogadva – szigorúan véve a képzők egy része – az önálló szóból kialakultak – nem lehetne a lexikon része.

A dobozmetafora következetes használata azzal a következménnyel járhat, hogy ellentmondás alakul ki a vizsgált nyelvtörténeti folyamatok irányultsága (milyen jellegű elemet hoznak létre: lexikait vagy grammatikait) és a végeredmény tekintetében (így például a grammatikalizáció révén kialakult képzők a lexikonba érkeznek meg), már amennyiben a grammatikalizációt és a lexikalizációt ezeknek a függvényében határozzuk meg. Másként fogalmazva: az adott elem szinkrón és diakrón jellemzőit tekintve alakul ki összeférhetetlenség. A dobozmetafora kategorikussága és rugalmatlan volta – más nyelvészeti metaforákhoz hasonlóan – azt okozhatja, hogy a rájuk épülő egyéb következtetések, jelen esetben a nyelvváltozás-definíciók befolyásolhatják a kutatások természetét. A fenti gondolatmenet is ezt kívánta tükrözni. Az egymástól élesen elkülönülő grammatikát és lexikont feltételező megközelítés ellentmondásokra vezet, amennyiben az elemek történeti kialakulására is tekintettel vagyunk.

Nézzünk néhány példát a dobozmetaforához kapcsolódó meghatározásokra!

- Lehmann (1989: 12): „a grammatikalizáció ... a nyelvi egységeknek a grammatikába történő átkerülése”; „a lexikalizáció ... átmenet a lexikonba”.
- Römer (2003): „a lexikalizáció új lexémák és a lexémák jelentése új variációinak belépése a lexikonba”.
- Keller (1995, idézi Wischer 2000: 358): „Lexikalizációnak nevezik azt a folyamatot, amelynek során nyelvi kifejezések a lexikon részévé válnak”.

A grammatika dobozként való felfogását mutatja véleményem szerint az a szakmai vita is, amely a diskurzusjelölők kialakulásával kapcsolatos. Bár ezeknek az elemeknek a létrejöttét a legtöbbször grammatikalizációnak tartják, akadnak kivételek. Richard

grammatikalizáció, a lexikalizáció és más nyelvváltozástípusok felfogása szorosan összefügg a grammatikáról és a lexikonról vallott elképzelésekkel (ennek indoklásához lásd a főszöveget).

Waltereit szerint a diskurzusjelölők semmiképpen nem grammatikalizáció során alakulnak ki, hiszen a grammatikalizálódó elemek szintaktikailag kötöttebbé és korlátozottabb hatókörűvé válnak (lásd Lehmann grammatikalizációs paramétereit), a diskurzusjelölőkről ugyanakkor az ellenkezője állítható. Waltereit másokhoz csatlakozva *pragmatikalizáció*nak hívja a diskurzusjelölőket „kitermelő” nyelvi változást (lásd lentebb). S bár elsősorban a folyamat jellemzőiről beszél, s ezeket veti össze a kanonikus grammatikalizációval, nyilvánvaló, hogy a diskurzusjelölőket eleve nem tartja a grammatika részének. Ez egy szűkebb grammatikafelfogás következménye, olyané, amely a nyelvi elemek pragmatikai célú használatát, így a pragmatikát élesen elkülöníti a grammatikától (vö. Waltereit 2002a, b).

Mivel jól látható, hogy a grammatika- és lexikonfelfogás szervesen összefügg a grammatikalizáció és a lexikalizáció meghatározásával. Az alábbiakban ezekről lesz szó.

3. 2. 2. A lexikalizáció

Új könyvében a Brinton – Traugott szerzőpáros megemlíti, hogy a lexikalizációt eddig „jóval kevésbé szisztematikusan” tanulmányozták a kutatók, mint a grammatikalizációt (Brinton – Traugott 2005: 2). Ez lehet talán az egyik oka annak, amiért a *lexikalizáció* terminussal megjelölt jelenségek köre még szerteágazóbb és ellentmondásosabb, mint azt a *grammatikalizáció* esetében tapasztaltuk. Himmelman például **öt** (!) különböző lexikalizációfogalmat tart számon:

- **Idiomatizáció:** új lexéma jön létre két vagy több már létező lexémából, s ezek egymástól függetlenül folytathatják életüket. Például ilyenek az állandósult szókapcsolatok; néhány magyar eset: *zsákbamacska*, *a terv kútba esik*, *ajtót mutat*, *kosarat ad*.
- **Fossilizáció/a produktivitás megszűnése:** egy korábban produktív morféma a tö részeként értelmeződik újra (reanalízis), elemzetlen szóalak jön létre (ilyen lenne a magyar nyelvben például a ragos névszóból alakult határozószók esete). A cikk egy másik helyén adott meghatározás szerint pedig a fossilizáció az, amikor morfológiailag komplex formák elemezhetetlenné alakulnak (a degrammatikalizáció egyik olvasata azonos ezzel a lexikalizációértelmezéssel, lásd a 3. 2. fejezetet).
- **Képzők** (derivációs morfémák) **kialakulása:** (tipikusan kötött) morféma, amely termékenyen használható új lexémák megalkotására (vö. azonban Horváth K. 2005).

- **Hasadás (split):** új lexémát képzünk egy már létezőből, s mindkettő egymástól függetlenül is funkcionál (ez a magyar szakirodalomban szóhasadás néven ismert, részletesen lásd később).
- **Lexikalizációs mintázatok:** szemantikai jegyek mintázata, amelyek szisztematikusan kódolva vannak a lexikonban. Pl. szemantikai–kognitív jegyek (a grammatikalizáció széles felfogásához hasonló: kognitív kategóriákra vagy jegyekre vonatkozik). Himmelmann állítása szerint ezt a megközelítést csak a precíz kedvéért vette fel a sorba, tulajdonképpen kognitív kategóriákra vonatkozik (Himmelmann 2003: 5).

Elizabeth C. Traugottnál **három** másik¹⁴², a fentiekől eltérő lexikalizációértelmezéssel is találkozhatunk (Traugott 1994: 1485, idézi Lindström 2005: 92):

- A lexikalizáció „**egy szemantikai tulajdonság nyelvi formaként való kifejeződése**” (a saját kiemelésem): az angol *have* és *be* a birtoklást, a létezést stb. lexikalizálja.
- A lexikalizáció az a folyamat, amikor egy eredetileg következtetett **pragmatikai jelentés egy forma jelentésének szerves részévé válik**. Például ilyen a *be going to* szerkezet esetében a ’bekövetkezés’ mint következtetés, amely beépült a grammatikalizálódó egység jelentésébe. A lexikalizáció itt egyfajta szemantikai változás, mely tehát a grammatikalizációnak is része lehet.¹⁴³
- A lexikalizáció olyan **fonológiai változást** (pl. i-umlaut) takar, amely morfológiai veszteségben végződik, és idioszinkretikus lexikai egységek jelennek meg; ilyen az angol *lie – lay, sit – set, stink – stench* páros.

Laurel J. Brinton a fentiek mellett ugyancsak lexikalizációként említi **a lexikonba kerülést** (adoption) és **a grammatika produktív szabályai alól való kiesést** is, valamint **a grammatikai szó (kategória) > lexikális szó (kategória) és a kötött morféma > lexéma változást** is (Brinton 2002: 70–74, idézi Lindström uo.). Ez utóbbi kettő a degrammatikalizáció definíciói között is megtalálható (lásd a 3. 1. 5. 3.

¹⁴² A Traugottnál olvasható negyedik lexikalizációértelmezés Himmelmann második definíciójával azonosítható: olyan folyamat, amelynek során független, rendszerint egymorfémás szavak alakulnak ki komplexebb szerkezetekből, ezt a folyamatot gyakran összeolvadásnak (*univerbation*) nevezik. Pl: *tomorrow < to morrow* (prepozíciós frázis) (uo.).

¹⁴³ Pontosan emiatt – vagyis hogy a pragmatikai következtetéssel kapcsolatos szemantikai változás többféle nyelvváltozásban is megfigyelhető – említi Haspelmath, hogy „nem látom, ez hogyan járulhat hozzá az egyirányúság megértéséhez” (Haspelmath 1998: 347, 3. l.). Ő inkább a pragmatikai érték változásáról beszél: a grammatikalizáció során ez a jelölttől a kevésbé jelölt (jelöletlen) felé halad

fejezetet). Véleményem szerint tehát még több változattal számolhatunk (melyek közül némelyeket célszerű egy kategória alá vonni):

- **Degrammatikalizáció:**¹⁴⁴ a lexikalizációt még mindig sokan ezzel azonosítják; a különböző degrammatikalizációértelmezések közül több is feltűnik a lexikalizációmeghatározások között, például: egy korábbi grammatikai elem önálló elemmé vagy kevésbé grammatikaivá válása (vö. Horváth K. 2005, a szerves szóösszetételek kialakulásáról); vagy egy szintaktikailag kötöttebb elem szabadabbá válásával (az ismert példák: *ups and downs*, *isms*). Például: „[a grammatikalizációval] ellentétes folyamat egy morféma *lexikalizációja*” (Kurylowicz 1965: 69, idézi Lindström 2005: 94). Mindazonáltal – feltehetően a grammatikalizációkutatás eredményeinek tükrében – ma már egyre kevesebben azonosítják a lexikalizációt a degrammatikalizációval, inkább önálló nyelvváltozásként kezelik (vö. Brinton következő lexikalizációjelentéseivel: grammatikai szó (kategória) > lexikális szó (kategória); kötött morféma > lexéma; Brinton 2002: 70–74, idézi Lindström 2005: 92–93).
- **Jelentésváltozás:** egy nyelvi egység jelentésváltozása, amelynek során az egység új jelentése a régiből már nem vezethető le; szűkebb értelemben a grammatikalizációval együttjáró jelentésváltozás is ide tartozik, így pl. a magyarban a *fog* segédigei használata is (Asher 1997, idézi Forgács 1999: 25)
- **Grammatikalizáció:** önálló szóból származó, agglutinálódó derivációs elemek: az ófelnémet *haidus* > középfelnémet *-heit* esete (Lehmann 1989: 12, Ramat 1992: 558, idézi Lindström 2005: 93); a magyarban például: a középmagyarban kialakult *-né* feleségnévképző ilyen (részletesen lásd lentebb).¹⁴⁵

Jól látható, hogy a definíciók tágabb vagy szűkebb érvényűek, átfedések is vannak köztük, s egyes meghatározások szerves részeként még általában a grammatikalizációra jellemzőnek tartott vonások (pl. jelentésáltalánosulás) és fázisok – pragmatikai következtetés beépülése a jelentésbe – is feltűnnek (feltehetően azért, mert ezek a sajátosságok nem csak a grammatikalizáció sajátjai).

Az első kettő, vagyis az idiomatizáció és a fosszilizáció a legáltalánosabban elterjedt értelmezése a lexikalizációnak, a legtöbb definíció ezeket írja le. Himmelmann

¹⁴⁴ Ez nem azonos azzal az állítással, hogy számos degrammatikalizációs példát a szakirodalomban valójában lexikalizációt reprezentál.

¹⁴⁵ Szerzőnként ismerteti a lexikalizációmeghatározásokat Lindström (2005: 107–109). Számunkra azonban itt elsősorban a grammatikalizációval valamilyen módon összefüggő lexikalizációfogalmak érdekesek.

szerint az a közös bennük, hogy egy korábban produktív, transzparens, kompozicionális jelentésű képződmény elveszti ezeket a tulajdonságait. Therese Lindström szerint viszont a lexikalizáció különböző meghatározásai nem mutatnak fel egyező vonásokat (2005: 105, lásd később is). Himmelmann felveti, hogy a harmadikként említett lexikalizációfogalmat, azaz a képzők kialakulását esetleg sajátos önálló folyamatnak is vehetjük, tehát a derivációs morfológia kialakulása se nem lexikalizáció, se nem grammatikalizáció, hanem egy önálló változástípus (2003: 6). Úgy vélem, ez nem feltétlenül kínál végleges megoldást: egyfelől a képzők különböző típusainak kialakulása minőségileg nem eltérő folyamat egyéb, inflexiós grammatikai elemek lexikalizációjához vagy grammatikalizációjához képest, így a képzők születésének önálló folyamatként való meghatározása csak a felesleges kategóriák számát gyarapítaná. Hacsak nem arról van szó, hogy az „eveve” grammatikai szerepre létrejövő egységek esetében nem beszélhetünk igazi nyelvváltozásról. Ebben az esetben azonban az inflexiós elemek közül is ebbe az önálló folyamatként tekintett „képzésbe” kellene sorolnunk az idevágó eseteket, például a magyar egyelemű határozóragok megszületését. Az ilyen jellegű képzők és ragok továbbalakulását – bokrosodás, raghalmozás – azonban mindenképpen lexikalizációnak kellene vennünk. Másfelől ez az elkülönítés azért nem szerencsés, mert például a magyarban a képzők különböző módon alakultak ki: egy részük primér képző (ezek megjelenését is hagyományosan lexikalizációnak tartjuk), egy másik részük grammatikalizáció révén fejlődött ki (önálló szóból), harmadrészük pedig a primér képzők továbbfejlődésével (ezt ugyancsak lexikalizációnak szokás tartani), azaz:

- **„Képzők megjelenése”**: ide tartoznak az eveve képzőként felbukkanó primér alakok; például az ősmagyar korban: *d, g, j, k, l, m, n, p, r, s, sz, t, z, j, β, B.*; néhány példa: *fárad, rikolt, szurkál, éleszt, kötél, haszon, hasáb.*
- **Grammatikalizáció**: önálló szóból alakult képzők, például: *-ság/-ség (uraság, eleség); -hat/-het (futhat, eshet); -né (Molnárné).*
- **Lexikalizáció** (de vö. Horváth K. 2005: a lexikalizáció itt a grammatikalizáció „egyik fontos altípusa”):
 - **Képzőbokor kialakulása primér képzőkből**, például: (!) *-g + -t > -gat/-get (olvasgat, nézeget), -d* gyakorító és *-alom/-elem > -dalom/-delem (lakodalom, késedelem).*
 - **Primér toldalék testesedése**: *-ász/-ész* a primer *-sz* elavult és a tövéghangzóval újult meg: *halász.*

- **Funkcióváltás:** *-é* birtokjel → *-i* melléknévképző: *a birtok a királyé ~ a királyé a birtok* → *királyi birtok* (vannak, akik azt, ha grammatikai elemek új vagy további grammatikai funkcióra tesznek szert, grammatikalizációnak tartják – de a derivációs morfémaik esetében ezt lexikalizációnak is nevezhetjük).
- **Hasadás:** a képző magához vonja a tövéghangzót, s a toldalék az adott nyelvváltsfokban egységesül, funkciót kap: *-d* mozzanatosító–gyakorító képző → *-od/-ed/-öd* gyakorító képző; *-ad/-ed* mozzanatosító képző (az eddigieket l. Sárosi 2003: 129–172).

Külön figyelmet érdemel az utóbbi, hasadásként (split)¹⁴⁶ említett jelenség, amelyet Himmelman úgy értelmez, hogy új lexéma származik egy másik (egyetlen) lexémából, majd elválk az a számtalan szemantikai és formai kötelék, ami egy poliszém egység használatát egyesítette. A végeredmény: két hasonló vagy azonos alakú egység, amelyek idővel egyre inkább elkülönöznek egymástól (lásd Himmelman 2003: 6). Himmelman példái az érdekesek: olyan eseteket is idevesz, mint az óangol *an*-ból kifejlődött *one* és *a/an*, tehát grammatikai elemekre is jellemzőnek tartja a hasadást; analóg magyar példáknak tűnik az *és*-ből alakult *is* és *és*, továbbá a mutató névmási *az*-ból létrejött *a*, *az* névelő; ezeket a magyar nyelvtörténet grammatikalizációnak tartja (mivel a hasadás alatt mást ért). Kérdés, hogy vajon tekintettel kell-e lennünk arra, hogy az adott változásokat éppen milyen elem – grammatikai vagy lexikai – szenved el, hiszen hasadni, önálló szóvá válni grammatikai morféma is tud (mint ahogy bármilyen elemet „lexikalizálhatunk” a nyelvben). Fontos, hogyha a lexikalizációnak ebben a hasadásfelfogásában az elemek egyidejű egymás mellett létezése fontos momentum, akkor a leírás igen sok, grammatikalizálódáson átesett elemre is áll, hiszen az eredeti elem a már grammatikaivá vált elemek további grammatikalizálódása során számos esetben megmarad (az új funkciók felvétele mellett), vagyis nem hullik ki a rendszerből. Ebben a megközelítésben a „hasadás” a grammatikalizációk nagy többségének szerves részét képező folyamat.

Ami bizonyosan látszik az eddigiekből: meglehetősen kaotikus, sokszor **egymást is felülíró meghatározások** találhatók a szakirodalomban. Az is feltűnő, hogy míg a dobozmetafora használata a vonatkozó nyelvváltsási folyamatok általános

¹⁴⁶ A magyar nyelvtörténeti szakirodalomban a hasadás részben a fenti változásra (*szóhasadás* néven), részben más jelenségre vonatkozik: ragok, képzők (lexikalizációja) esetében azt jelenti, hogy az adott elem poliszémiájának megszüntetésére az elem a tövéghangzót különböző funkciókban különböző nyelvváltsfokban egységesíti, majd magához vonja, például: *-on/-en/-ön* helyhatározórag és *-an/-en* mód- és állapotthatározórag (lásd Sárosi 2003: 145, 171–172).

meghatározását megkönnyíti (grammatikalizáció az, ami az elem grammatika felé haladását mutatja vagy a grammatikán belüli funkcióbővülésével jár; s lexikalizáció az, aminek a végállomása a lexikon), a konkrét esetek vizsgálatánál csak nehezen alkalmazható.

Nemcsak a dobozmetafora okolható azonban a fenti fogalmi zavarért; hanem **a lexikalizációnak a degrammatikalizációval történő részbeni azonosítása** is (lásd fentebb). Vannak, akik emiatt ki is veszik a lexikalizációt az irányossággal bíró folyamatok köréből, mondván, hogy az előbbi a lexikonon belül működik, így irányossága nem is lehet, így jár el például Norde (2001: 237, bár némileg ellentmondásos a megoldása, lásd fentebb). Látható azonban, hogy egyes olvasatokban – a grammatikai elemek szóhasadása, a grammatikalizáción belül működő reanalízis – a kérdés nem feltétlenül kerülhető meg. Norde szerint a lexikalizáció nem használ fel funkcionális elemeket inputként, csak ha azok gazdagítják a lexikont – ezzel azonban nem mond mást, mint hogy lehetséges a grammatikai elemek lexikalizációja, csak nem túl gyakori.

3. 2. 3. A reanalízis

Meglepőnek tűnhet, de a *reanalízis* terminus jelenleg gyakrabban fordul elő a nyelvváltozásokról szóló generatív munkákban, mint a funkcionalista történeti grammatikákban.¹⁴⁷ A reanalízis kiemelt fogalom a formalista nyelvészeknél, mivel szorosan kapcsolódik a nyelvelsajátítás problémaköréhez: az anyanyelvét tanuló gyermek úgy is képes a szüleiével megegyező outputot produkálni, hogy annak mögöttes szerkezete eltér a szülei nyelvtanában szereplő változattól. A reanalízis épp az ezt magyarázó, következményeit tekintve a felszínen meg nem jelenő, de a mögöttes struktúrát sajátos módon átformáló változás (vö. Haspelmath 1998: 316–317). Nyilvánvalóan az sem véletlen – vagyis nem elméletfüggetlen – jelenség, hogy a

¹⁴⁷ Bár a történeti-összehasonlító nyelvészetből ered a fogalom maga: Haspelmath Hermann Paul 1920-as munkájában a reanalízissel azonosítja a *szintaktikai tagolás eltolódása* (*Verschiebung der syntaktischen Gliederung*) terminus takarta fogalmát. Harris–Campbell viszont úgy véli, hogy az ugyancsak Paultól származó *abweichende Neuerzeugung* kifejezés rejti a reanalízist. Lindström szerint nem egyértelmű, hogy a korábbi, a *reanalízis* terminust még nem használó szerzőknél melyik elnevezés pontosan mire referál, ezért óvakodnunk kell a mai olvasat belevetítésétől (2005: 10–35).

formalista irányzatok képviselői, igen kevés kivételtől eltekintve, a grammatikalizációt a reanalízis egy típusának tekintik és akként is magyarázzák.¹⁴⁸

A reanalízis során tehát formai módosulások nélkül zajlik le a változás egy adott kifejezés szerkezetében (vagy jelentésében – az utóbbit ritkábban szokás megemlíteni). Így két típusa tartható számon, ezek közül az első az általánosan ismert és elfogadott:

- Szerkezeti szempontból **határ-újraértelmezésnek** vagy **újraszegmentálásnak** (vö. Stephenson 1999: 10), a magyar terminológiát követve **morfémahatáreltolódásnak** (Szegfű 1991: 196–199, 1992: 274; Sárosi 2003: 358) nevezhetjük, mivel a korábban szokott módon felfogott szerkezetet – annak (belső) határainak eltűnése vagy más helyre kerülése miatt – egy ponton túl újfajta szerkezet váltja fel. Ekkor csak a mögöttes struktúrát éri változás, a felszínit nem. Kérdéses, hogy miről ismerhetni fel a reanalízist, ha felszíni nyoma nincsen? Úgy tűnik, nincs olyan vonása, amelynek révén a grammatikalizáció bekövetkeztétől érdemben meg lehetne különböztetni, főleg, hogy a grammatikalizáció is magában foglal(hat) reanalízist (vö. Lindström 2005: 169).¹⁴⁹

Reanalízis számtalan nyelvi szintű egységen működhet, nem csak szintagmákon. Példa a szerkezeti (szintaktikai) reanalízisre: a magyarban ilyen volt a *nélkül* névutó kialakulása, amely az elülső pozíciójú *-nál/-nél* ragos névszó és az amögött álló *kívül~kül* határozószó kapcsolatából jött létre az ómagyar korban. A névszórag a határozószóhoz tapadt: (vö. Zsilinszky 1992: 700–701), pl: Jókk. 117. „gyala□afoknal, yteleteknel es karho□atyoknal kewl”. Ábrázolva: [gyalázatosoknál] [kül] > [gyalázatosok nélkül]. Ugyanílyen az *úgyhogy* kötőszó, amely egy utalószó–kötőszó párosból alakult ki: [megbetegedett úgy],[hogyan évekig nyomta az ágyat] > [megbetegedett], [úgyhogy évekig nyomta az ágyat] (vö. Rácz 1963).

- Ha a mögöttes szemantikai szerkezetre hat, Langacker **újrafogalmazásnak** (*reformulation*) nevezi (Langacker 1977, idézi Stephenson 1999: 10). Példa a

¹⁴⁸ Ez alól igazából Ian Roberts sem kivétel, aki Haspelmath szerint „felismerte, hogy a grammatikalizációs változások a történeti szintaxis legáltalánosabb változástípusai között szerepelnek, és »a grammatikalizáció informális fogalmának« „formális” (azaz generatív) megközelítését javasolja” (1998: 317). Több generatív keretben dolgozó kutató használja ugyan a *grammatikalizáció* terminust, így kapcsolódva be a diskurzusba, de ettől még nem fogadja el a funkcionalista grammatikalizációelmélet állításait. Véleményem szerint Roberts is ilyen kutató, aki csatlakozik Newmeyerhez a tekintetben, hogy a grammatikalizáció valójában epifenomén (Roberts személyes közlése, 2003. április 1.).

¹⁴⁹ Ez a megkülönböztetési lehetőség tehát a grammatikalizáció nélküli reanalízisek esetében volna lényeges.

szemantikai reanalízisre, mely jelentéskiterjedést (*semantic extension*) takar: *He did it by himself*. 'Magától csinálta' (lásd uo.).

Amennyiben ezt két külön reanalízistípusnak vesszük, elmondható, hogy együtt és külön is képesek működni. Mindenesetre a *reanalízis* kifejezés a leggyakrabban a fent említett szerkezeti változásra utal, s én is így fogom alkalmazni.

Fontos, hogy a reanalízis valamiféle **kétértelműséget feltételez**, mely teret ad annak, hogy egy másik szerkezetet „olvassunk ki” a felszíni formából. Ugyancsak lényeges, hogy ezt a változástípus nem fokozatos, hanem **hirtelen, ugrásszerű** módosulás, de ezt a vonását a szakirodalomban viszonylag ritkán hangsúlyozzák (kivétel például Haspelmath 1998: 326).

Bár a reanalízis esetében a kép jóval tisztább, mint a lexikalizációnál, néhány értelmezésbeli eltérés azért itt is megfigyelhető; ezek közül számunkra a grammatikalizációhoz fűződő viszony az érdekes.¹⁵⁰ A következő elképzeléseket különíthetjük el:

- **A reanalízis a grammatikalizáció szinonimája** (pl. ide tartozik Lord 1976, idézi Heine – Claudi – Hünemeyer 1991: 215–220, vö. még Hopper – Traugott 1993: 1–2). Ide vehetjük a formalista grammatikalizációkutatások jelentős részét is, amelyekben a grammatikalizációt azonosítják a reanalízissel, s az utóbbi egy fajtájának vélik (lásd Roberts – Roussou 1999, Newmeyer 2001: 193–195).
- **A reanalízis mint a grammatikalizációtól teljesen elkülönítendő folyamat** (pl. így véli Heine-Reh 1984, idézi Heine – Claudi – Hünemeyer 1991: 219). Ennek az álláspontnak Martin Haspelmath a fő képviselője, aki szerint a reanalízis az összes lényeges vonását tekintve eltér a grammatikalizációtól; míg az utóbbi autonómiavesztést okoz, graduális és egyirányú változás, valamint a nyelvhasználat következtében jelentkezik, addig a reanalízis (1998: 315–351, de főként: 322, 305–326)
 - nem jár a nyelvi kifejezés autonómiavesztésével (tehát nem lesz az alanyául szolgáló nyelvi egység szükségszerűen grammatikalizáltabb);
 - ugrásszerű változás;
 - kétirányú
 - visszafordítható;

¹⁵⁰ A reanalízis a lexikalizáción belül vagy annak egyik állomásaként is működhet, pl. határozószók kialakulásakor: *childhood* vagy *ellenben, végezetre* stb.

- az eredeti szerkezet kétértelműségét kívánja meg (ezt azonban nem mindenki fogadja el jellemző jegyeként, vö. Lindström 2005: 171–173);
- a nyelvelsajátítás következménye.

Haspelmath tehát **minden vonásában szembenállónak és egymást kizárónak tételezi a két változást**, s ezzel gyakorlatilag **egyedül áll a szakirodalomban** (lásd még Haspelmath 2004: 28). Még markánsabb az az állítása, hogy **a szintaktikai változások zöme grammatikalizáció, és csak a kisebbik része reanalízis**¹⁵¹ (ami épp a fordítottja annak, amit a formalista nyelvészek állítanak; lásd Haspelmath 1998: 315). Lindström emiatt véli úgy, hogy Haspelmath szűkebb reanalízisfogalmat használ, amit Haspelmath írása egy pontján maga is elismer (Haspelmath 1998: 330, Lindström 2005: 177). A tág meghatározás a következő lenne: reanalízis „bármiféle változás egy frázis szerkezeti leírásában” (Lindström uo.). Ha azonban megnézzük Haspelmath definícióját, az a klasszikus Langacker-féle változattal azonos: „változás egy kifejezés vagy kifejezések egy osztályának szerkezetében, amely nem foglalja magában a felszíni megjelenés bármiféle közvetlen vagy belső módosulását” (Langacker 1977: 59, idézi Haspelmath 1998: 317). Bármennyire szűk értelmezés legyen is ez a fentihez képest – mely egyébként túl tágnak tűnik ahhoz, hogy érdemben használni lehessen –, Haspelmath a tipikus grammatikalizációs eseteket is meg tudja reanalízis nélkül magyarázni (például: *on (the) top of the house*).¹⁵²

- **A reanalízis a grammatikalizációtól függetlenül, de annak részeként, azon belül is működni képes, önálló változásforma** (pl. Stephenson 1999; Lehmann 1991: 494, idézi Lindström 2005: 160; Hopper – Traugott 1993: 32), a grammatikalizáción belüli szerkezeti változásokért felelős. Ezt a felfogást tükrözi Detges – Waltereit tanulmánya, szerintük a grammatikalizációt mindig kíséri reanalízis (2002: 46), de a két folyamat nem azonos.

A harmadik eset azonban két további lehetőséget is megenged:

¹⁵¹ Az analogikus kiterjesztés a harmadik „fontos szintaktikai változástípus” (Haspelmath 1998: 327). Például a *wegen* névutó a kollokvialis németben genitívus helyett datívust vonz. Haspelmath szerint ez és a grammatikalizáció a leggyakoribb szintaktikai változás (bár nincs róla statisztikája), s a reanalízis adja a kisebbik hányadot (uo.).

¹⁵² Ráadásul nem túl gyakran olvashatunk olyasféle kijelentéseket funkcionalista munkákban, mint nála: „felülvizsgálom Roberts (1993) azon kísérletét, hogy chomskyánus keretben adjon magyarázatot a grammatikalizációra, és megmutatom, hogy **ez miért nem képes elérni a grammatikalizációelmélet magyarázatának a szintjét**” (Haspelmath 1998: 318, a saját kiemelésem).

- A reanalízis **minden grammatikalizációs folyamatnak része** (pl. Heine – Claudi – Hünemeyer 1991a: 217: „a grammatikalizáció és a reanalízis elválaszthatatlan ikerpárnak tűnik”).
- A reanalízis **egyes grammatikalizációs folyamatoknak része**, másoknak nem, a két folyamat tehát független is lehet egymástól.

Detges és Waltereit, akárcsak a legtöbb grammatikalizációkutató, az első változatot fogadja el, tehát azt, hogy minden grammatikalizáció tartalmaz reanalízist, mivel a grammatikalizáció során lexikális(abb) elemet grammatikai elemként értelmezünk újra, így a két folyamat függ egymástól, de csak abban az értelemben, hogy a grammatikalizációnak része a reanalízis, fordítva nem: nem minden reanalízis grammatikalizáció, de minden grammatikalizációban van reanalízis (Detges – Waltereit 2002: 1, 2).

Nézzünk meg egy olyan példát, amelynél a grammatikalizációban reanalízis is működött. A magyar ragvonzó névutók (pl. *vmire nézve*, *vmin által*, *vmin túl*, *vmitől megválva*) kialakulása grammatikalizációs folyamatnak tartható, mivel annak jellemző szemantikai és szintaktikai vonásai tettenérhetők benne (részletesen lásd a 4. 3. 2. 1. fejezetben). Ez a folyamat gyakorlatilag alaki változások nélkül zajlott le, ami nem ritka. A változás egy pontján reanalízisnek kellett lejátszódnia, hiszen a névutói elem már a névszóhoz kapcsolódik, a határozószó, illetve határozói igenévi előzmény pedig az ige bővítménye volt. A *vmire nézve* esetén illusztrálva a változást: a névutós szerkezet a 16. század második felétől kezdve használatos volt tekintethatározóként ’vkinek/vminek a szempontjából, vkit/vmit tekintve’ jelentésben is: „Az tellyes Chriftus *az ualtság okara es az fezetefre nezue*, ezkOze a kOzbeiáráfnac” (Melius FI). Károly Sándor Meliustól idézett példáiban még a rag ingadozása figyelhető meg: „Az *teftet nezuen*” (Melius EII) ~ „*tulaidonfagokra nezue*” (Melius BI). Ábrázolva: [*a testet*] [*nézve*] *mondja* > [*a testet nézve*] *mondja*.

Hátravan még a **reanalízis nélküli grammatikalizáció** lehetősége – úgy tűnik, jelenleg Haspelmath az egyetlen, aki a kettőt egymástól teljesen független változástípusnak tartja (tehát azt sem ismeri el, hogy egyáltalán lennének példák reanalízist tartalmazó grammatikalizációs folyamatokra). Haspelmath tucatnyi, különböző nyelvekből származó eltérő grammatikalizációs példán igyekszik illusztrálni, hogy a grammatikalizáció a szokásos formalista elemzéssel szemben igazából **nem strukturálja át a fejviszonyokat**, vagyis a funkcionális elemek a grammatikalizáció után is megőrzik fejstátuszukat. **A kategóriacímke változik – szögezi le, de reanalízist**

nem kell feltételeznünk (Haspelmath 1998: 327–346). Ugyanígy Haspelmath szerint nincs rá közvetlen bizonyíték, hogy újrazárójeleződés („rebracketing”) zajlott volna le a [back [of the barn]] > [back of] the barn] kb. ’a pajta háta’ > ’a pajta hátuljában’ esetében, amikor is egy főnévből (*back*) összetett prepozíció keletkezik (*back of*) (lásd Hopper – Traugott 1993: 41, Haspelmath i. m. 331–332). Úgy véli, nem igaz, hogy az első esetben az *of* a függő NP része, a második esetben pedig a prepozícióé. Ezt a vélekedést csak jelentésbeli okok váltják ki: az (*in*) *back of* szemantikailag analóg az *under* ’alatt’, *above* ’felett’ prepozíciókkal, s ezért vagyunk hajlamosak feltételezni, hogy összetevőinek szerkezete is hasonló. Legalább ennyire alátámasztható az az olvasat, hogy az *in back* prepozíció veszi fel az *of the barn* prepozíciós bővítményt (Haspelmath uo.). Arra az állítására, hogy a grammatikalizáció a fejfüggő viszonyokat nem érinti, Haspelmath finn és magyar példát hoz: a *világ bele* → *világba* példájára vonatkozó Anttila-féle magyarázatot, vagyis azt, hogy az eredeti fej (*bele*) és a jelző (*világ*) „helyet cserélt”, mivel a fej lett a függeléke az eredeti jelzőnek, ami megtartotta lexikális jelentését (Anttila 1972: 149, idézi Haspelmath 1998: 333). Haspelmath szerint Anttila elemzésében összekeveri a fej/bővítmény megkülönböztetést a tartalmas szó/funkciós szó megkülönböztetéssel; ugyanis **a fej és a bővítmény is grammatikalizálódhat, de ez szerkezeti státusukat nem érinti** (uo.). Ezzel azonban az a probléma, hogy például a strukturális magyar nyelvten elemzése szerint a magyar névutók csak funkcionális szerkezetüket tekintve egyeznek meg a határozóragokkal, **összetevős szerkezetükben azonban nem**: „Az összetevős szerkezet csak akkor lehetne párhuzamos ezzel a funkcionális tagolódással, ha a ’-bAn’ jelentésű egység önálló szó lenne. Mivel nem ez a helyzet, a határozóragos és névutós szerkezetek összetevős szerkezetei (az azonos felépítésű funkcionális szerkezetek ellenére is) szükségképpen eltérőek” (Kiefer 1999: 196–197). Úgy tűnik, hogy nem Anttila, hanem Haspelmath esett a funkcionális elemzés csapdájába. Mindenesetre Haspelmath érdeme, hogy a továbbiakban el kell gondolkodunk azon, vajon minden grammatikalizáció reanalízist foglal-e magában, de kizárni a lehetőséget nem lehet.

Felmerül a kérdés, hogy miként egyeztethető össze a **graduális grammatikalizáció** és az **ugrásszerűnek tartott reanalízis**? Detges és Waltereit válasza erre az, hogy a grammatikalizáció is hirtelen („abrupt”) változás, amennyiben funkcionális változásként nézzük (2002: 31–37). Haspelmath az előbbi érvelés parttalanságát bizonyítja be: Timberlake (1977) és Harris–Campbell (1995: 176–182) megpróbálta megmutatni, hogy a reanalízis „graduálisan is megnyilvánulhat. Ezt a

graduális megnyilvánulást nevezik **aktualizációnak**” (i. m. 340, a saját kiemelésem). Ez lenne az ún. **reanalízis–plusz–aktualizáció modell**. Ez a megoldás számos szempontból vitatható, legfőképpen amiatt, hogy semmi nem indokolja azt, hogy egy változás elterjedését – amely akár több száz évig is eltarthat – szükségszerűen az adott változás részeként kezeljük. Ez a gondolatmenet ráadásul odáig vezet, hogyha az aktualizációt beépítjük a nyelvváltozások elméletébe, minden nyelvváltozás graduálisnak kell tartanunk, hiszen nincs köztük olyan, amelyik ne fokozatosan terjedne széjjel a nyelvközösségben. A reanalízist így alighanem a leglényegesebb vonásától fosztjuk meg, és a nyelvváltozások irányosságával kapcsolatos állítások is erejüket veszítik stb. Egyetértek Haspelmath-tal: ez az elképzelés igen problematikus (i. m. 341). A másik nehézség az aktualizációnak a nyelvváltozások bármelyikébe (vagy akár mindegyikébe) történő beillesztésével az, hogy az analógia szerepét is tisztázatlanul hagyja; bevonása a szóban forgó változások körébe a fogalmak teljes összemosásához, összekeveredéséhez vezet.

3. 2. 4. Az analógia¹⁵³

Antoine Meillet szerint két eljárási mód létezik, amelynek során új grammatikai morféma alakulhatnak ki: az egyik az analógia (vagy analogikus újítás), amelynek során egy forma egy már meglévő forma mintájára jön létre; a másik pedig a grammatikalizáció (Antal 1991: 136–148). Nem tekinthetünk el attól, hogy Meillet korában az analógiát a hibás alakok **regulációjaként, javításként** értelmezték, tehát meglehetősen szűken (Hopper – Traugott 1993: 56–60.). Az ismert **Sturtevant-paradoxon** megfogalmazásában: **a hangváltozás szabályos, de szabálytalanságot hoz létre, míg az analógia szabálytalan, de szabályosságot hoz létre** (lásd McMahon 1994: 70). Úgy tűnt, hogy az analógia működése megadható egy egyismeretlenes egyenlet formájában: ha adott egy régi forma, amely megváltozott, s adott egy, a régi forma paramétereivel rendelkező másik forma, akkor az analógia az utóbbit a régi forma megváltozásának mintájára át képes alakítani, például:

$$\text{könyv: könyvek} = \text{kép: } X$$
$$X = \text{képek}$$

April McMahon szerint a fő különbség a hangváltozás és az analógia között az, hogy a hangváltozás csak fonetikai tényezőket foglal magában, míg az analógia a hang és a jelentés közti kapcsolatot érinti (uo).

A későbbiek során az analógia egy szabálynak egy relatíve szűkebb területről egy szélesebbre történő általánosítását vagy optimalizálását jelentette (lásd Kiparsky 1968, idézi Hopper – Traugott uo.). E tágabb értelemben használja a fogalmat a Hopper – Traugott kutatópáros, akik monográfiájukban végig **szabály-általánosításként** („rule generalization”) kezelik az analógiát. Egy magyar példa: a határozott ragozás egyes szám harmadik személyben jelentkező *-já/-i* (*látja, kéri*) végződése analogikusan terjedt át a többes szám második személyű alakokra (*látjátok, kéritek*) az általános ragozás alakjaival való homonímia kiküszöbölése végett (*láttok, kérték* – Sárosi 2003: 167).

Az analógia fogalma azonban már az újgrammatikusok óta állandó változásban volt: kezdetben a rendszerszerűséggel, a szabálytalanságokat kiiktató folyamatként

¹⁵³ Az analógiát elsősorban a grammatikalizációval való összefüggésében vizsgálom ebben a fejezetben, tehát nem célom behatóan ismertetni ezt a nyelvváltozástípust; s ugyanezért a fogalom jelentéseinek megváltozására is csak érintőlegesen térek ki. Remek összefoglalás a témáról April McMahon nyelvváltozásokról szóló könyvének vonatkozó alfejezete (McMahon 1994: 70–97), illetve August Dausen monográfiája (1991).

tekintettek rá, később, ha a kutatók egyes hangváltozásokkal kapcsolatos szabálytalanságokra és kivételekre nem találtak magyarázatot, az analógiára hivatkoztak – így vált a rendszerszerű jelenségek elméletéből a rendszertelen változások magyarázatává (vö. Lindström 2005: 185–188, McMahon uo).

Hopper – Traugott szerint a grammatikalizáció és az analógia lényegi különbsége, hogy a kettő különböző síkok mentén működik: **a grammatikalizáció a szintagmatikus sík mentén, az analógia a paradigmatiszikus sík mentén** (i. m. 56–62). Ezen túlmenően az analógiát a reanalízis mellett a nyelvi változások egyik fő **mechanizmusának** tartják, s a grammatikalizáció egyik nélkül sem fordulhat elő (i. m. 62). Ez azonban nem jelenti azt, hogy mint nyelvváltozások azonos státusúak lennének a grammatikalizációval (vö. Lindström 2005: 149–150).

Mások, például Lehmann, az analógiát a grammatikalizációtól **minőségileg eltérő jelenségnek** tartják, mivel „a folyamat a grammatikalizáció egyetlen paraméterét sem foglalja magában” (Lehmann 2005: 8). Véleménye szerint két eset lehetséges: **van analógia nélküli grammatikalizáció**: ilyen például a határozott névelő mutató névmásból való kialakulása; és **van analógia irányította grammatikalizáció** („analogically-oriented grammaticalization”), idetartoznak például a később igeragokká váló latin *habere* formái.

Egy harmadik megközelítéssel találkozhatunk a már többször idézett McMahonnál, aki a következő analógiatípusokkal számol – angol példákkal kísérve (1994: 71–76):

- **rendszeres analógia**
 - **analogikus kiterjesztés** („analogical extension”): egy létező morféma vagy viszony általánosulása, pl. az angolban az *-s*-es többes számé; mintázatokat foglal magában.
 - **analogikus kiegyenlítőds** („analogical levelling”): paradigmákat foglal magában, a diverzitás kiegyenlítése; sokan a hangváltozás „visszafordulásaként” értelmezik sokan – McMahon szerint sosincs teljes „hátraarc”, csak a paradigmák egyes részeiben.
- **szórványos analógia**
 - **kontamináció**, például a *brother* analógiájára alakult a *father* alak, amelyben réshang áll a szó közepén, nem zöngés zárhang, mint eredetileg; listajellegű szavaknál gyakori ez az egymáshoz idomulás, így számnevekenél: a *four* a *five* mintájára cserélte le a szókezdeti /k/-t /f/-re.

- **elvonás** („back-formation”): a *scare* – *scary*, *smell* – *smelly* mintájára egyes beszélők azt feltételezik, hogy a *lazy* töve a *laze* „ige”; McMahon ideveszi az általa „reinterpretációval” járó következő esetet is: a francia *cerise*-t az angol nyelvhasználók többes számú alakként értelmezték: *cherrie-s*, így lett belőle *cherry* alanyesetben. Analóg példa a magyarban: *csárda*, eredetileg: szerb *csardak*.
- népetimológia: a finn *jaloviiná*-ból ’nemes likőr’ *yellow wine*.

Figyelemre méltó, hogy McMahon olyan folyamatokat sorol be az analógia körébe, amelyek rendszerint **a lexikalizációs példák között** szoktak szerepelni: ilyen az elvonás vagy a népetimológia. Ez az elvonás azonban nem teljesen felel meg a Haspelmath definiálta változásnak, nála ez reanalízistípus (lásd a 3. 2. 3. fejezetet). Kérdéses, hogy minőségileg különböző folyamat-e az, ha egy végződést vonunk el egy szó végéről (pl. *izmus*), vagy ha egy szótövet a végzések alapján (pl. *bozont* a *bozontosból*).

3. 2. 5. Exaptáció

Az *exaptáció* viszonylag új terminus a nyelvészetben, azon belül is a nyelvváltozásokkal foglalkozó szakirodalomban,¹⁵⁴ első előfordulása 1982-ből származik (Gould–Vrba 1982, idézi Traugott 2004: 1). Az evolúcióbiológiából származó fogalom¹⁵⁵ ugyanakkor már korábban is létezett *funkcionális megújulás*, *konceptuális megújulás*, *regrammatikalizáció* stb. néven. Az utóbbi években egyre többször került elő a grammatikalizációkutatásban (Norde 2001, Traugott 2004, Lindström 2005 stb.); nem véletlenül: a degrammatikalizációs példák felülvizsgálata során kiderült, hogy számos eset valójában exaptáció.

Exaptáció alatt, mint korábban már láttuk, Roger Lass **egy olyan jegy újrafelhasználását érti, amelynek eredete nincs összeköttetésben vagy csak távolról kapcsolódik későbbi használatához** (1990: 80, idézi Traugott 2004: 3). Vagyis egy korábbi korábbi funkcióját változások következtében elvesztő, így üres elem új funkcióra tesz szert (ez az egyik alternatíva, a másik kettő: az elem eltűnik vagy marginális elem marad). Például: ilyen volt a holland *-e* végződés a mellékneveken,

¹⁵⁴ Az evolúcióbiológia exaptációfogalmát Chomsky is használja, de fent nem erről, hanem ennek metaforikus használatáról van szó (lásd még a 3. 1. 5. 3. fejezetben).

¹⁵⁵ Lindström jogosan figyelmezteti a kutatókat, hogy az evolúcióbiológia ismerete nélkül Lass terminusai könnyen félreérthetők (pl. *linguistic junk* ’nyelvi hulladék’; vö. *junk DNA* ’olyan DNS-rész, amelynek a funkciója nem pontosan ismert’; Lindström 2005: 121).

amely eredetileg (a 17. században) a főnév nemétől függően jelent meg nominativusban és accusativusban. Az afrikaansban a nem eltűnt, az elem pedig inflexió végződés lett: egy melléknév-alosztály jelölőjévé vált (Lass 1990: 95, idézi Traugott 2004: 4). A magyar szakirodalomban ez a jelenség *funkcióváltás* néven ismert, pontosabban a magyar terminus tágabb érvényű az exaptációnál, mivel a a funkciótlan elemek mellett egyes, funkciójukat el nem veszített elemek új funkcióban való felhasználására is alkalmazzák (lásd Sárosi 2003: 138, 145).¹⁵⁶ Példa a terminus egyik, illetve másik használatára:

- az *-n* mozzanatos képző (*moccan, zörren*), mely már „főlslegessé” vált, igei személyraggá alakult;
- az *-é* birtokjel *-i* melléknévképzővé, illetve *-é* családnévképzővé válása.

Az utóbbi nehézségeket okoz, mivel a funkcióval bíró elem funkcióváltása lehet egyszerűen funkcióváltás, lehet lexikalizáció, degrammatikalizáció, sőt grammatikalizáció is (amennyiben a képzők jellé válását annak tartjuk; lásd a 4. 5. fejezetet). Degrammatikalizációs altípusnak akkor tartható, ha egy grammatikai elem kevésbé grammatikaivá válik a megújulás során (a kérdéshez lásd Traugott i. m. 8–10). Traugott szerint ezek igazolt példák, tehát az egyirányúsági elv ellen szóló eseteknek tarthatók.

Nigel Vincent szerint az exaptációban egy régi, már nem használt forma kap új funkciót, a grammatikalizációban egy lexikális egység a rendszerhez viszonyítva kap új formát és új funkciót (idézi Traugott 2004: 6).

Az exaptáció a reanalízissel is összefüggésbe hozható, ha konceptuális újításként nézzük rá (lásd Traugott i. m. 5).

A legfontosabb idevágó kérdés azonban az, hogy honnantól kezdve is beszélhetünk exaptációról? Lehet-e egyetlen folyamatként szemlélni egy elem funkcióvesztését és új funkcióra való alkalmazását? Ha a kettő közti viszony nem folyamatos, márpedig nem az, s ha egy elem „hulladékként” sokáig várhat arra, hogy ismét funkciót nyerjen, akkor miért beszélünk **egyetlen** nyelvváltozásról? Nem lehet-e, hogy ez mégis grammatikalizáció, de egy olyan fajtája, amelynek esetében egy már grammatikai funkcióval bíró elem tesz szert újabb grammatikai funkcióra? Számít-e, hogy mi volt az elem előélete?

¹⁵⁶ Ugyanakkor Sárosi ugyanúgy határozza meg a funkcióváltást, mint az exaptációt szokás: „A funkcióváltás lényege az, hogy egy korábban más szerepű toldalék új funkciójú formánssá értékelődik át.” (Sárosi 2003: 167) Lehetséges, hogy inkább az *-i* melléknévképző és az *-é* családnévképző kialakulásának a besorolása hibás?

3. 2. 6. Pragmatikalizáció

A *pragmatikalizációt* több kutató is az egyes diskurzuselemek, köztük a diskurzusjelölők (discourse markers, a továbbiakban DM) kialakulását lefedő terminusként használja (pl. Onodera 2002, Arnovick 1999), noha grammatikalizációt ért alatta. A továbbiakban a diskurzusjelölők általános bemutatása mellett azzal a kérdéskörrel foglalkozom, hogy grammatikalizációnak tekinthető-e a kialakulásuk vagy sem.

3. 2. 6. 1. A diskurzusjelölők jellemzése

Az elmúlt évtizedekben a funkcionalista nyelvészeti irányzatok képviselői közül többen behatóan foglalkoztak a grammatikalizáció pragmatikai vonatkozásaival, diskurzusszerveződéssel való összefüggéseivel. Közülük Elizabeth C. Traugott mellett érvel, hogy a diskurzusjelölők kialakulása is mindenképpen grammatikalizációnak tekinthető, és hogy épp ezeknek az elemeknek a történeti vizsgálata tette nyilvánvalóvá, hogy sok, a grammatikalizációval kapcsolatos, azóta már tényként kezelt korábbi kritériumot újra kell és újra is érdemes gondolni (l. Traugott 1995, 1997, 1999), például az egyirányúsági elvet, a grammatikalizálódó egység szintaktikailag kötöttebbé válását, a hatókörszűkülést, vagy a grammatikának a grammatikalizációelméletben eddig bevált meghatározását. Mielőtt rátérnék ezeknek a kérdéseknek a tárgyalására, kiindulásképpen érdemes a diskurzusjelölők osztályát közelebbről is meghatározni, ismertetőjegyeiket számba venni.¹⁵⁷

Magam a diskurzusjelölők (a továbbiakban DJ-k) legáltalánosabb definíciójaként Bruce Fraser változatát fogadom el, miszerint a DJ-k „olyan kifejezések, amelyek diskurzusszegmenseket kapcsolnak össze”; illetve „a lexikai kifejezések egy olyan osztályát képezik, amely elsődlegesen a kötőszók, határozószók és elöljárószós szerkezetek szintaktikai osztályából kerül ki” (hozzátennénk: és idiómák, és igék, l. Walterei 2002a: 3–6) és fő funkciójuk az, hogy „az általuk bevezetett S2 szegmens és

¹⁵⁷ Ezt azért is indokoltnak látom, mert – néhány kivételtől eltekintve (pl. Keszler 1998, Kugler 2002, 2003) – a magyar nyelvű nyelvészeti szakirodalomban nem esik szó a diskurzusjelölőkről.

az azt megelőző S1 szegmens interpretációja közti viszonyt jelzik” (Fraser 1999: 931; vö. Fraser – Malamud-Makowski 1996).¹⁵⁸

Fraser találó jellemzése szerint a DJ-k egyfajta két helyiértékű viszonyként funkcionálnak: az egyik argumentum az általuk bevezetett részben található meg, a másik valahol a korábbi diskurzusból (vagyis az S1 nem feltétlenül a közvetlenül megelőző diskurzusszegmens; S2-nek esetleg nem is volt verbális előzménye, ekkor az S1 a tágabb beszédhelyzetből derül ki; például A belép a szobába üres kosárral, mire B: *Nos, nem kaptál?*). Fraser (1999: 938) ezt illusztráló képlete:

S1. DJ + S2

S1 és S2 szegmens „mérete” nem adható meg egységesen, változó – nem mondhatjuk, hogy ennyi és ennyi tagmondatból áll. Ez azt mutatja, hogy a diskurzus nem tagolható formális részekre.

Fraser két DJ-osztályról beszél (1999: 946–950):

- üzeneteket összekötő DJ-k, pl. kontrasztív jelölők: *John 150 fontot nyom. Ezzel összehasonlítva Jim 155-öt.*
- témákat összekötő DJ-k: a diskurzusirányítás egy aspektusát emelik be, pl. a tárgytól való elkalandozást: *Remekül néz ki ez az étel. Egyébként hol vásárolsz?*

Egy további, vizsgálódásunk szempontjából hasznos meghatározás Maj-Britt Mosegaard Hansené, illetve Richard Waltereité. Hansen szerint a DJ-k „a beszélőnek a hallgató felé irányuló instrukcióiként funkcionálnak, hogy az miképp integrálja a gazdaegységet [ti. azt, amiben az adott DJ felbukkan] a diskurzus koherens mentális reprezentációjába” (Hansen 1998: 358, idézi Waltereit 2002a: 7). Waltereit megközelítésében pedig a DJ-k a beszélőknek a diskurzus vagy az interakció szerkezetének manipulálását célzó stratégiáinak a történeti maradványai (i. m. 10). Néhány példa magyar DJ-kre:

Az úgy volt, hogy Kusturica besokallt, amiért Bregovic a sajátjaként adott el népzeneket éppúgy, mint Boban Markovic-nótákat. Lássuk be, nem volt korrekt gesztus tőle, különben lenyúlhatta volna Emir is éppenséggel. Szóval így esett, hogy a Macska-jaj t már Karajlicra bízta. (MNSz.)

¹⁵⁸ Fraser e definíciójának egy korábbi változata ugyancsak Traugottnál (1997) olvasható.

Persze a mobilhasználatnak is van etikettje. Legyen, de láthatatlanul, hogy ha szükség van rá, segítségül szolgáljon. Minden [sic!] egybevetve ma már nem nagy szám, ha van valakinek, sokan sajnos mégis azt hiszi [sic!], hogy ettől lesznek menők. (MNSz.)

Manapság elképzelhetetlenek a gondolkodó hősök, holott az életben fontos dolog, hogy egy-egy döntéshozatal előtt mérlegeljünk, gondolkodjunk. A tétovázás nem szégyen. Mindamellett az ilyen embernek nem könnyű az élete, sőt fájdalmasabb is. (MNSz.)

– A fürdőszobai jeleneteknél például egy párás tükör kellő felvezetés után sokkal nagyobb hatást kelt, mint akár egy kísértet.

*– **Apropó**, fürdőszoba. A film kulcsjeleneteinek nagy része itt játszódik. Utalás a *Psychó-ra*? (MNSz.)*

*Bár szemlátomást már eléggé kinőtték a lakást, ott minden bútort a fal mellé helyezett, s jókora teret hagyott középtűt. **Igaz is**, miért ragaszkodnak az installációi a fal közelségéhez? (MNSz.)*

A DJ-k számtalan néven szerepeltek és szerepelnek a pragmatikai szakirodalomban, például diskurzusdeiktikumokként (Schiffrin 1987) diskurzuspartikulákként (Schourup 1985), diskurzusoperátorokként (Redeker 1990, 1991) vagy diskurzuskapcsoló elemekként (Blakemore 1987, 1992; erről bővebben l. Fraser 1999: 932–937 és Schourup 1999: 227–265). Itt és most ez annyiban érdekes, hogy a DJ-k a konszenzus szerint a pragmatikai jelölők egy alosztályát alkotják, tehát nem minden, a diskurzusszerveződést segítő elem tekinthető DJ-nek. Azért sem diskurzuspartikuláknak hívják őket, mert ez a terminus meglehetősen sok problémát okozott (a partikula szintaktikai terminus, ennek ellenére a partikulák nem egyneműek; a DJ funkcionális osztály; a diskurzuspartikuláknak voltaképpen negatív módon van megkülönböztetve: „a partikulák azok a szavak, amik akkor maradnak hátra, amikor a többinek már kiosztottuk a szintaktikai kategóriákat” – véli Zwicky 1985: 292, idézi Schourup 1999: 229).

A DJ mint osztály egyik legszembevetőbb jellegzetessége, hogy igencsak heterogén elemekből áll össze: igen különféle szófaji osztályokból érkeznek. Az egyszerű DJ-k igékből, határozószókból, kötőszókból, indulatszavakból, előljárószavakból alakultak ki; a komplexebbek egész szerkezeteket, tagmondatokat foglalhatnak magukba (pl: *más szavakkal mondva*). Közös jellemzőik, amelyek mentén

egybesoroljuk őket, formálisan nem, csak funkcionálisan adhatók meg, mivel nincsenek közös formai tulajdonságaik (és ennyiben csak funkcionális-pragmatikai kategóriaként tarthatók számon; vö. Hansen 1998a: 65). A szakirodalom által többségében elfogadottnak tekinthető meghatározó vonásaik a következők (feltüntettem mellettük a kritikai észrevételeket, illetve a vitatott álláspontokat is):

- **Konnektivitás** (kapcsoló funkció): diskurzusegységeket kötnek össze, hatókörük túlmegegy az adott megnyilatkozáson, a diskurzuskoherenciához járulnak hozzá (globális és lineáris síkon is működhetnek). Korábbi elképzelések: határjelölő funkció, illetve bevezető funkció.
- **Multikategorialitás**: heterogének a tekintetben, hogy milyen szintaktikai osztályokból érkeznek
- **Prozódiai függetlenség** (intonációs törés, szünet figyelhető meg elhangzásuk után; írásban vessző, kettőspont használata – nem kötelező érvényű).
- **Szintaktikai leválaszthatóság, opcionális**: szintaktikai szempontból a kitételük opcionális, ha kihagyjuk őket, az általuk jelölt viszony a hallgató számára még fennáll. Kritikája: kihagyásukkal a viszony nem lesz egyértelmű a hallgató számára; jelenlétükkel segítik a hallgatókat az interpretálásban és egyidejűleg kiiktatják a szándékolatlan interpretációkat; elhagyva őket a mondat nem lesz agrammatikus, de lényeges nyom veszik el, ami a beszélőnek a diskurzusszegmensek közti viszonyról való véleményét tükrözi (Fraser 1999: 944).
- **Felcserélhetőség**: számos DJ felcserélhető egymással.
- **Metatextuális munkát** tesznek lehetővé a beszélő számára (Traugott 1995: 6).
- **Forráselemek**: olyan vegyes elemekből, szerkezetekből merítik elemeiket, amelyek már bírnak valamely olyan tulajdonsággal, ami jellemző a DJ-kre (pl. önmagukban is megnyilatkozásként képesek funkcionálni; sokszor – de nem kizárólag – szintaktikailag függetlenebb elemek, l. határozószók, igék).
- Nincsenek hatással a mondat igazságfeltételeire, **nem-propozicionálisak**, vagyis nem érintik a szegmens propozicionális jelentését.
- **Procedurális**, nem konceptuális **jelentéssel** bírnak, szövegszinten és interperszonális szinten töltenek be egy adott funkciót; tkp. a beszélő instrukciójául szolgálnak, így a konvencionális implikaturák közé sorolhatók (Hansen 1998a).

- **Magjelentésük van**, specifikusabb értelmezésüket mindig a kontextus alakítja ki (poliszémia-elképzelés). Más felfogásban: egy adott DJ-nek számos jelentése van (homonímia-elképzelés).

A diskurzusjelölők további, nem meghatározó vonásai:

- **Szórend:** a (szegmens)kezdő pozíció a prototipikus, de nem kizárólagos (közbevetett és záró pozíció is lehetséges – DJ-től függ).
- **Több DJ is előfordulhat** egy szegmensben, akár csoportosulva is.
- **Oralitás:** a legtöbb DJ elsődlegesen a beszédben fordul elő

Úgy vélem, a szintaktikai leválaszthatóság szempontja megkérdőjelezhető, hiszen a DJ-k nyilvánvalóan nem szintaktikai, tehát mondatszinten működnek, hanem pragmatikai, vagyis diskurzusszinten. Ezért nem jogos – szintaktikai szemszögből nézve – elhagyhatóságról beszélni. Ha nem jelölöm azt a viszonyt, amit a DJ jelezne, azzal is kommunikálok valamit, vagy éppen azt okozom, hogy félresiklik a kommunikáció, mert a mondandóm alulspecifikált lesz. Kommunikációs, pragmatikai szempontból nézve ez az opcionalitás nem értelmezhető. Ugyanez a helyzet a DJ-k egymással való (részbeni) felcserélhetőségével: az adott diskurzust önmagában nézve nem mondhatom, hogy bármelyik elem felcserélhető lenne egy másikkal, hiszen az adott megnyilatkozásban az adott DJ hangzott el/jelent meg. Schourup szerint maga a DJ jelölte viszony ettől a kihagyástól még fennáll, nem a DJ-k hozzák létre, hanem mindössze visszatükrözik azt (Schourup 1999: 232). Ez azonban (tehát a hiány jelölte viszony) szerintem egészen mást jelent, mint az elhagyott DJ esete. Az első esetben van DJ, de a beszélő valamilyen kommunikációs okból kifolyólag elhagyta, s ezzel implicál valamit.¹⁵⁹ Kihagyás esetében ugyanakkor nincsen DJ, így a viszony sem létezik. A kihagyás ezért inkább langue szinten vizsgált jelenség, parole szinten nincs értelme beszélni róla, legfeljebb szándékos elhagyásról.

3. 2. 6. 2. *A diskurzusjelölők kialakulása és a grammatikalizáció*

A DJ-k a nyelvekben, így a magyarban is, fokozatosan alakultak ki különböző elemekből. Komoly érvek szólnak amellett, hogy nem tekinthetők az adott szófaj –

¹⁵⁹ Például: A beszélgető felek – A és B – úgy tudják, hogy Pál olyan ember, aki nem szereti ha a felesége, Éva eljár otthonról, ezért gyakran ő is otthon marad. Ha tehát az adott nap estéjén Éva otthon maradt és nem ment el a megbeszélt helyre, annak feltehetően Pál volt az oka.

A.: – *Pál otthon volt. Éva nem tudott eljönni.*

B.: – *Szegény!*

amelynek a köréből az adott DJ kikerült – egyik, az idők során szerzett funkciójának (pl. Redeker 1991, idézi Lenk 1998: 246): ennek mind prozódiai, mind szemantikai sajátosságai, mind függetlensége ellentmond. Ha pusztán jelentésváltozást nézünk a folyamatra, akkor is feltűnik, hogy az elem új funkciójában már nem mondat szinten működik, hanem diskurzusszinten, a többi mondatrészhez való kapcsolata meglazult, például: *Ja és egyébként a tanár fizetést kap azért, hogy csinálja* (Index fórum). (A későbbiekben, a magyar példákat vizsgálva erre a kérdésre még röviden visszatérek.)

Megkérdőjelezhető az az értelmezés is, miszerint a diskurzusjelölők esetében csak jelentésváltozásról beszélhetünk. A folyamat valójában formai módosulásokkal is járhat: a németben például megfigyelhető az *ich meine* főmondat fokozatos redukciója, melynek során az az alárendeléstől (1) a mellérendelésen (2) át a diskurzusfunkció kifejezéséig (3) jutott el (Auer – Günthner 2003: 9, a saját kiemeléseim):

1. ***ich meine, daß wir ihr noch eine Chance geben sollten***
2. ***ich meine, wir sollten ihr noch eine Chance geben*** (szóbeli közlés)
3. ***mein wir sollten ihr noch ne Chance geben*** (szóbeli közlés)

További példák: (*ich*) *glaub, ichsagmal(so)* (i. m. 11–12). Tény, hogy erózió elsősorban a komplexebb szerkezetű – például szintagmából, tagmondatból álló – diskurzusjelölőknél tűnik fel (i. m. 19), viszont nyilvánvaló, hogy a jelentésváltozást ebben az esetben formai–fonológiai módosulás kísérte (mely együttjárás a grammatikalizáció egyik ismérve).

Visszatérve az alapkérdéshez, hogy grammatikalizációnak tekinthető-e a diskurzusjelölők kialakulása vagy sem, a szakirodalmat szemlélve érdekes kép tárul elénk. E. C. Traugott nyomán (Traugott 1995, 1999) a legtöbben elfogadják, hogy ez a változás grammatikalizáció (pl. Hansen 1988: 238; Archakis 2001; Onodera 1995; Trillo 2002: 774). Mások alapos vizsgálatok, esettanulmányok után kísérlik meg minősíteni a folyamatot. A sorból kiemelhető R. Waltereit, illetve a már idézett P. Auer és S. Günthner neve, akik – Traugott után – Ch. Lehmann grammatikalizációs paramétereit mentén próbálták meg értékelni a diskurzusjelölők kialakulásának folyamatát (részletesen l. később). Meglepőnek tűnhet, hogy különböző eredményre jutottak: Waltereit konklúziója, hogy ezek a diskurzuselemek nem grammatikalizációval keletkeztek, mert ez a változástípus a lényeges pontokon ellentmond a kanonikus grammatikalizációnak (Waltereit 2002a, b). Auer és Günthner viszont arra a következtetésre jut, hogy a diskurzusjelölők létrejötte egyfelől grammatikalizációnak tekinthető, másfelől nem, ám ez az ellentmondás részben a diskurzusjelölők

sajátságaival, részben a lehmanni paraméterek elégtelenségével magyarázható (Auer – Günthner 2003; l. még Traugott 1995). Az alábbiakban arra is keresem a választ, hogy vajon tényleg szükség van-e a lehmanni grammatikalizációs paraméterek újrafogalmazására vagy sem.

A diskurzusjelölők kialakulásának a grammatikalizációs folyamatokkal történő összehasonlítása a következő eredménnyel járt:

- **Deszemantizáció:** a diskurzusjelölők jelentése procedurális (nem denotatív), a beszédeseményre referálnak (l. Traugott 1995: 14). Kialakulásukkor az eredeti szemantikai jegyek zöme eltűnik: a magyar *mellesleg* határozószóból vált diskurzusjelölővé; a határozószó eredeti 'oldalvást, oldalt' jelentését a 'mellékesen, kitérsképpen, nem fő dolog gyanánt' váltotta fel, amely a diskurzusjelölői funkció alapjául is szolgált: az elem a beszéd tárgyától való eltérést, egy új téma vagy melléktéma bevezetését fejezi ki, például: *Csak mellesleg: bár itt hagyományosan sorszámokat használunk a megnevezére, de ez is téves, ugyanis tőszám értékű hatványra emeljük az adott számot;* illetve: *Aztán csodálkozunk, hogy nincs hal, amit mellesleg túl is halászunk.* (Index fórum).

Látható, hogy határozószói jelentéshez képest a diskurzusjelölői funkció a beszédtema mellékességére vonatkozik, ezzel szemben a határozószói jelentés az adott mondat valamely fölérendelt mondatrésze, például az aktuális állítmány jelentéséhez kapcsolódik: *S folytatta, de egészsége tekintetéből csak mellesleg, tanulásait* (1868: MTK.). A diskurzusjelölők jelentése nem denotatív, hanem procedurális; a beszédeseményre vonatkoznak, nem arra, amire maga a megnyilatkozás referál (l. Traugott 1995: 14).

Fonológiai kopás: szóbeli használatnál megfigyelhető, például: *nem tu'om~nem t'om* (l. Verzögerungsmarker, vö. Auer – Günthner 2003: 11); de igen ritka. Ugyanakkor az ismert grammatikalizációs esetekben sincs mindig fonológiai kopás jelen (pl. határozószóból alakult névutók, igekötők esetében a magyarban).

- **Paradigmatizáció:** bár a diskurzusjelölők nem rendeződnek a hagyományos értelemben vett paradigmákba, ez más, elismerten grammatikalizációs folyamat révén kialakult elemekről is elmondható, így a kötőszókról is. A grammatikai elemek paradigmatizációja eltérő fokú lehet.
- **Kötelezővé válás:** gyakori megállapítás a szakirodalomban, hogy a grammatikai elemek kötelezők, a diskurzusjelölők nem kötelező részei egy közlésnek, vagyis

ha elhagyjuk őket, nem sérül az adott mondat grammatikai szerkezete (Brinton 1996, idézi Schourup 1999: 231). Két ellenérv is felhozható: a kihagyhatóság a grammatikalizációval kialakult kötőszókra is igaz lehet. Másodsor: egyáltalán nem biztos, hogy a diskurzusjelölők kihagyásával az általuk kifejezett funkció egyértelmű marad a hallgató számára. Az opcionalitást pragmatikai szempontból elfogadhatatlannak tartom, mivel nem ellenőrizhető, hogy a beszélő ki akarta-e tenni a jelölőt, vagy sem. A diskurzusjelölők segítik a hallgatókat az interpretációban, s kiiktatják a szándékolatlan interpretációkat (l. Fraser 1999: 944; Schourup uo.).

- **Kondenzáció** (azaz hatókörszűkülés): a nyelvi egység szerkezeti hatóköre a grammatikalizáció előrehaladtával csökken, vagyis egyre kisebb méretű konstrukció felett „diszponál”; a diskurzusjelölők azonban nagyobb léptékűnek nevezhető diskurzusszegmensekkel operálnak. A hatókörbővülés véleményem szerint természetszerűleg következik a diskurzusirányítói szerepkörből: nem is csökkenhet, hiszen a diskurzusjelölő diskurzusszegmenseken átívelő (alap)funkciót tölt be. A hatókörszűkülésnek a kanonikus grammatikalizációs esetekre is vonatkozó érvénytelenségéről l. pl. Traugott 2001: 11. Waltereit szerint a DJ-k nem „zsugorodnak össze” (Waltereit 2002a: 25).
- **Egybeforrás**: a kondenzációval és a fonológiai kopással összefüggésben előfordulhat, ha nem is tipikus (ismét l. az 1. pontot és a példákat).
- **Kötötté válás**: a grammatikai elemek rögzített pozíciójuk, a diskurzusjelölők nem, a megnyilatkozás több pontján is megjelenhetnek – ez a konszenzus. Ugyanakkor az esetek túlnyomó többségében annak a diskurzusrésznek az elején helyezkednek el, amelyre vonatkoznak:

Mindenesetre én nagyon várom, hogy szülessenek kis halacskáim :)

Egyébként az áll.kereskedések nem veszik be a guppikat? Ingyen, s így legalább nem kellene tomegyilkosságot elkövetni ahogy irtad. (Index fórum, 2005, 22706. hozzászólás; http://forum.index.hu/Article/showArticle?na_start=2000&na_step=500&t=9006073&na_or der=)

Ez funkciójuk ismeretében jól érthető, hiszen a hozzájuk kapcsolt diskurzusszegmensről, pontosabban annak a megelőző szegmensekhez való viszonyáról szolgálnak információval (kivéve ha épp a hátulsó pozíció az

indokolt, mert épp kiegészítést, hozzátoldást valósítanak meg). Az általános hiedelemmel ellentétben tehát a diskurzusjelölők sem állhatnak akárhol a mondatban. És ismét említsük meg a kötőszókat, amelyek kis mértékben mozoghatnak a mondatban.

A fentiekből látható, hogy a diskurzusjelölők kialakulása felmutat bizonyos grammatikalizációs paramétereket, ám semmiképpen nem sorolható annak tipikus változatai közé. De vajon csak ezeket a kanonikus grammatikalizációs eseteket érdemes elfogadni? Ha így lenne, számos elem fejlődését ki kellene zárunk a grammatikalizációból, például a kötőszókéit is.¹⁶⁰

Ha összehasonlítjuk az eddigi, a Lehmann-féle paraméterek alapján lefolytatott vizsgálatokat, a már említett ellentmondásos képet kapjuk:

A diskurzusjelölők kialakulásának értékelése a lehmanni paraméterek mentén

SZERZŐ	TRAUGOTT 1995	WALTEREIT 2002A, B	AUER – GÜNTNER 2003
FOLYAMAT			
deszemanticizáció/ fonológiai kopás	+	–	+
paradigmatizáció	n	–	?
kötelezővé válás	n	–	?
kondenzáció	–	–	–
egybeforrás	+	–	–
kötötté válás	–	–	+

(jelmagyarázat: + = jellemző; – = nem jellemző; ? = vitatható; n = nem ír róla)

Látható, hogy Waltereitnél a diskurzusjelölők kialakulása egyetlen grammatikalizációs kritériumnak sem (!) felel meg, míg Traugottnál és Auer – Günthnernél akadnak kivételek (az egyik egybe is esik kettejüknél: a deszemanticizáció, vagyis az eredeti jelentésjegyekből történő vesztes, a jelentésáltalánosulás). A jelenség oka abban keresendő, hogy a kutatók eltérő álláspontot képviselnek a grammatikalizációt, annak „igazi” kritériumait, illetve a diskurzusjelölők státusát illetően. A lehmanni paraméterek egyértelműen a grammatikalizációnak elsősorban

¹⁶⁰ A diskurzusjelölők hasonlósága a kötőszóhoz szemmel látható, vannak, akik a kettőt szét sem választják érdemben (így egy kötőszó mondat- és diskurzusfunkcióit sem). Ennek viszont ellentmond a tény, hogy a diskurzusjelölőknek csak egy része kapcsolódik kötőszóhoz mint forráselemekhez (a két osztály egymással való összefüggéséhez l. még Dér 2004b).

morfologizációként ismert változatára mint prototipikus esetre vonatkoznak (vö. Hopper – Traugott 1993: 131). Az is nyilvánvaló, hogy a kanonikus grammatikalizáció a fentiekén kívül más paraméterekkel is jellemezhető volna, Traugott például a pragmatikai erősödést és a szubjektifikációt emeli be ilyen kritériumként – márpedig ezek a diskurzusjelölők kialakulására is jellemzők (l. Traugott 1995, 1999). Lehmann paraméterei valójában nem tartalmazzák a kanonikus grammatikalizáció összes lényeges tulajdonságát: nem árulnak el semmit a forrásszerkezetek sajátosságairól; a denotatív jelentés hiányáról stb. Leginkább a folyamat következményeit reprezentálják, ám ezek a jellemzők attól is függenek, hogy az adott elem a grammatikalizációs ösvény melyik állomásánál tart.

Az említett pragmatikai erősödés és szubjektifikáció is – mint a 2. 2. 2. 1. fejezetben láttuk – elsősorban a grammatikalizáció korai fázisára jellemző. A szubjektifikáció esetében a grammatikalizálódó elem jelentése a beszélő különböző, főleg metatextuális attitűdjeivel gazdagodik olyan módon, hogy azok konverzációs implikaturákként beleépülnek, azaz a jelentések idővel kódolják a beszélő nézőpontját és attitűdjeit, amelyeket a beszédesemény kommunikációs világa határoz meg (Traugott 1999a: 1–11). Richard Waltereit ezt úgy nevezte, hogy a beszélői motivációk a kommunikációs szándékok absztrakcióiként gondolhatók el, s a diskurzusjelölők ezeket tükrözik (Waltereit 2002: 2). Traugott meglátása szerint már széles körben elfogadott az a nézet, hogy a grammatikalizáció korai fázisára a szubjektív kifejező erő megnövekedése, egyfajta „pragmatizáció” (a pragmatikai szignifikancia növekedése) a jellemző (l. Traugott i. m.). További konklúziója az, hogy a hatókörbővülést meg kell engedni a grammatikalizáción belül. Véleményem szerint ezek megintcsak szintaktikai kritériumok, amelyek állnak más, tipikusan grammatikalizáció útján létrejött grammatikai elemekre, de természetük okán nemigen alkalmazhatók a DJ-kre (l. fentebb az opcionálisról írottakat). S mivel nem alkalmazhatók rájuk, nem mondhatjuk, hogy ez egyenlő azzal, hogy nem teljesítik ezeket a szintaktikai kritériumokat.

Traugott grammatikalizációmeghatározása lényeges a vizsgálatunk szempontjából: eszerint a folyamat során lexémák igen jól meghatározott pragmatikai és morfoszintaktikai kontextusban grammatikai elemekké, tehát a nyelv struktúráját adó anyaggá válnak. Ebből következik, hogy a DJ-k, amelyek szintén a nyelv struktúráját adó anyagok közé számítanak, kialakulásukat tekintve grammatikalizáción mennek keresztül. Ez a tágabb grammatikalizációfelfogás egy olyan grammatikafelfogást

tükröz, amely nemcsak a fonológiát, a morfoszintaxist és a szemantikát foglalja magába, hanem a (szűkebb értelemben vett, azaz) nyelvészeti pragmatikát is.¹⁶¹ Traugott megoldása tehát arra a felvetésre, hogy a DJ-k ne lennének elemei a grammatikának, s így kialakulásuk sem tekinthető grammatikalizációnak, az, hogy a DJ-k általános jellemzőik miatt (procedurális jelentés, külön intonáció, a gyakoriság megnövekedése, esetleges fonológiai redukció) joggal tekinthetők a grammatika részének.¹⁶²

A DJ-k grammatikalizációja egy további, méghozzá igen lényeges szempontból is megkérdőjelezhető lenne: a gúnyneven csak „dogmaként” emlegetett egyirányúsági elvnek való ellentmondása miatt. Traugott javaslata a következő: az egyirányúsági elvnek egy jóval tágabb és gazdagabb meghatározása javasolt, mivel az eddigi félrevezető (l. a számos vitát arról, hogy létezik-e degrammatikalizáció). Úgy véli, hogy Talmy Givón elhíresült fejlődési sora – diskurzus > szintaxis > morfológia > morfonetika > zéró (Givón 1979: 209) – már eddig is sok félreértést okozott. Ez a változási vonal eredetileg a szintaxis megújulásának, kialakulásának illusztrálását szolgálta. Számos, nyelvészeti gyűjtéseken alapuló empirikus vizsgálat igazolta már, hogy sok olyan struktúra van, ami diskurzuscélokra használt, tehát a diskurzus nem pusztán kiinduló-, de „célállomás” is.

A DJ-k a következő egyirányú változásokat fel is mutatják (Traugott az *in deed* példájával illusztrálja ezeket, l. 1995: 6): a dekategoriációt, a jelentés általánosulását, a szubjektifikációt, a pragmatikai funkciók kibővülését, olykor fonológiai redukciót is. Hansen (1988b: 238) szerint a DJ-k valójában még mindig grammatikalizálódnak és funkciószavakká fognak válni, a grammatikalizációs kontinuum közepén tartanak.¹⁶³

Az eddigieket szem előtt tartva úgy vélem, hogy a DJ-k történeti kialakulását érintő vizsgálatokban túlságosan nagy jelentőségre tettek szert olyan módszerek és kritériumok, amelyek **épp a DJ-k sajátos tulajdonságait hagyták figyelmen kívül.**

¹⁶¹ Itt ismét hivatkoznék a 2. 2. fejezetben már elhangzottakra, miszerint figyelemreméltó módon az egyik legfrissebb és mérvadónak tekinthető grammatikalizációs, illetve nyelvtörténeti munkában is a szerzők elsősorban szemantikai-pragmatikai változásként határozzák meg a grammatikalizációt (a *Handbook of Historical Linguistics* (Joseph – Janda 2003) szerzői a könyv VI. részében, a „Pragmatiko-szemantikai változások” körében tárgyalják, elkülönítve azt a morfológiai és lexikai változások, a fonológiai változások, illetve a szintaktikai változások c. résztől, pedig a grammatikalizációnak természetesen morfoszintaktikai–fonológiai vonatkozása is van). Ez azt mutatja, hogy a grammatikalizáció kutatásában nehezen kialakuló konszenzus itt valamiféle nyugvópontra talált: a kutatók abban mind egyetértenek, hogy ez a nyelvi változás(típus) szemantikai és pragmatikai előzményekkel és következményekkel jár.

¹⁶² További mellettük szóló érv az is, hogy a DJ-k szintaktikai szerkezetekből származnak.

¹⁶³ A lexikalizációval szembeni érv pedig az, hogy a lexikalizált elemek szintaktikailag és prozódiailag igencsak eltérően viselkednek a DJ-khöz képest. – Traugott 1995: 4

Valójában mind a négy kritikai pont visszautasítható azáltal, hogy a pragmatikai funkciót betöltő elemekre nem vonatkoztathatók azok a szűk, szintaktikai szempontból „számonkérő” kritériumok, amelyek más, nem a diskurzus szintjén operáló grammatikai elemekre igen. **A DJ-k kialakulása nem ítélné meg olyan kritériumok mentén, amelyeknek azok eleve meg sem felelhetnek.** Nem is várható el egy diskurzuselemről, hogy ugyanazokat a kötöttségeket mutassa fel, mint például egy névutó vagy egy igekötő. Ugyanakkor azt sem állítom, hogy a szintaxist teljesen figyelmen kívül kell hagyni, ha a DJ-kről van szó. Waltereit-tel értek egyet, aki szerint „a DJ-knek természetesen van szintaxisuk a széles Peirce-iánus értelemben véve, tehát a leírásukban valamiképpen referálni kell arra a viszonyra, ami más nyelvi jelekhez fűzi őket a diskurzus előrehaladásában. De nem látszanak a szintaxishoz tartozni úgy, ahogyan a terminust a szintaxissal foglalkozók értik ... nem alkotnak közvetlen összetevőt más szintaktikailag meghatározott alkotórésszel” (Waltereit 2002a: 10).¹⁶⁴

3. 2. 7. Konklúziók

A jelenlegi lexikalizációmeghatározások tulajdonképpen két nagy csoportba sorolhatók:

- léteznek általános definíciók, például: „A lexikalizáció eredményeképpen szótári egységek: lexémák vagy szóértékű állandósult szókapcsolatok (frazémák, idiomák) jönnek létre” (Horváth 2005);
- és vannak a lexikalizáció egyes fajtáit reprezentáló meghatározások: az elvonást, az idiomatizációt, a hasadást stb. leíró definíciók.

A lexikalizáció körébe tartozó jelenségeket több kutató szerint sem lehetséges egyetlen meghatározás alá vonni, mivel a lexikalizáció összes megnyilvánulási formáját illetően **nincs olyan jegy, amely közös lenne:** így vélekedett Lindström (2005: 105, lásd fentebb); Himmelmann pedig csak **az idiomatizáció és a fosszilizáció egyező vonását** találta meg, egyéb, a lexikalizáció körébe sorolt változásokét nem. Véleményem szerint azonban létezik egy olyan „legkisebb közös nevező”, amely összefogja ezeket a definíciókat vagy azok kapcsolódnak hozzá valamilyen módon¹⁶⁵: lexikalizáció minden olyan folyamat, amelynek végeredményeképpen **(új) lexikális egység jelenik meg** (vagyis a kimeneti oldal felől határozható meg a folyamat; a bemenet változhat:

¹⁶⁴ De tudjuk, hogy Waltereit a folyamatot nem tartja grammatikalizációnak, mivel az szerinte nem felel meg Lehmann grammatikalizációs paramétereinek (Lehmann 1995: 126–160, 164; 2002: 112–143).

¹⁶⁵ Például a következők köthetők áttételesen ehhez a közös jegyhez: a jelentésváltozás, a grammatika produktív szabályai alól való kiesés.

lehetnek független szavak, egyetlen szó, grammatikai elem stb.). **Ez a vonás azonban nem határolja el pontosan a lexikalizációt más nyelvváltozásoktól**, hiszen például a reanalízis egyes változatainál is új lexéma keletkezik (lásd fentebb). A grammatikai formák → lexémák, valamint a lexémák → lexéma típusú definíciók sem használhatók jól, hiszen ezek a jellemzők ugyancsak igazak lehetnek más, eltérő nyelvváltozásokra vagy egyedi nyelvi jelenségekre: az első a degrammatikalizáció esetében is igaz; a második pedig szintén jellemző lehet a reanalízis egyes változataira. Véleményem szerint a Lindström szupergrammatikalizáció analógiájára kínálkozó superlexikalizáció bevezetése sem oldaná meg azt a fentebb bemutatott fogalmi zavart, amelyet a *lexikalizáció* kifejezés számtalanféle használata okoz. A szupergrammatikalizációt, amely a grammatikai viszonyok kifejezésére létrehozott nyelvi eszközök összefoglaló neve, ugyancsak nem tartom elfogadható fogalomnak: Lindström felsorolásából ugyanis kimaradt egy sor fontos folyamat: a reanalízis, amely grammatikalizáció nélkül is produkálhat grammatikai morfémát, igaz, igen ritkán: ilyen a magyar *nélkül* névutó, lásd korábban. Az analógia eredménye ugyancsak lehet grammatikai egység. Kérdéses, hogy a szupergrammatikalizációba csak az új grammatikai kategóriákat, vagy az új grammatikai elemek létrehozó változások tartoznak-e. Ugyanakkor nem minden egyes grammatikalizációs folyamat hoz létre új kategóriát.

Úgy vélem, hogy egy ponton túl mindenképpen célszerű lenne gátat vetni az egyes fogalmak parttalan alkalmazásának, így a lexikalizációénak is. Ha belegondolunk, a lexikalizációba gyakorlatilag a degrammatikalizáció is beletartozik (láttunk is rá példát), hiszen az utóbbi esetében is új lexéma születik; de a degrammatikalizáció – melyet egyelőre nem indokolt önálló változásnak neveznünk – graduális. A gradualitás megléte vagy hiánya véleményem szerint alapvető jellemzője egy nyelvi változásnak (noha önmagában egyetlen nyelvváltozást sem határoz meg). A komplexebb nyelvi folyamatok, például az olyanok, amelyekről Horváth Katalin is írt (2005), így a szerves szóösszetételek kialakulása, valójában nem egy, hanem több összeépülő vagy egymás utáni folyamatot takarnak – így a graduális és ugrásszerű változások nem feltétlenül kerülnek ellentmondásba.

Nem szerencsés tehát, ha a lexikalizáció körébe az egymást kizáró esetek is beletartoznak (lásd az előbbit: degrammatikalizáció és lexikalizáció; illetve degrammatikalizáció és grammatikalizáció), s nagy problémát okoznak az eltérő fogalmi szinten mozgó változatok is (hasadás, idiomatizáció és a „lexikonba kerülés”

vagy „a grammatika produktív szabályai alól való kikerülés” – ezek egyszerre nem lehetnek a lexikalizáció „egyenszintű” definíciói).

Ami biztos: **a lexikalizáció semmiképpen nem a grammatikalizáció ellentétes folyamata,**¹⁶⁶ ezt számos tanulmány is igazolta (Horváth K. 2005, Himmelmann 2003 stb.) **Képes a grammatikalizációtól függetlenül, de azon belül is megnyilvánulni, akárcsak a reanalízis.**

Számunkra a lexikalizáció grammatikalizációhoz való viszonyának a tisztázása a legfontosabb, pontosabban feltéve a kérdést: játszik-e a lexikalizáció bármelyik (al)típusa szerepet a grammatikalizációban, ha igen, hol mikor és milyen? Minden grammatikalizációban vagy csak bizonyos fajtáiban figyelhető meg lexikalizáció?

A lexikalizáció a grammatikalizációval a következő összefüggésekben tárgyalható:

- A lexikalizáció **minden grammatikalizációban részt vesz**, mivel a kialakuló grammatikai elem bekerül a lexikonba. A lexikalizáció itt a lexikonba történő bekerülést jelenti, és amennyiben ezt a meghatározást elfogadjuk, minden grammatikalizáció magában foglal lexikalizációt.
- A lexikalizáció minden grammatikalizációnak része a Traugott-féle **szemantikaisulás** értelmében: egy bizonyos kontextusban a grammatikalizálódó szerkezethez társuló pragmatikai következtetések beépülnek a szerkezet jelentésébe (részletesen lásd a 2. 2. 2. 1. fejezetben). A lexikalizáció ebben az esetben olyan szemantikai folyamatot takar, amelynek során egy nyelvi egység jelentésébe újabb elemek épülnek be.
- Greenberg szerint a lexikalizáció **a grammatikalizáció kései fázisaiban működik deszemanticizáció** (jelentésvesztés) **formájában**, mely disztribúciós változásokkal jár együtt, s a nyelvi egység zsugorodásához és az alkotórészek összeolvadásához vezethet – ezt nevezi kontraktív (összehúzó) deszemanticizációnak vagy lexikalizációnak. A kontrakció lényege, hogy a morféma bizonyos lexikai formákban fosszilizálódik (Greenberg 1991, idézi Lindström 2005: 97–98).
- A lexikalizáció mint **egyes grammatikalizációk része** is megfigyelhető (esetleg azokkal párhuzamosan haladó változásként is elképzelhető, vö. Lindström 2005: 106): olyan grammatikalizációs folyamatok utolsó stádiumában játszik szerepet, amelyekben az eredetileg szintagmatagként/szóösszetételi tagként működő, majd

¹⁶⁶ Csak abban az esetben, ha lexikalizáció alatt valójában degrammatikalizációt értünk.

affixumokká agglutinálódó nyelvi egységek jelentése homályosul el. Ez minden, önálló szóból agglutinálódó inflexiós és derivációs elemet érint, tehát a kanonikus grammatikalizációs esetekről¹⁶⁷ van szó: a magyarban ilyennek tekinthetjük például a névszó + névszó szintagmából, majd névszó + névutó konstrukcióból kialakult névszó + rag alakulatokat, például névszó + *bél* 'belső rész' főnévből kifejlődő *-ban/-ben* határozóragos alakot.¹⁶⁸ A lexikalizáció itt szóképzési folyamatot jelent: szintagmák lexémává válását, összetett szavak kialakulását, mely grammatikalizációba ágyazódik be. A szóösszetételek fenti speciálisnak mondható fajtáját, tehát azt, amikor az egyik összetételi tag raggá/képzővé válik, általában csak grammatikalizációként említik, a folyamat jellemzésekor rendszerint nem térnek ki a lexikalizációra.

- Ugyanakkor az a lehetőség is fennáll, hogy egyes lexikalizációs „folyamatokra” **a grammatikalizációt megelőző, illetve követő változásként tekintsünk.** Az előző esetben, az affixumok agglutinációjára azt is mondhatjuk, hogy a lexikalizáció még a grammatikalizációt megelőzően lezajlott. Christian Lehmann ezért állítja azt, hogy a grammatikalizáció nem foglal magában lexikalizációt: az *auf Grund (von)* > *aufgrund (von)* 'vmi alapján' névutós szerkezetnek még prepozícióvá válása előtt lexikalizálnia „kelltt”. „Ebben az értelemben a grammatikalizáció előfeltételezi a lexikalizációt” – fogalmaz (Lehmann 2002b: 1). Ezzel párhuzamos esetnek tűnik a rag- és jelszilárdulás a magyarban:

„A határozói viszonyokat jelölő ragos névszók, illetőleg névmások egy részében a tő és a rag kapcsolata szintén igen korán megszilárdult, és a szóalak ebben a toldalékolt formában állandósult. Az alapszó (*rögt-ön*, *reg-gel*) vagy a toldalék (alkalmas-*int*, sok-*á*), esetleg mindkettő (*gyalog*, *tú-l*, *ige-n*) elavulásával a két elem kapcsolata morfológiailag is

¹⁶⁷ Kanonikusnak tartják az önálló szóból származó affixumokat (főként az inflexiós morfémákat).

¹⁶⁸ Az „önálló szóból” megfogalmazás sokszor félrevezetőnek tűnik, hiszen a magyar nyelv esetében általában (de nem mindig!) **ragos** névszóról vagy – igen sokszor – **határozósóról** mint kiinduló elemről van szó. Egyáltalán nem mindegy, hogy a névszó ragot visel-e vagy sem. Természetesen a részletes nyelvtörténeti tárgyaláskor már rendszerint pontos a fogalmazás, de meglátásom szerint ehhez minden esetben ragaszkodnunk kellene. Így hát a *-ban/-ben* rag sem a *bél* önálló szóból alakult ki, hanem a *belen* (*bél* + *-n* locativusrag) ragos névszói, majd névutós alakulatból, még pontosabban a névszó + ragos névszó (feltehetően birtokos jelzői) szintagma > névszó + névutó konstrukcióban. Tisztában vagyok vele, hogy a fenti fordulat ökonomikus volta miatt kedvelt, én magam is használom, de a továbbiakban kerülni kellene ezt a leegyszerűsítő használatot (vagy például a *származik* kifejezést használni, mely talán kevésbé sugallja a közvetlen eredetet).

elemezhetetlenné vált. Az effajta toldalékszilárdulás új szófaji kategóriák megjelenését eredményezte: határozószók, névutók, igekötők keletkeztek. Ez a szóalkotási mód tehát főként a viszonzyszórendszer kialakulásában játszott döntő szerepet” (Zsilinszky 2003: 184–185; a saját kiemelésem).

Az idézetből mindazonáltal nem derül ki, hogy ez a fajta szóalkotás időben hogyan viszonyul a grammatikalizációhoz (része-e vagy megelőzi), így egyik értelmezést sem zárhatjuk ki.

A grammatikalizációt követő lexikalizációról akkor beszélhetünk, ha a grammatikalizálódott egységek lexikonba kerülését nem a kialakulásuk részeként, hanem az azt követő folyamatként képzeljük el. Ez azonos azzal az elgondolással, hogy a grammatikalizációval létrejött elem belép a lexikonba. A kérdés az, hogy ezt a grammatikalizáció részének kell-e tekintenünk vagy sem.

Látható, hogy egyes lexikalizációs változások az összes, mások csak bizonyos grammatikalizációs folyamatok esetében jelennek meg; **értékelésük teljes mértékben attól függ, hogy a lexikalizációt hogyan definiáljuk, melyik fogalommal azonosítjuk a sok közül.** Ebből fakadhat, hogy vannak szerzők, akik a lexikalizációt kizárják a grammatikalizációból (mint degrammatikalizációt), mások egyes vagy az összes grammatikalizációs folyamat részeként kezelik (lásd a fenti eseteket).¹⁶⁹ Ennek megfelelően az, hogy a lexikalizációt iránytalan vagy irányos folyamatnak (azon belül pedig egyirányúnak vagy többirányúnak, s ha egyirányúnak, balra vagy jobbra mozognak) tartjuk-e, szintén a fogalom értelmezésének függvénye.

A reanalízissel kapcsolatban is megoldhatatlannak tűnő nehézséghez jutottunk, amely csak az egyes fogalmak újraértelmezése révén szüntethető meg, ha nem is maradéktalanul:

- elfogadjuk Haspelmath érvelését, hogy **a reanalízis nem játszik szerepet a grammatikalizációs folyamatokban és a felnőttkori nyelvváltozásokban, csakis a nyelvelsajátításban** (de láttuk, hogy ez az értelmezés sem problémamentes, nem minden grammatikalizáció magyarázható meg reanalízis nélkül);

¹⁶⁹ Erre emlékeztet a reanalízis és a grammatikalizáció viszonyának a szakirodalomban való bemutatása is: szinte minden kombináció előfordul. A háttérben ugyancsak terminológiai és fogalomhasználati okok állnak (lásd később).

- **elfogadjuk, hogy a grammatikalizációnak, amely graduális, részét alkothatja az ugrásszerű reanalízis**, mely feltehetően a folyamat egy pontján zajlik le.

Én magam az utóbbira hajlok, hiszen a grammatikalizáció komplex folyamat, nemcsak a reanalízis, de a lexikalizáció is részét alkothatja (amely szintén „hirtelenszerű” változás). Nem érzek ellentmondást a kettő között, mivel hosszú, tagolható nyelvváltozási folyamattal van dolgunk.¹⁷⁰ A reanalízist Hopper – Traugottal (1993: 32–62) szemben nem pusztán nyelvváltozási mechanizmusnak tartom, mivel önállóan is működni képes, lexikális vagy grammatikai egységeket hozva létre.

Alighanem az analógia a legkevésbé problematikus változástípus az itt vizsgáltak közül, ami a fogalom értelmezési módjait illeti, ugyanakkor nem mindig határolható el egyértelműen a nyelvi változásokon belül, hiszen sok kutató az adott változás részeként kezeli, Hopper és Traugott például egy grammatikalizálódáson keresztülmenő nyelvi egység használati mintázatának megváltozását érti analógia alatt, vagyis az adott alak általánosulását. Kérdéses, hogy a szóban forgó grammatikalizációnak mint nyelvváltozásnak része-e a grammatikalizálódott alak elterjedése, vagy inkább egy azt követő folyamat (vö. *aktualizáció*, lásd fentebb). Ugyancsak célszerű elválasztani az analógiát egyes lexikalizációs folyamatoktól.

Az exaptációt illető számos kérdés közül alighanem az a legfontosabb, hogy mi a viszonya a grammatikalizációhoz. Láttuk, hogy Traugott legitim, az egyirányúsági elv ellen szóló példákhoz tartja az exaptációs eseteket. Véleményem szerint azonban **semmi nem indokolja, hogy az exaptációt a grammatikalizáció részének tekintsük** – az utóbbi folyamat legkésőbb az elem funkcióvesztésével, produktivitásának megszűnésével ér véget, sőt én már ezt sem tartom a grammatikalizáció utolsó fázisának. Érdeemes belegondolnunk, hogy akkor a jelenleg „virágzó” grammatikai elem esetében akkor mind-mind folyamatban lévő grammatikalizációval kell számolnunk, hiszen még nem veszítették el funkciójukat, még nem tűntek el? Azt kell tehát mondanunk, hogy egy rag csak a megszűnése után fejezte be a grammatikalizációját? Ez az olvasat természetesen lehetséges, de a saját álláspontom az, hogy bár a

¹⁷⁰ A tagolhatóságot azonban nem a newmeyer-i értelemben használom, tehát nem azt jelenti, hogy egymástól elválasztható változásokból áll, hanem egymással korrelációs viszonyban lévőkből (l. korábban).

grammatikalizációs folyamat végét meghatározni igen nehéz, a folyamat nem a teljes elem élettörténetét jelenti, hanem a grammatikai funkcióra történő kialakulását.

Továbbá az exaptációs példák egy jókora része épphogy nem az egyirányúsági elv ellen szól. Traugott szerint Norde inflexió > deriváció irányt mutató példái az exaptáció egy speciális használati területét jelzik (Norde 2002: 55; Traugott 2004: 10) – véleményem szerint azonban nem, az exaptáció nemcsak ebben az irányban haladva lehet szisztematikus: a magyarban az általános igeragozás végződéseinek jókora része ugyanis képzőkből, feltehetően exaptáció révén alakult ki (bővebben lásd a 4. 5. fejezetben).

A pragmatikalizációt, vagyis a diskurzusjelölők grammatikalizációját illetően, mint láttuk, gyakorlatilag két tábor létezik: a grammatikalizációkutatók zöme elfogadja a folyamat grammatikalizáció voltát, néhányan azonban nem. Szándékaim szerint sikerült megmutatnom, hogy miért az előbbi csoportnak van igaza – fenntartom ugyanakkor a lehetőséget, hogy a további kutatások egyéb sajátosságokra is fényt deríthetnek.

Mint a fentiekből is kitűnt, a továbbiakban is „kénytelenek vagyunk” a *grammatika* és a *lexikon* terminust használni, amennyiben a fenti jelenségeket – egyenként – össze kívánjuk fogni. Grammatika és lexikon merev, dobozszerű elhatárolása helyett azonban célszerű kontinuumként vagy számtalan módon összefonódott, egymásba kapcsolódott jelenségként tekinteni rájuk (vö. a holista kognitív nyelvészet lexikon és grammatikafelfogásával, Ladányi 1998: 409). A másik tanulság az, hogy ha tudatában vagyunk a szakmai metaforák befolyásoló hatásának, valamint a fogalmi zavaroknak, szükség esetén képesek lehetünk kivédeni azokat.

Végezetül a grammatikalizáció általam elfogadott meghatározását ismertetem: **grammatikalizáció alatt azt a nyelvváltozástípust értem, amelynek során erősen meghatározott pragmatikai és morfoszintaktikai környezetben lexikai vagy kevésbé grammatikai nyelvi egységekből grammatikaibb–pragmatikaibb egységek jönnek létre úgy, hogy vagy szorosabb egység alakul ki az egyes elemek között, vagy a folyamat szemantikai általánosulással és szubjektifikációval indul, amellyel jellegzetes szerkezeti változások járnak együtt (a folyamat egy későbbi pontján fonológiai módosulások is bekövetkezhetnek, de nem szükségszerűen).**

Szándékosan igyekeztem kerülni azt az általánosabb meghatározást, amely a grammatikalizációt minden strukturált vagy grammatikai egység kialakulásával azonosítja – mint tapasztalhattuk, erre mellette több különböző nyelvi változás is képes.¹⁷¹

¹⁷¹ S épp emiatt nem tartom szerencsésnek Lindström *supergrammatikalizáció* terminusát, bár a saját rendszerében indokolt a használata, mivel ő a felsorolt altípusok közül a grammatikalizációt tartja a legkiemelkedőbbnek. Ennek ellenére célszerűbb volna más kifejezést választani amiatt, hogy sok kutató a grammatikalizációt még mindig a supergrammatikalizáció fogalmával azonosítja.

4. Esettanulmányok

4. 1. Bevezetés

A következő esettanulmányokban a magyar nyelv történetének három különböző időszakában lezajlott¹⁷² háromféle grammatikalizációs változást veszek szemügyre. Ezek a folyamatok jellemzően különböző nyelvi szinten elhelyezkedő egységeket érintenek; a változás eredményeképpen kialakuló grammatikai egységek felől nézve a következő esetekről van szó:

- határozóraggá váló névutó (< testrésznév);
- névutóvá, igekötővé, illetve partikulává váló határozószók, pontosabban minőségüket megváltoztató határozó(szó)i szintagmák;
- diskurzusjelölővé váló határozószó, valamint jelzős szintagma.

Az esettanulmányokon túl ebben az empirikus részben szerepel a magyar nyelv főbb grammatikalizációs folyamatait az ősmagyar kortól napjainkig ismertető összefoglalás is (4. 5. fejezet).

4. 2. A *-val/-vel* határozórag problematikája¹⁷³

Az alábbiakban a *-val/-vel* határozórag kifejlődésének lehetséges útvonalaait vizsgálom meg. Választásom azért esett erre a ragra, mert eredetével kapcsolatban több magyarázat is született. A problémakör tárgyalása során a grammatikalizációelméletet a korábbi magyar nyelvtörténeti és finnugor kutatások eredményei mellé állítva keresek megoldást.

A magyar nyelvtörténeti vizsgálatok szerint a *-val/-vel* – testes rag lévén – feltehetően önálló szóból (ősi finnugor örökség) alakult ki: ragos főnévből névutói stádiumon keresztül, akárcsak számos társa (Korompay 1991: 284–318). Ez

¹⁷² Egy grammatikalizációs folyamat lezárultát sokszor nehéz megállapítani, főként ha a vele analógnak tűnő változások „továbbhaladtak”. Például a magyar nyelvben voltak olyan névutók, amelyek raggá alakultak, s voltak-vannak, amelyek nem (és feltehetően nem is fognak agglutinálódni). Mondható-e, hogy az utóbbi eset nem teljes grammatikalizáció? Véleményem szerint nem, de a prototipikusnak tartott grammatikalizációs ösvények ezt a képet sugallják, például: névszó > névutó > rag.

¹⁷³ Az alábbiak korábbi változatát lásd Dér 2002.

megfeleltethető egy általános grammatikalizációs ösvénynek, a nominális kategóriák ösvényének (vagy láncának), vagyis a főnévből–affixum fejlődési vonalnak:

viszonyzó/névszó > másodlagos adpozíció¹⁷⁴ > elsődleges adpozíció > agglutináló esetjelölő affixum > fúziós esetjelölő affixum

(l. Hopper – Traugott 1993: 105, 106–108).

Hopper és Traugott szerint a fenti egységeket nem kell okvetlenül diszkrét kategóriákként felfognunk, csak csomópontjai egy folyamatos kontinuumnak. Véleményem szerint ezek nem is realizálódnak mindig minden nyelvben (erre Hopperék is utalnak), pontosabban nem különböztethetők meg egyértelműen egymástól; a magyar szakirodalomban jellemzően a következő stádiumokról beszélnek: ragos névszó/határozószó > névutó > rag (pl. Korompay 1991: 289–293), másutt külön felveszik a szabad posztpozíció és a „posztpozíciós” klitikum kategóriáját (pl. Haspelmath 2004: 27–28). Visszatérve a vizsgált raghoz: ha elfogadjuk az önálló szóból alakulás hipotézisét, jellegzetes grammatikalizációs folyamattal van dolgunk.

A grammatikalizációs ösvények („grammaticalization path”) az átfogó összehasonlító vizsgálatok szerint, valamint az egyirányúság és a forrásdetermináció hipotéziséből fakadóan **univerzálisnak tekinthetők**, ezért ez az elképzelés a forrásszerkezetek és a különböző fejlődési fokozatok rekonstrukciójánál mint módszer is alkalmazható (Bybee – Pagliuca – Perkins 1994: 18). Emellett funkcionális megközelítéssel is élhetünk: ha azt vizsgáljuk, hogy a nyelvek hogyan fejezik ki a határozói viszonyokat, láthatjuk, hogy bizonyos nyelvek pre-, míg mások inkább posztpozíciókat alkalmaznak (emellé számos más módozat is kialakul: a magyarban a posztpozíció mellett a határozószó és a határozóragok is ezt a funkciót töltik be), és ez a két fő formai típus „számos, egymással semmiféle rokonságban sem levő nyelvben is” fellelhető (Sebestyén 1965: 187). Ettől függetlenül természetesen számolnunk kell még nyelvspecifikus, egyedi fejlődésekkel, amint arra az alábbiakban példát is láthatunk.

Mivel nem ismert az a forrásszó, amelyből a rag kifejlődött (a *-kor* esetében például támpontot kínált a ma is élő *kor* főnév), sem a későbbi névutó, az elem kialakulásának más módja is lehetett: keletkezhetett primér ragból. Ezt a lehetőséget a rag számos alakváltozata is megtámogatja: a *-vall/-vel* legkorábbi négy

¹⁷⁴ **Adpozíció:** a pre- és a posztpozíciók összefoglaló neve; nem minden szerző tartja külön szófaji kategóriának (l. Kenesei 2000: 105).

nyelvelméünkben 4 különböző változatban fordul elő (-*val*/-*vel*, -*hal*/-*hel*, -*al*/-*el*, ill. geminálás alakban, pl: *scegegkel*). Ez az ingadozó nyelvhasználat nagy valószínűséggel nyelvjárási különbséget takar (Korompay 1991: 309), de hangtani okai is lehetnek (l. lentebb).

A két fejlődési lehetőség közti eltérés voltaképpen a grammatikalizáció fázisai közötti különbségnek feleltethető meg: vagy másodlagos grammatikalizációval van dolgunk, s egy primér rag továbbfejlődésének módozatait kell megvizsgálnunk; vagy önálló szóból való fejlődésről van szó, ami elsődleges grammatikalizációnak tekinthető – ekkor fokozottan igénybe vehetjük az általánosabb grammatikalizációs kutatások eredményeit (a rokon nyelvi példák természetesen bármelyik esetben jó szolgálatot tehetnek). Nézzük meg mindkét lehetőséget!

Belső fejlődés: keletkezés primér ragból

E feltevés szerint a -*val*/-*vel* rag alapja az -*l* ablativusrag, amely a megelőző tővégi magánhangzóval kiegészülve hozta létre a nyelvelméekben felbukkanó alakokat. Az -*l* ilyen funkcióra történő használatát támogatják meg a rokon nyelvekben előforduló társ- és eszközhatározói funkciói. A *v*-s szókezdet a nyelvérzék eltolódásával magyarázható, amely a *teveled*, *ővele* alakokból a -*v*-t a határozószóhoz kapcsolta. Ebben az esetben a -*v* tehát hiátustöltőként jelenik meg (TESz.: 1110). Az elképzelés problémája abban rejlik, hogy élesen elválasztja egymástól a határozórag, illetve a személyes névmás határozóragos alakjainak (*velem*, *veled*, *vele* stb.) fejlődését, miközben funkciójuk párhuzamos, alakjuk pedig „azonos”. A TESz. írói szerint az sem mellékes, hogy „régii testesebb határozóragjaink általában nem raghalmozással (vagy kiegészüléssel), hanem önálló szóból, rövidüléssel jöttek létre” (uo.). Láthatóan ez a grammatikalizációs vonal annyira markánsan érvényesül, hogy akár érvként is felhozható. Ez a ragfejlődés tehát ellentmond a testes ragok kialakulási módjának.

Az önálló szóból való származtatás ellenérvei tehát: az erős alaki ingadozás (emögött ugyanis hiátusos helyzet is állhat), a rokonnyelvi -*l* azonos funkciója, valamint a hangtani ellentmondás (utóbbihoz: „a rokon nyelvi szók alapján feltehető szóbelseji *-*k* spirantizálódása és vokalizálódása folytán ugyanis a magyarban inkább hosszú magánhangzós *-*vel*/*-*vál* alakot várnánk” – Lakó 1978: 682).

Keletkezés önálló szóból

A névutókból (< önálló szóból) történő eredeztetés két fő pilléren nyugszik:

- Ha a ragnak paradigmikus megfelelője található a személyes névmási határozószók között (a rag formái közül az a hangrendű alak az eredetibb, amelyik a paradigmában szerepel), akkor névutókból fejlődött ki. Ez a hipotézis azon alapul, hogy a ragelőzményül szolgáló ragos névszó/határozószó fejlődése kettős irányú volt: egy vonalon névutóvá, majd raggá vált; a másikon marad határozószó (vö. a 2. pontban mondottakkal). A nyelvtörténet az ilyen paradigma meglétében a névutói eredet kétségtelen bizonyítékát látja, ugyanis a sor csak önálló szóból vezethető le, másképpen nem. A *-val/-vel*-nek ez a megfelelője létezik: *velem, veled, vele* stb.
- Ha kimutatható az önálló szó (pl: a *bél* mint a *-ba/-be, -ban/-ben, -ból/-ből* belső helyviszonyt kifejező ragcsalád alapja), amelyből kifejlődött. A legtöbbször azonban nem lehetséges vagy bizonytalan annak megállapítása, hogy valóban a feltételezett szó képezte-e a rag alapját (esetünkben is ez a helyzet). A bizonytalanság oka lehet a rag rendkívül régi vagy a hangváltozások kétes volta stb.

A fenti két támpont egészíthető ki tipológiai, szerkezeti okokkal, amelyek ugyancsak a névutóból való keletkezés mellett szólnak:

- a szórendi viszonyok: az uráli szórendben az alaptagot megelőzi a bővítmény;
- a főhangsúly az első szótagon van;
- az ugor névutós szerkezetek sajátossága, hogy zéróragos főnévi alakhoz kapcsolódnak (nincs testes morféma a szerkezethatáron).

Névutók négy módon is kialakulhattak a magyarban: a ragvonzó névutók főként értelmezős szerkezetben¹⁷⁵; a nem ragvonzó névutók kisebb hányada alanyos, zöme pedig (jelöletlen) birtokos – vagy más jelzős – szerkezetből fejlődött, amelyben a névutó volt az alaptag, és így a fentiek alapján hátsó pozícióban helyezkedett el, valamint hangsúlytalan volt (pl: *ház + belen* 'a háznak a belsejében' – Zsilinszky 1991: 443, l. D. Máta 2003: 226–229, 416–419, 648–651, 748–750, 826; Sárosi 2003: 170–172). Egy másik elképzelés a névutók egy részének kialakulását a határozószókból, pontosabban határozós szintagmából vezeti le – kevés ilyen névutónk van és mind ragvonzó (Sebestyén 1965: 190–199).¹⁷⁶ A kettő közti eltérés az időbeli különbségben és a szintagma átértékelődésében ragadható meg: az elem mint határozószó az igéhez kapcsolódott, a névszóhoz való viszonya csak később, már névutói szófajában lett

¹⁷⁵ Ez az elképzelés azzal számol, hogy az értelmezős szintagma nem alárendelő, sem nem mellérendelő, hanem egy harmadik, ún. azonosító viszonyt mutat fel (részletesen l. később, illetve Dér 2001).

elsődleges. „Ebben az esetben a névszó és a névutó kapcsolata csak utólag illeszkedett bele valamelyik szintagmából öröklődő alakszerkezet-típusba, rendszerint a birtokos jellegűbe” (Sebestyén i.m.: 191, a további keletkezési módokat lásd i. m.. 190–199).

Nagyon fontos pont a ragok kialakulásában a névutós szerkezet létrejötte, ugyanis a jelöletlenség, a hátsó pozíció és a hangsúlytalanság tette lehetővé, hogy a névutó az előtte álló névszóhoz fokozatosan közeledve agglutinálódjon és meginduljon a raggá válás felé. Rag és régi voltát bizonyítja legkorábbi nyelvemlékeinkben az egyszótagúság, a névszóhoz történő hangrendi illeszkedés, az egybeírás és a további hangsúlyvesztés. Az önálló szóból való eredeztetés melletti érvek: a rag régisége, gyakorisága (a leggyakoribb névutók válnak a leginkább raggá, l. Sebestyén 1965: 236), személyes névmási megfelelőjének paradigmája. A számos alakváltozat magyarázható a rag régiségével: mivel nagyon korán vált raggá, a variánsok már kialakulhattak, és a -v eltűnhetett. Érdekes módon az alapszó és a névutó hiánya is felfogható érvként, ugyanis „a raggá válásra az alapszó elavulása biztosítja a legkedvezőbb lehetőséget” (Bárczi – Benkő – Berrár 1967: 408–409).

Noha a rag alapjául szolgáló szót nem ismerjük, a rokon vagy az olyan nyelvek segítségével, amelyeknek beszélőivel a magyarság hosszú ideig együttélt (pl. a török), kikövetkeztethető vagy kimutatható a feltételezett alak. A -val/-vel lehetséges forrásai:¹⁷⁷

- A TESz. Szinnyei (1933) nyomán egy *véle* alakot tételez fel (a határozószói névmási paradigmában a palatális alak az eredetibb). A -vel-ben felismerhető az *l* ablativusrag, a *ve* pedig valószínűleg ősi örökség, amely feltételezhetően rokonnyelvi szavakkal hozható kapcsolatba (l. finn *väki* 'erő, néptömeg, ember, hatalom', észt *vägi* 'erő, hatalom'). A kikövetkeztetett finnugor alapalak: **bäke* 'erő'. Ugyanezen a véleményen van és a fenti származtatási mód mellett áll ki az EWung. is, az ebben szereplő kikövetkeztetett alakok: **bel/*bal* 'erő'. A rag tehát a következőképpen tagolható: *erő* + *-l* 'erővel'. A nyelvi adatok azonban ellentmondanak a *véle* > *vele* (hang)fejlődési iránynak; sa hangzóközi pozícióban álló **k* eltűnése az előtte álló magánhangzó megnyúlását vonná maga után, a források tanúsága szerint viszont a hosszú

¹⁷⁷ A -val/-vel-t érintő etimológiájában Bereczki Gábor is öt különböző elméletet ismertetett, de ezek nem azonosak az általam felsoroltakkal. A különbség oka, hogy Bereczki a „figyelmet érdemlő” magyarázatokra tér ki, így a török rokonítást és a CzF-féle etimológiát nem veszi fel a sorba, mindössze röviden utal rá (2001: 206) – ezeket én is csak a teljesség kedvéért tárgyalom. Ugyanakkor nem foglalkozom az ablativusragos elképzeléssel (mint Bereczki), mert ebben az alfejezetben csak az önálló szóból származtatás lehetőségét vizsgálom meg.

magánhangzós alak a rövidnél később jelentkezik (lásd Rédei 1977: 202–205; Bereczki 2001: 207).

- A TESz. megemlíti még a finn *veli* 'fivér, barát' szóval való rokonítási kísérletet, de indoklás nélkül elutasítja. Ez az eredetileg Hunfalvyhoz, később Rédeihez kapcsolható etimológia egy 'fiútestvér' > 'barát, társ' jelentésváltozással számol. Bereczki szerint „Rédei magyarázatának egyedüli gyenge pontja a finn és a lapp szó elszigeteltsége az uráli nyelvcsaládon belül” (2001: 207).
- A CzF. a ragot a magyar *fél/fel* szóból vezeti le. Az elképzelés eredetiségét, úgy tűnik, cáfolja az ebben az esetben meglehetősen valószínűtlen hangfejlődési mód ($f > v$), bár elképzelhető hangváltakozás is (a rag a megközelítés szerint ugyanis szigorúan belső, önálló nyelvfejlődés eredménye). További ellenérv, hogy a *fél* szóból egy másik, ma is létező névutó(családo)t származtatunk: *felől~felé~felett*.
- A CzF. a török-ujgur eredeztetés lehetőségét is megemlíti: tör. *ile, bile* 'vel'; az elképzelés Révaira megy vissza. A későbbi kutatások tükrében a nyelvészek ezt a lehetőséget kizárták.
- Simonyi (1898, 1905) és Budenz (1864 a,b) véleménye szerint e határozóragunk a cseremisiz *wel/vel* 'oldal, táj, fél' jelentésű szóval rokonítható. Budenz ezt kiegészíti a mordvin *pal/pel* 'fél' elemmel. Ehhez hasonló jelentésű alakokat bőven találhatunk a TESz.-ben: zürjén *pel* 'oldal, két összetartozó dologból az egyik'; votják *pal* 'oldal, táj, világtáj, időszak, napszak, valaminek a fele, két összetartozó dologból az egyik' (i. m.: 372).¹⁷⁸ Ezt az eredeztetést fogadja el és bontja ki Bereczki Gábor is (2001: 206–209).

A *-val/-vel* funkciói már a korai ómagyar korban számottevőek voltak, ezért a rag poliszémiája feltehetően már az ősmagyar korban is fennállt. A funkciógazdagság és a gyakoriság közti összefüggés szerint ahhoz, hogy egy rag több funkcióra tegyen szert, gyakorinak kell lennie. A magyar határozóragokra jellemző rendkívül erős poliszémia már a legkorábbi időkben lehetővé tette (l. primér ragok) a rendszernek igen kis számú elemből való építkezését, ez a tendencia a későbbiekben is megfigyelhető. A *-val/-vel* fő funkciói a korai ómagyarban a következők voltak (l. Korompay 1991: 314–315): társhatározó, eszközhatározó, módhatározó, okhatározó. Emellett még néhány komplex határozói funkciót is betöltött (pl. mód- és eszközhatározóit).

¹⁷⁸ Bereczkinél a fenti elemek nem pontosan ugyanígy szerepelnek, pl. cseremisiz *pela* 'fél, vminek a fele, két összetartozó dolog közül az egyik'.

A ragnak a kései ómagyar korban jelentkező újabb funkciói (l. Korompay 1992: 393-4): állapot-, mérték- és tekintethatározó. Mint látható, a rag már a korai ómagyarban számos funkcióra alkalmasnak bizonyult. Ez a divergens fejlődés az összes, eredetileg helyhatározói funkcióval rendelkező határozóragunkra jellemző. A *-vall/-vel* esetében a funkciófejlődés kiindulási pontja valószínűleg az *-l* primér ablativusrag, amely – mint láthattuk – mindkét eredeztetési elképzelésben felbukkan.

A fentiekben tárgyalt két eredeztetést egymással és a grammatikalizációs kutatásokkal összevetve az alábbiakat szögezném le:

- A *-vall/-vel*-nek **önálló szóból való eredeztetése mellett** egyrészt több, másrészt nyomósabb érvek hozhatók fel, mint ellene. Más kérdés, hogy a forrásul szolgáló szó pontosan milyen eredetű; jó néhány rokon nyelvben fennmaradtak azonban olyan szavak, amelyek kapcsolatba hozhatók a magyar határozórag előzményeivel. Az ősi eredeztetés mellett állt ki a legtöbb finnugor nyelvész és nyelvtörténész (Simonyi, Budenz, Hunfalvy, újabban: Bereczki; lásd még EWUng., TESz. és MSzFE.)
- Az önálló szó ellen szóló érvek legfőbbike, **az alakváltozatok nagy száma egy fejlődési sort felrajzolva megcáfolható**: nem szükségszerűen hiátustöltéssel van dolgunk. Feltételezhető, hogy a rag a korai ómagyarban még *-βall/-βel* formájú volt, amelyből a bilabiális zöngés spiráns intervokális helyzetben kieshetett, töltőhangként pedig a *h* is beléphetett. A *-hall/-hel*-es alakok analógiásan átkerülhettek a nem magánhangzós tövégekre is (vö. HB. *zumtuchel*). Ugyanígy magyarázhatók a hiátusos (*-al/-el*), valamint a ritkábban felbukkanó *-j-s* változatok (CzF.: *kapájje, ládájje, vékájje*). A hármas hangtalálkozások (ha a tövégen több mássalhangzó is megtalálható volt) kiesést eredményezhettek (kivétel is volt erre, de ritkán, l. HB: *milostual*). A ma is élő *-vall/-vel* forma elterjedése a középmagyarban indult meg, a többi változat nyelvjárási szintre szorult vissza vagy elhalt (mindezt lásd Korompay 1992: 393).
- Az ablativusragos eredetet támogató elképzeléssel nem magyarázható meg a *velem, veled* stb. **paradigmasor** kialakulása.
- Mint fentebb már szóba került, a rag régiségén túl önálló keletkezése mellett szól **testes volta** is. Emellett egy hármas összefüggés is kiemelhető: a polifunkcionalitás összefüggése a tág jelentéstartalommal (az utóbbi az előbbi következménye), a gyakorisággal, illetve a grammatikalizálódással. A tág jelentéstartalom előfeltétele a

rag további grammatikalizálódásának, az újabb funkciók felvételének. A polifunkcionális alakok egyúttal gyakoriak is (fordítva nem feltétlenül), ami ugyancsak a további funkciógazdagodást segíti elő. A gyakoriság általában a raggá válást is meghatározza: a magyar nyelvben a névutók gyakori használata elősegítette raggá válásukat (vö. a 2. 2. 2. fejezetben írottakkal).

- Elképzelhető, hogy az eredetileg helyhatározói viszonyt kifejező és fokozatosan raggá váló határozószók/névutók tartalmi jelentése **testrésznevekre** vezethető vissza. Érdekes módon a *-vel* esetében is találtunk egy olyan rokon nyelvi alakot (a cseremiszi *βel/vel*-t), amely 'oldal, fél' jelentésű (vö. Budenz 1873–1881: 397, és CzF.). A testrészneveket kifejező szavakra visszavezethető grammatikai morféma kutatása népszerű terület a grammatikalizációs vizsgálatokban (l. Rubba 1994 és vö.: „a névutó alapszava leggyakrabban maga is helyzetviszonyító főnév vagy olyan testrésznév, amely metaforikus használatban konkrét helymegjelölésre alkalmas” – Zsilinszky 1991: 45, a saját kiemelésem). A magyarban jó néhány határozórag és névutó, valamint ragcsalád kapcsolatba hozható testrésznevekkel (mint a későbbiekben alapul szolgáló tövekkel): *mögött* (< *mög* 'hát'), *mellett* (< *mell*), *belül* (< *bél*), *hátsó* (< *hát*), *szemben* (< *szem*). Ebben az esetben a névutókat érdemes vizsgálat alá vetni, ugyanis a ragokhoz képest pontosabban őrzik az alapszót – a vizsgált ragnál azonban a névutó nem maradt fent.

Véleményem szerint a *-val/-vel* esetében **valószínűsíthetjük az eredeti 'oldal, fél' jelentésű testrésznévből való származást**. Ugyanerre a következtetésre jutott, de nem a grammatikalizációkutatás eredményei alapján Bereczki Gábor, aki az etimológiai vizsgálatot az uráli nyelvek teljes körére kiterjesztve állapította meg, hogy a magyar *-val/-vel* a PU **pälä* 'fél, oldal, társ' jelentésű szóból lett névutó, majd rag esetraggal vagy anélkül (Bereczki 2001: 206–209). A számunkra érdekes momentum itt a 'társ, hitvestárs, rokon, barát' jelentés, mely a testrésznévi jelentésre vezethető vissza – a kettő összekapcsolását már Simonyi elvégezte: „A társaság fogalmát visszavihetjük a térbeli fölfogásra, még pedig az 'együttlét, egymásnál vagy egymás mellett lét' fogalmára” (Simonyi – Balassa 1895: 693–694). Ez az eredeztetés hangtani szempontból is megfelelő: az ősmagyar korban a raggá váláskor a *pälä* *p*-je hangzóközi helyzetbe került, majd *p > w* változás zajlott le (l. Bereczki uo.). **Ebben az esetben tehát szerencsés módon találkoznak az uralisztika, a magyar nyelvtörténet és az általános grammatikalizációs kutatások eredményei és erősítik egymást hatását.**

A magyar nyelv változásai közül a határozóragok nagy részének primér határozóragos önálló névszóból/névmásokból névutókon keresztül történő kifejlődése, majd a létrejött ragoknak további, elvontabb jelentéseinek kialakulása a grammatikalizáció egyik legfigyelemreméltóbb példája. Az alábbi táblázat az eddig vizsgált grammatikalizációs folyamatban részt vevő elemek jellemző vonásait foglalja össze röviden (vö. Klemm 1928–42: 221–253; Sebestyén 1965: 9–11)¹⁷⁹:

(RAGOS) NÉVSZÓ	NÉVUTÓ	HATÁROZÓRAG
lexéma	szabad graméma	kötött graméma
szabad morféma	félszabad morféma	kötött morféma
alapszófaj	viszonyzó/segédszó, közelebből: álszó	szófaji értéke nincs
önállóan mondatrész lehet: határozóraggal határozói viszonyt fejezhet ki	nem lehet önállóan mondatrész, határozói viszonyt csak azzal a névszóval együtt fejezhet ki, amelyhez kapcsolódik	nem mondatrész: önállóan nem fejezhet ki határozói viszonyt, csak azzal szóval együtt, amelyhez mint toldalék kapcsolódik
-	névutó és tő közé szabad morféma ékelődhet	rag és tő közé szabad morféma nem ékelődhet
tartalmas és viszonyjelentéssel is bír	elsősorban viszonyjelentése van, tartalmi jelentése csökevényesebb az önálló lexémához képest	csak viszonyjelentése van
testes (általában többszótagú)	testes (általában többszótagú)	kevésbé testes (általában egyszótagú)
a ragos névszóknál a ragok értelemszerűen illeszkednek	egyalakú, a magánhangzó- harmóniában nem vesz rész	a ragok túlnyomórészt többalakúak, mivel részt vesznek a magánhangzó- harmóniában (vagyis illeszkednek)
pozíciója kötetlen	pozíciója kötött: utólagos	pozíciója kötött: utólagos
-	a tőtől különírt	a tővel egybeírt
a rag szóalakzáró elem, a szó határozóraggal tovább már nem toldalékolható	a névszókkal már nemigen rokonítható (tovább nem toldalékolható)	rag, tehát szóalakzáró elem – tovább nem toldalékolható
egy szóra több határozói funkciójú ragos névszó is vonatkozhat: <i>A házban és a földön is aludtak.</i>	ugyanarra a szóra több névutó is vonatkozhat: <i>A ház mögött vagy mellett hagytam.</i>	egy szóra csak egyetlen rag vonatkozhat: <i>*A házban vagy nál hagytam.</i>
általában hangsúlyos	nem hangsúlyos	nem hangsúlyos
irányhármasság – a határozóragok miatt - jellemző	irányhármasság jellemző	irányhármasság jellemző

¹⁷⁹ Sebestyén a névutót és a határozóragot elválasztó szempontok közül a következőket tartja csak relevánsnak: részvétel a magánhangzóharmóniában, az alkotó morfémák száma, a tőhöz kapcsolódás szilárdsága és a szótagszámban megnyilvánuló önálló szó jelleg (uo.).

A táblázat alapján a következőket állapíthatjuk meg (balról jobbra, azaz a grammatikalizáció irányának megfelelően soronkénti összehasonlítást végezve):

- A ragos névszótól a rag felé haladva a lexikai elemből fokozatosan grammatikai elem (graméma) alakul ki, amelynek – morfológiai szempontból nézve – fokozatosan erősödik a kötöttsége: szabad morfémből kötött morféma lesz.
- Megfigyelhető az eredeti (nagyobb) szófaji kategória fokozatos elvesztése: alapszófajból szófaji értékkel nem rendelkező rag keletkezik.
- A mondatrészi szerep lépésről lépésre történő elvesztése is megfigyelhető a grammatikalizáció során: míg a ragos névszó önállóan be tudja tölteni mondatrészi szerepét, addig a névutó és a rag már nem, ellenkezőleg: ezek szolgálnak segítségül az önálló szavaknak a szófaji szerep betöltéséhez. Látható az is, hogy kapcsolódását tekintve a névutó már a névszó szerves tartozéka, csakis azzal együtt tölti be a határozói mondatrész szerepét, míg a ragos névszó önállóan. A határozói funkciójú ragos névszó az (igei vagy névszói) állítmányhoz mint meghatározotthoz kapcsolódik, annak bővítménye, a névutói viszont teljességgel az előtte álló névszó függvénye. Figyeljük meg, hogy a grammatikalizáció során szintaktikai leértékelődés és csúszás is bekövetkezik: a ragos névszó még önálló, a névutó már nem.
- Dekategorizálódás megy végbe: a névutók és a ragok már nem bírnak az önálló szavak jellemző specifikumaival, például a toldalékolhatósággal.
- Fokozatosan eltűnik a tartalmas, lexikai jelentés, ugyanakkor felerősödik a grammatikai, a viszonyjelentés, a kialakult rag már egyre gazdagabb funkciókörrel fog rendelkezni.
- Az elemek pozíciója egyre kötöttebbé válik, a ragok a szótesttől nem különülnek el, amit írásban is jelölünk.
- Formai szempontból vizsgálva nyomon követhető az elem állományának lassú elfogyása: egyre kevesebb szótagszámú elemek alakulnak ki.
- Fokozatos hangsúlyvesztés következik be: a névutóktól kezdve már hangsúlytalan elemekkel van dolgunk
- A tipológiai vonások mindvégig hangsúlyosak (megmarad az irányhármasság, az illeszkedés a ragokat jellemzi).
- A ragos névszó (határozószó) és a névutó elsősorban jelentésénél fogva, míg a névutó és a rag funkciójuknál (illetve formai tulajdonságaiknál) fogva hasonlóak

egymáshoz.

Az egy nyelvben lehetséges változások, grammatikai kategóriák kialakulási módja tipológiai alapon valószínűsíthető, vagy éppen kizárható. A magyar tipikusan agglutinatív jellegéből fakadóan a határozói viszonyokat túlnyomórészt ragok és névutók által fejezi ki, nem pedig prefixumokkal. Az elemek pedig nagyrészt az irányhármasság ősi rendszeréhez igazodnak. A magyarban tipikus ragfejlődési módokról beszélhetünk, amelyek közül a legszámottevőbb az önálló lexémákból történő ragfejlődés; ez a következő grammatikalizációs ösvényt követi:

önálló, ragos vagy névutós szavak > névutók > határozóragok

Ez a fejlődési vonal nagyjából összeegyeztethető a fentebb már említett nominális ösvénnyel, véleményem szerint azonban akad néhány különbség is. A magyar névszói ragok rendszere az indoeurópai nyelvekével szemben mintegy 20–30 darabból áll. Ez nem alkot olyan zárt rendszert, mint a nyugati nyelvek esetrendszere (a magyar határozóragrendszer inkább névragozási rendszernek tartható). Egyedül egy szűkebb, mintegy kilenc elemből álló részrendszer az, amely teljességgel szabályosnak tűnik, de ez olyannyira az uráli nyelvekre jellemző vonások alapján szerveződik, hogy nem hasonlítható össze indoeurópai nyelvek már említett eseteivel.

Remélem, a fentiek nyilvánvalóvá tették, hogy a korábbi történeti–etimológia vizsgálatokat az általános grammatikalizációs kutatások nem helyettesíthetik, de a nagyobb működési törvényszerűségek felismerésére az utóbbi alkalmasabb. A kettő együtt – jó esetben – képes a hiányosságokat pótolni, új felismerésekkel gazdagítva a kutatást.

4. 3. A határozó(szó)i (alaptagú) szerkezeteket érintő grammatikalizációs változások a középmagyar korban¹⁸⁰

4. 3. 1. Bevezetés

A határozószó **grammatikalizációs csomópont**nak tartható a magyarban: számtalan grammatikai elem forrásul szolgál, így igekötők, névutók, kötőszók, módosítószók, partikulák, diskurzusjelölők forrásjegysége. Ezek a változási folyamatok hosszú évszázadok óta zajlanak, s a magyar nyelvtörténeti változások meghatározó vonulatát képezik. Mivel számtalan elemet érintő, igen kiterjedt változásokról van szó, most csak néhány, **a középmagyar korban lezajlott grammatikalizációs folyamatot** mutatok be, de a korszakhatárokat – a vizsgált jelenség természetéhez híven – nem kezelem mereven. A hangsúly a határozó(szó)i szerkezeten belüli viszony megváltozásán lesz.

A tárgyalt két csoport a következő:

- **a határozószói alaptagú szerkezetek;**
- **a sajátos határozói csoportok: az összekapcsolt határozók és az értelmező határozók.**

A kettő közti érintkezési pontot a határozói viszonyok kifejezése képezi. A sajátos határozói csoportok esetében a szerkezetek tagjai nemcsak határozószók, de más, határozói mondatrészi szerepet betölteni képes elemek is lehetnek, így ragos, névutós névszók, határozói igenevek, valamint a személyes névmások határozóragos alakjai.

A középmagyar kor határozószói alaptagú szerkezetei a kései ómagyar koriakhoz képest kisebb-nagyobb változásokat mutatnak fel. A kisebbek között tarthatjuk számon a rendszer bővülését, finomodását – mind az elemek számának, mind az általuk szolgált funkciók gyarapodása tekintetében; a nagyobb léptékű változásokat az egyes kategória határok között vándorló elemek története, a rendszer részbeni újrastrukturálódása rajzolja ki. Az egyes elemek grammatikalizációja következtében bizonyos határozói szintagmák felbomlanak, és ez a változás a szintagmának mindkét tagját érintheti:

¹⁸⁰ Az alábbi fejezet a Magyar nyelv történeti nyelvtana középmagyar kori kötetébe készült *A határozószói alaptagú szerkezetek a 18. században* és *Sajátos határozói csoportok a 18. században* című próbafejzet, valamint *A határozószói alaptagú szerkezetek és sajátos határozói csoportok a középmagyar korban* című műhelytanulmány átdolgozott változata.

- a kötött határozók közül a **vonzatos határozószók** esetében a **névutóvá** vagy **igekötővé** válás figyelhető meg;
- a szabad határozók esetében a **fokhatározói szerepű bővítmények** közül néhány **partikulává** válik.
- az **értelmező határozóknál** ugyancsak **igekötővé alakulás** követhető nyomon.

E grammatikalizációk során a magában viszonyozói és névszói jelleget egyesítő határozószó viszonyjelentése válik dominánssá, a lexikai elhalványul. A korban a határozószókat érő grammatikalizációs változások legszembeűnőbb vonása az, hogy a **változás alapjául szolgáló elemek zöme korábbi szófaját is megtartja**: a határozószó – amellett, hogy névutóvá, igekötővé válik – önálló életét is tovább folytatja. Az alaki változások a grammatikalizációnak ezen a pontján hiányoznak, és ez a legtöbbször külön megnehezíti a kérdéses elem szófajának és funkciójának azonosítását, a változás megtörténének felismerését.

4. 3. 2. A határozószói alaptagú szerkezetek grammatikalizációs változásai

A határozószó szófajként és mondatrészként is kevésbé bővül: a határozói viszonyok kifejezésére rendszerint egymagában is alkalmas, de értelmezős szerkezet tagjaként is megjelenhet. Jellemzően nem saját maga alá vesz fel bővítményeket; a hely- és időhatározószókon kívüli egyéb határozószó-fajták még kevésbé hajlamosak bővülni.

4. 3. 2. 1. A kötött határozós szerkezetek változásai

A kötött határozók kategóriájába egyfelől a közép fokjelűk, tehát grammatikai alkatuk révén vonzatos (pl. *vminél beljebb*, *vminél alább*, *vminél feljebb*) határozószók bővítményei tartoznak; másfelől a jelentéstípusuk alapján vonzatos határozószók (> névutók)¹⁸¹ bővítményei. Számunkra most csak az utóbbiak érdekesek, mivel ezek esetében figyelhetünk meg grammatikalizációs változásokat a vizsgált korszakban.

¹⁸¹ A fejezetben felváltva használom a határozószó és névutó kifejezéseket, ezzel utalva arra, hogy a vizsgált elemek szófaja nem mindig dönthető el egyértelműen, sőt, általában nem dönthető el, csak valószínűsíthető. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy egység egyszerre, aktuálisan lenne határozószó és névutó, ezért is nem alkalmazom a határozószó-névutó vagy a későbbiekben a határozószó-igekötő terminusokat.

A névutók közül sok már a kései ómagyar kortól kezdődően **kettős vagy hármas szófajú**: élhet ragvonzó és nem ragvonzó névutói alakjuk, valamint létezhet igekötői változatuk is.¹⁸² Ilyen például az *által* (vö. D. Máta 1992: 665):

- Ragvonzó névutó: „Johal Jart ide *altal az hegyen*” (SzT. 1572: 274)¹⁸³; „a’ fzederj-fák három *nyáron által...meg-nOttek*” (Sely. 1769: 23b).
- Nem ragvonzó névutó: „t□ruint ada nekic a□ *angial altal*” (SzC. 1559: E2r. 18); „bé padlásosva, Mester Ember *munkája által*” (SzT. 1732).
- Igekötő: „mellyekben mint egy árnyékon *által mégyen*” (Kár. 1590: 626 b); „de *altal* nem mehetek *az Szalan*” (1641: ZLev. 75).

A ragvonzó névutók kialakulásukat tekintve eltérnek a többi határozószó-névutótól: előzményszófajuk vagy határozószó, vagy határozói igenév; s háromféle keletkezési módjuk különböztethető meg:¹⁸⁴

- **Értelmezős szerkezetben kialakult ragvonzó névutók** (pl. *vmivel egyenbelű, vmin által, vmivel öszve*); a forrásszófaj ekkor mindig (vonzatos) határozószó; ide tartozik a ragvonzó névutók nagyobbik része. A csoport morfológiai szempontból igen változatos, és az egyes tagok a korban a grammatikalizálódás különböző fokain állnak, anélkül, hogy bármilyen alaki eltérés jellemezné őket, és önálló határozószóként is élhetnek akár a mai napig (*szemben, kívül, felül, alul* stb.).
- **Határozós szerkezetben kialakult ragvonzó névutók** (pl. *vmitől fogván, vmitől megválnán, vmire nézve*); a forrásszófaj ekkor határozói igenév.
- Végezetül **tárgyas szerkezetben kialakult ragvonzó névutókkal** is számolhatunk; a forrásszófaj ugyancsak határozói igenév. Ritka ragvonzónévutó-keletkezési mód, mely a középmagyar kortól él, bár ekkor még csak egyetlen szerkezet említhető példaként: *vmit kivéve~kivévéen*. A tárgyas szintagmák azonban nem tartoznak vizsgálatom körébe, mert nem határozói viszonyt fejeznek ki.

¹⁸² És természetesen sokszor a határozószó is megmarad (pl. *felül, alul*).

¹⁸³ Szándékosan hoztam olyan példát, ahol az *által* elől áll, de véleményem szerint már névutóként is értelmezhető (lásd később, illetve Dér 2004a).

¹⁸⁴ A ragvonzó névutók között szokás tárgyalni a korai ómagyar korban létrejövő *nélkül* névutót (pl. Zsilinszky 1991: 454), mely részben indokolt, hiszen az alak a *vminál kívül~kül* ragvonzó névutós szerkezetre megy vissza. Ebből azonban nem grammatikalizációval, hanem a névutók közül egyedülként pusztá reanalízissal vált nem ragvonzó névutóvá, emiatt itt érdemben nem tárgyalom (részletesen l. a 3. 2. 3. fejezetben).

Az értelmezős szerkezet feltételezhető **előzménye** két közömbös (közvetett heterogén) viszonyban lévő, de közös igei alaptaghoz járuló mondatbeli határozó volt, amelyek egymás mellé kerülhettek a mondatban (pl. szórendi változások esetében). A pozíciót tekintve az első határozóragos névszó volt, amit határozószó követett – ez utóbbi kiegészítő, pontosító vagy nyomatékosító szerepű lehetett (l. megszorító értelmező határozók). Fontos momentum, hogy mindkettőnek azonos vagy igen hasonló határozói viszonyt kellett kifejeznie (pl. locativusit). Az alkalmi társultság idővel állandósulhatott, a közömbös viszonyt szintagmatikus viszony váltotta fel (névutós kapcsolat csakis valamiféle szintagmában alakulhatott ki); vagyis szintagmatizáció zajlott le. Az értelmezős viszony a két határozó gyakori együttes előfordulása révén szilárdulhatott meg, ekkor az értelmezős szerkezetet vonzatossági viszony váltotta fel. Ez az utolsó lépés feltehetően reanalízist, azaz szerkezethatár-eltolódást foglalt magában: a gyakori egymás melletti pozíció miatt a korábban az igéhez tartozó határozó igei alaptagjával való kapcsolatát elvesztve a névszóhoz értődött hozzá, s megindult a névutóvá válás útján. A szintagmatikus viszony tehát álszintagmatikussá vált, grammatikalizálódott, s a benne lévő határozószó fokozatosan névutóvá alakult. Például:

A kő a kúton van, alul. → Kő van a kúton, (mégpedig) alól~alul.

~ A kő a kúton, alul van.

(vö. D. Mátai 2003: 227–228).

Itt mindkét tag *hol?* kérdésre felelő határozó. Véleményem szerint innen azután analógiásan terjedhetett át a szerkezet (*vmin alul~alól*) más alakokra is, olyanokra, amelyek esetében például nem superessivusragos névszót várnánk: „*tot falun alol* kj patak ala folj” (SzT. 1573: 267). Ezáltal talán jobban magyarázhatóvá válnak az olyan ragvonzó névutós szerkezetek is, amelyek esetében az adott rag + névutó kombináció nem értelmezős szerkezetből származónak tűnik: *vmin belül*. D. Mátai Mária ennek a szerkezetnek a kialakulását is a fenti módon magyarázza, s úgy véli, a folyamat előfeltétele az volt, hogy a *belül~belől* stb. ablativusragos határozószók *hol?* kérdésre is felelővé váltak (D. Mátai 2003: 417). Tény, hogy ez a megközelítés is járható, amennyiben mindig superessivusragos névszót (pl. *házon, falun*) feltételezünk a locativusi viszony kifejezésekor; de egy értelmezős szerkezetet esetében magától értetődőbb lenne egy **házban belül~belől*, illetve egy **házban benn* ragvonzó névutós változat.

Külön csoportot alkotnak a **határozói igenévi eredetű ragvonzó névutók**, amelyek határozós (vagy tárgyas) szintagmában keletkeztek, s amelyeknek egy része a

középmagyar kor folyamán válik igazán elterjedtté (*vmitől kezdve, vmire nézve, vmire kelve* stb.). Ezek esetében rendszerint az igenév alapigéje megkívánta bővítmények ragját vonzza a későbbi névutó (*jut vmire, kel vmire* stb.). A *vmitől fogva* esetében a kezdőpont jelölésének funkciója magyarázza a ragot (vö. Berrár 1956).

A vizsgált szerkezetben szereplő, vonzatot megkívánó tag szófajiságát érintő kérdések – határozószó-e vagy névutó – megválaszolása sokszor a szöveggörnyezet ismeretében sem lehetséges, legfeljebb valószínűsíthetünk. Az elemzést rendszerint a következő körülmények teszik nehezzé vagy éppen lehetetlenné:

- A szórendi variációk: mivel a névszó jelölt, a szerkezettagok elvándorolhatnak egymás mellől a mondatban (l. beékelődés, szórendi „csere”); a párja mellől elkerült egység így a legtöbbször önálló határozószónak is értelmezhető; de elvándorlás nélkül is fennállhat a több szófajba való besorolás lehetősége: „Kik túl a’ Jordánon vóltak” (Káldi József 9, 10).
- Az igekötők elválhatósága és mondatbeli vándorlása: ez megnehezíti annak eldöntését, hogy a vizsgált elem még határozószó-e vagy már igekötő: „úszott a part felé *vissza*” (Bethl. 1710e: 273).
- Az egységes írásmód hiánya: az igekötőnek az igéhez való kapcsolódása írásban nincs szükségszerűen jelölve, ezért a kérdéses elem más szófajú is lehet: „Hólnap ›—állyatoc ›—*emben v*lec*” (Kár. 1590 Krón 20, 16).

Mint látható, nem osztom Károly Sándornak azt a véleményét, amelyet a *vmire nézve* névutós szerkezet (álszintagma) kapcsán említ, de egyéb, határozószói eredetű ragvonzó névutók esetében is alkalmazhatónak tart: a szórendi elemzés szófajt eldöntő voltát. Károly szerint a ragos névszó előtt álló elem határozószó kell legyen, a ragos névszót követő pedig már névutó (Károly 1953: 462, de l. még Lengyel 1989: 183). Ez persze nem zárja ki, hogy a névszót követő pozícióban is létezett a határozói igenév (vagy jelen esetben a határozószó), különben nem válhatott volna névutóvá; de a fenti a szerkezet jelöltsége – a névszón szereplő, vonzott rag – miatt nem emelhető szabállyá. A névutói pozíció a névutói szófajt valószínűsítheti, de nem teszi kizárólagossá. Mivel a rag mindig utal a hozzá kapcsolódó határozói igenévre/névutóra, az **névutóként is elmozoghat a mondatban** (lásd Sebestyén 2002: 16), ám a szófaja ettől még nem változik meg (részletesen lásd Dér 2004a).

Az alábbi táblázat a középmagyar korban adatolható összes ragvonzó névutót foglalja össze:

RAGVONZÓ NÉVUTÓK A KÖZÉPMAGYAR KORBAN			
ALAPTAG	VONZAT	A KORBAN LEHETSÉGES SZÓFAJAI	ELŐZMÉNYSZERKEZET
<i>képest</i>	<i>-hoz/-hez/-höz</i>	ragvonzó névutó	(mód-)határozós (analógiás)
<i>egybe</i>	<i>-val/-vel</i>	1. határozószó 2. ragvonzó névutó 3. igekötő	értelmező határozós
<i>elegy</i>	<i>-val/-vel</i>	1. vonzatos névutó	?értelmező határozós
<i>egyetembe(n)</i>	<i>-val/-vel</i>	1. határozószó, 2. vonzatos névutó	értelmező határozós
<i>együtt</i>	<i>-val/-vel</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó 3. ???igekötő ¹⁸⁵	értelmező határozós
<i>össze</i>	<i>-val/-vel</i>	1. vonzatos névutó 2. hszó-igekötő	értelmező határozós
<i>tele~teli</i>	<i>-val/-vel</i>	1. vonzatos névutó 2. hszó-igekötő	?értelmező határozós
<i>közel</i>	<i>-hoz/-hez/-höz</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó	értelmező határozós
<i>távol</i>	<i>-tól/-től</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó	értelmező határozós
<i>messze</i>	<i>-hoz/-hez/-höz</i>	1. határozószó	?értelmező határozós
	<i>-tól/-től</i>	2. vonzatos névutó	
<i>messzire~messzére</i>	<i>-tól/-től</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó	?értelmező határozós
<i>szembe</i>	<i>-val/-vel</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó 3. hszó-igekötő	analógiás
<i>szemben</i>	<i>-val/-vel</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó 3. hszó-igekötő	értelmező határozós
<i>szemközt</i>	<i>-val/-vel</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó	értelmező határozós
<i>túl</i>	<i>-on/-en/-ön/-n</i>	1. vonzatos névutó 2. igekötő	értelmező határozós
<i>innen</i>	<i>-on/-en/-ön/-n</i>	1. vonzatos névutó 2. határozószó	értelmező határozós
<i>keresztül</i>	<i>-on/-en/-ön/-n</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó 3. igekötő	értelmező határozós

¹⁸⁵ Az *együtt* a Magyar nyelvtörténetben nem jelenik meg az igekötők között, sem a középmagyar korban, sem máskor (a TNyt.-ben sem szerepel, ami azt jelenti, hogy az elem az ómagyar kor lezárultáig nem létezik igekötőként; az SzT. sem említi így). Véleményem szerint is kérdéses, hogy az *együtt* egyáltalán igekötővé vált-e. A szakirodalom némileg ellentmondásos képet sugall: egyfelől a legtöbben egyetértenek abban, hogy a határozószókból keletkezett igekötők esetében lativusi értelmű forráselemet kell feltételeznünk (pl. Jakab 1982: 64, Forgács 2003), mely kritériumnak az *együtt* nem felel meg – lehetséges, hogy ez az ok, amiért nem bukkan fel az igekötők között. Ugyanakkor a Magyar Értelmező Kéziszótár említi ilyen funkcióban is: „**III.** ik *ritk* Vkivel, vmivel együttesen, közösen. ~*működik*.” (Pusztai 2003: 253)

<i>által</i>	<i>-on/-en/-ön/-n</i>	1. névutó 2. vonzatos névutó 3. hszó-igekötő	értelmező határozós
<i>általellenben</i>	<i>-val/-vel</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó	értelmező határozós
<i>ellenben</i>	<i>-val/-vel</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó 3. kötőszó	analógiás?
<i>alól~alul</i>	<i>-on/-en/-ön/-n</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó	értelmező határozós
<i>felül</i>	<i>-on/-en/-ön/-n</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó	értelmező határozós
<i>kívül~kívől</i>	<i>-on/-en/-ön/-n</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó	értelmező határozós
<i>kívülebbről</i>	<i>-on/-en/-ön/-n</i>	1. határozószó 2. középfokjeles vonzatos névutó	analógiás
<i>belül~belől</i>	<i>-on/-en/-ön/-n</i>	1. határozószó 2. vonzatos névutó	értelmező határozós
<i>fogva~fogván</i>	<i>-nál/-nél</i>	1. vonzatos hszó 2. határozói igenév-hszó	határozós
<i>fogva~fogván~fogvást</i>	<i>-tól/-től</i>	1. vonzatos névutó 2. határozói igenév-hszó	határozós
<i>kezdve</i>	<i>-tól/-től</i>	1. vonzatos névutó 2. határozói igenév-hszó	határozós (a <i>vmittől fogva</i> párhuzamaként)
<i>megváltva~megváltván</i> 'vmit kivéve'	<i>-tól/-től</i>	1. vonzatos névutó 2. határozói igenév-hszó	határozós
<i>nézve~nézvén (~nézvést)</i>	<i>-ra/-re</i>	1. vonzatos névutó 2. határozói igenév-hszó	határozós
<i>jutva</i>	<i>-ra/-re</i>	1. vonzatos névutó 2. határozói igenév-hszó	határozós
<i>kelve</i>	<i>-ra/-re</i>	1. vonzatos névutó 2. határozói igenév-hszó	határozós

Jelmagyarázat: ? = bizonytalan ??? = kérdéses, hogy létezik-e ilyen szófajként

D. Máta Mária a különböző ragvonzó névutók kialakulását a következőképpen helyezi el az egyes nyelvtörténeti korszakokban¹⁸⁶ (D. Máta 2003: 226–229, 416–419, 648–651, 748–750, 826; vö. Zsilinszky 1991: 443–444; 1992: 696–715):

KOR	SZINTAGMA-TÍPUS	RAGVONZÓ NÉVUTÓ
ŐSMAGYAR	értelmezős	<i>vmivel öszve</i>

¹⁸⁶ Ebből a táblázatból hiányoznak a következő, mindenképpen ragvonzó névutóvá (esetenként igekötővé is) vált elemek: *vmivel elegy*, *vmihez közel*, *vmivel teli~tele*, *vmittől/vmihez messze*. Ennek az az oka, hogy az elsődleges szakirodalomban, A magyar nyelvtörténetben (2003) sem bukkantak fel.

		<i>vmivel egyenbelű</i>
		<i>vmin által</i>
	határozós	<i>?vmitől fogva~fogván</i>
		<i>?vmitől megválva~megváltván</i>
		<i>?vmire nézve</i>
ÓMAGYAR ¹⁸⁷	értelmezős	<i>vmin kívül</i>
		<i>vmin belül</i>
		<i>vmin felül</i>
		<i>vmivel egyembe(n)</i>
		<i>vmivel egyetembe(n)</i>
		<i>vmivel együtt</i>
		<i>vmivel össze</i>
	határozós	<i>vmihez képest</i>
		<i>vmire nézve</i>
		<i>vmitől fogva~fogván</i>
KÖZÉPMAGYAR	értelmezős	<i>vmin alól~alul</i>
		<i>vmin felől~felül</i>
		<i>vmin innen</i>
		<i>vmin keresztül</i>
		<i>vmin túl</i>
		<i>vmivel által ellenben</i>
		<i>?vmivel szemközt</i>
		<i>?vmivel szembe</i>
		<i>?vmivel szemben</i>
	határozós	<i>vmitől kezdve</i>
		<i>vmire kelve</i>
		<i>vmire jutva~juttván</i>
		<i>vmire nézve~nézvé~nézvést</i>
tárgyas	<i>vmit kivéve~kivévé</i>	
ÚJMAGYAR	értelmezős	<i>vmivel átellenben</i>
		<i>vmitől távol</i>
		<i>vmivel szembe</i>
		<i>vmivel szemben</i>
		<i>vmivel szemközt</i>
	határozós	<i>vmivel ellentétben*</i>
		<i>vmitől eltekintve</i>
		<i>vmivel kapcsolatban*</i>
		<i>vmiből kifolyólag*</i>
		<i>vminek megfelelően*</i>
		<i>vmihez mértén*</i>
		<i>vmire tekintettel*</i>
		<i>vmihez viszonyítva</i>
		<i>vmire vonatkozóan* stb.</i>
	tárgyas	<i>vmit tekintve</i>

? = feltehetően ekkor jelent meg (vagy későbbi); * = ragszilárdulással (azaz nem grammatikalizációval)

keletkezett ragvonzó névutók

¹⁸⁷ A TNyt. szerint az ősmagyar korban **ragvonzó határozószók**, tehát még nem névutók az alábbiak: *?tele vmivel*, *?vmihez közel*, *?vmitől/vmihez messze*, *?vmitől távol*, *vkivel rokon*. Furcsa módon ezek egy kivételével mind hiányoznak a fenti táblázatból, a *vmitől távol* pedig az újmagyar (!) korra van datálva. Az ősmagyar kor **ragvonzó határozószói** a következők: *vmihez képest*, *vmihez távol*, *vmihez közel*, *vmitől/vmihez messze*, *vmivel elegy~elvely*, *vmivel tele~teli*, *vkinek ismeretlen*, *vmihez/vkivel rokon* (S. Hámori 1995b: 464–465). Ebből az következne, hogy az előbbi határozószók zöme csak a középmagyarban vált névutóvá, ennek viszont ellentmond, hogy több közülük addigra gyakorlatilag kihalt (*vmivel elegy*, *vmihez/vkivel rokon*).

A vonzatos határozószókból értelmezős szintagmában **igekötők** is keletkeztek, ezek egy része már a kései ómagyarban élt „igekötő-előzményként” (pl. az *össze* és az *egybe*):

- Az *egybe* – hasonlatosan az *együtt*-höz – a korban már igekötőként funkcionál: „[kezd] minden emberrel *egybeveszni*” (HFab. 63–64). Heltai szívesen alkalmazza olyan igékkel, amelyek később *össze* igekötővel terjednek el (l. az előző példát), használati körük igen hasonló, később az *össze* ki is szorítja az *egybe*-t a használatból (l. D. Máta 1992: 666–667). Károli bibliafordításában az *egybe* már számos ige mellett felbukkan igekötőként (*egybegyűjt*, *egybegyűlik*, *egyberont*, *egybehív*, *egybefoglal*), ami ugyancsak azt valószínűsíti, hogy ez a fejlődési vonal az ómagyar kor végén megindult: „Es *gyeyts egybe* az Izrael fiainac minden gyelekezetit” (Kár 1, 4 Móz 8,9); „mert az *Wr hitta egybe* ez három királyt” (uo: 2 Kir 3,10). A következő példa jól mutatja az *egybe* „többértékűségét” a korban (névutó és igekötő): „Kiket *egybe gyeituén*, ha onlatos me ter embereckel *egybe*, monda nékiec” (Kár 2, Csel 19, 24). A későbbiek során további igék mellett is megjelenik; Káldi és Pázmány kötőjellel jelzi is az igekötő-ige viszonyt (de Pesti nem): „chontokkal és inakkal *egybe-ragattál* engem” (Káldi Jób 10, 11); „Egy házban lakókat eszveszéssel... *egybe-köszörül*” (Pázm. 1636: 221).
- Ugyancsak a kései ómagyartól kezdve fejlődik igekötővé az *össze* is, a középmagyarban számos ige mellett felbukkan: *összetép*, *összetör*, *összead* ’összeházasodik’, *összeszámlál*, *összeszólalkodik*, *összeveszik*, *összeháborodik* stb. Néhány adat: „az the rokonoddal *oesse aggia* magath” (Elek. 1558: 798); „azután *tOrd-O szve* jól Popiommal” (PaxC. 1690: 392); „Kövert sovannyal, Rosát csolánnyal, *Eöszve tépi*, szagattya” (Amade 1724: 95).
- A *vmivel tele* névutós szerkezetként a középmagyarban csak szórványosan adathozható, gyakrabban használatos a vonzatos melléknévi változat: „és *fekéllyeckel tellyes vala*” (Kár 2, Luk 16, 20). Sűrűn fordul elő a *tele van (volt, lesz) vmi vmivel* szerkezet: „az ház *tele vala férfiackal* és a — — oni *állatockal*” (Kár 1, Bír 16, 27), a későbbi *vmivel tele* előfordulások is inkább ennek az elliptált változatoként foghatók fel (a *van, lévén* stb. mindig kitehető). Igekötőként a középmagyarban kezd elterjedni, főként a *teletölt*, *telerak* formák gyakoriak.
- Bizonyos esetekben, főleg az *áll* és *megy* és *száll* ige esetében a *szembe* (kicsivel később a *szemben*) már igekötőként is felfogható: „nehez neki... kiralial *szembe*

allani” (Elek. 1558: 802); „—*embe kely mennenc* Í hamis tar *Papockal*” (1559: Sztár.33); „Hólnap □*allyatoc* □*emben vęlec*” (Kár 1. 2 krón 20, 16).

- A *keresztül* csak a középmagyar kor végén jelenik meg igekötőként, ezt mutatja, hogy még csak főként cselekvést kifejező igékhez–igenevekhez (*jön, jár, később: ás, esik* stb.) kapcsolódik: „Biro udvarán *keresztul jüen*” (SzT. 1744: 464); „Ezen Földen *keresztül jár* a’ Faluból ki jövő ország uttya” (SzT. 1751: 464).

A következő összefoglalás azokat az igekötőket tartalmazza (a teljes nyelvtörténetet tekintve), amelyek olyan határozószókból keletkeztek, amelyek egy másik vonalon, korábban ragvonzó névutóvá grammatikalizálódtak (D. Máta 2003: 411–415, 645–648, 746–748, 825):

KOR	IGEKÖTŐ
ÓMAGYAR	<i>által</i>
	<i>egybe</i>
	<i>össze</i>
KÖZÉPMAGYAR	??? <i>együtt</i>
	<i>tele</i>
	<i>keresztül</i>
	<i>szembe</i> (később: <i>szemben</i> is)
	? <i>túl</i>

? = bizonytalan, hogy már él-e a korban; ??? = kérdéses, hogy létezik-e egyáltalán ilyen szófajként

Jól látható, hogy az igekötővé válás folyamata később indul meg, mint a (ragvonzó) határozószók névutóvá válása (vö. Zsilinszky 1991: 444).

4. 3. 2. 2. A szabad határozós szerkezetek grammatikalizációs változásai a középmagyarban

A határozószói alaptaghoz járuló szabad határozók az alaptagban kifejezett idő- hely, állapot- stb. határozói viszony mértékét, fokát hangsúlyozzák, részletezik, kiemelik. Jelentésük: 'nagyon; nagymértékben; pontosan; teljesen; egészen'. Most csak azokkal az elemekkel foglalkozunk, amelyek esetében grammatikalizációt feltételezhetünk.

Ide tartoznak a határozói jelentésüket ('egészen, teljesen, nagyon, nagymértékben') bizonyos esetekben fokozatosan elvesztő, egyre inkább pragmatikai funkciókat szolgáló, tehát partikulákká grammatikalizálódó, részben még fokhatározói szerepű elemek (*igen, szinte, csupán, egész*), illetve a már korábban partikulává vált egységek (*még, immár, csak*)¹⁸⁸: „*Igen hamar* ki hozata Noe” (Tin. 1554: K1a); „*azt igen eoreomöst* meg atta eo kegyelme kegyelmednek” (1627: LPLev. 99); „*zárnyaikat igen-hirtelen* elharapják” (Méh. 1759: 29); „*chak egiedwl* fekje(m) vala á hazban” (SzT. 1584); „*mar az Bassa czjak közeluala*” (Wath. 1605: 548); „Bizony *még ma* e□t meg tagadod” (Sztár. 1559: 36); „A Rosa *még most* öltözik” (Fal. 1780 e: 172); „*annak a ...tűznek szinte egészen* valo meg csendesedése után” (1740. 03. 24. Peregr. 327). A korban az *igen* a vonatkozó szerkezetcsoporthoz mind alaptagként, mind bővítményként megjelenhet (alaptagként l. az előző pontot). Ritka eset, hogy az *igen* a *reggel* határozószó/főnév bővítménye, itt egyértelműen fokozó szerepű, tehát nem partikula:

¹⁸⁸ Ezek az elemek különböző fokban grammatikalizálódtak, az *igen* esetében sokszor még nagyon érezhető a fokhatározói jelleg, máskor (pl. *csak, még*) kevésbé.

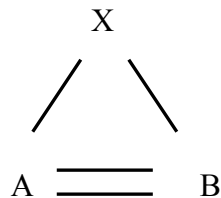
„Es igen reggel i□ue... à buzanac az Vra” [er. Des morgens früh] (Fab. 248–249);
„Igen Regwel leot volt oda” (SzT. 1573).

4. 3. 2. 3. A sajátos határozói csoportokban lezajló grammatikalizációs változások

A sajátos határozói csoportokat azok a szerkezetek alkotják, amelyeknek a tagjai mondatrészi szerepüknél fogva határozók, szófajukat tekintve azonban nem szükségszerűen határozószók. Ezek a határozók ebben az esetben mondatrészi alapon bővülnek. E sajátos csoportokon belül két nagyobb határozói típus határozható el: az összekapcsolt határozók és az értelmező határozók (lásd Horváth 2003: 462–463).

Az összekapcsolt határozók esetében a bővítmény mindig az alaptagon keresztül kapcsolódik be a mondatba és azzal egyetlen egységként elemezhető. Ezen a ponton tér el a kettős határozóktól, amelyek együttesen kapcsolódnak be a mondatba, egyetlen mondatrészként értelmezendők.

Az értelmező határozóknál mind az értelmezett (A), mind az értelmező tag (B) azonos strukturális szinten helyezkedik el és azonos módon kapcsolódik egy fölérendelt mondatrészhez (X), a legtöbbször a mondat állítmányához; ami – mivel az értelmezős szerkezetek alaptagjának tekinthető – kitüntetett szerepű, s az értelmezős szerkezet szerves részét képezi (részletesen l. Dér 2001):

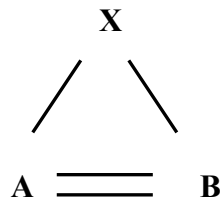
Az összekapcsolt határozók

A középmagyar kor folyamán jelentkező összekapcsolt határozók általában hely- vagy idővonatkozást fejeznek ki. Az összekapcsolt határozóknál tipikus szerkezetek, sémák adhatók meg, amelyek azután különböző kifejezőeszközök révén realizálódnak (l. lentebb az 1–3. típust). Az összekapcsolt határozók kialakulásával kapcsolatban három elképzelés is létezik:

- az első szerint feltehetően **értelmező határozós szerkezetet** alkottak, tehát mindkét szerkezettag teljes értékű határozóként funkcionált a mondatban. A két határozónak a – mind ragos-névutós névszó, mind határozószói szófajú előfordul köztük – kapcsolata a későbbiek folyamán szorosabbá vált, gyakori

együttes használatuk eredményeképpen az egyik függésbe került a másiktól, a folyamat végén szoros egységet alkottak egymással – a szerkezet egyúttal többletjelentést mutat fel.

értelmezés:

összekapcsolt határozó:

- A második elképzelés szerint bizonyos esetekben **szerkezetvegyülés** valószínű (lásd az 1. típusnál).
- A harmadik megközelítés szerint az összekapcsolt határozók eredetileg **alárendelő kapcsolatban** voltak, és ez a viszony vált még szorosabbá. Az a tag, amelyik eredetileg a másik határozó alá rendelődt (B), fölérendelt tagjával (A) együttesen, egy határozói mondatrészt alkotva kapcsolódik be a mondatba.

alárendelés:

összekapcsolt határozó:

Igazából **kérdéses**, hogy az összekapcsolt határozók kialakulása ténylegesen **grammatikalizáció**-e (ha az is, semmiképpen nem prototipikus). Annyiban igen, hogy szorosabb szintaktikai (grammatikai) viszony alakul ki, mivel az egyik tag függővé

válk egy másiktól; önmagában a vonzat már nem áll meg határozóként a mondatban, illetve ha mégis, az eltérő jelentést ad vissza, mintha mindkettő egymástól függetlenül szerepel a mondatban: *havonta kétszer kell kapálni* ≠ *havonta, kétszer kell kapálni*; *a tövétől két lépésnyire kell gyomlálni* ≠ *a tövétől, két lépésnyire kell gyomlálni* (későbbi típus: *hátizsákkal a hátán indult el* ≠ *hátizsákkal, a hátán indult el*). Vagyis egy olyan két helyiértékű szerkezettel van dolgunk, amely megkívánja, hogy ezeket a helyiértékeket bizonyos elemek betöltsék. Hasonlít a ragvonzó névutókhöz, amelyek esetében kötelező a ragos alakot használni, tehát egyfajta vonzatosság alakul ki, de nem világos, hogy **a vonzatosság nagyobb grammatikalizáltsági fokot is jelent-e** (ebben az esetben a ragvonzó névutókat grammatikalizáltabbnak kellene tartanunk a nem ragvonzókhöz képest, pedig épp az előbbi csoport tagjai képesek – jelöltségük révén – úgy elmozogni a mondatban, ahogyan egy nem ragvonzó névutó sosem, mivel rögzített pozíciójú).

Az alábbi táblázat a középmagyar korból adathozható összekapcsolt határozók típusait és megjelenési formáit ismerteti:

ÖSSZEKAPCSOLT HATÁROZÓK A KÖZÉPMAGYAR KORBAN		
TÍPUS	ALAPTAG	VONZAT
1. TÍPUS: IDŐHATÁROZÓ + MÉRTÉKHATÁROZÓ	<i>ennek előtte,</i> <i>ennek utána,</i> <i>annak előtte,</i> <i>annak utána;</i> <i>ezelőtt, azelőtt,</i> <i>ezután, azután;</i> ritkán névutós névszó (pl. <i>holdtölte</i> <i>előtt</i>)	-val/-vel; ritkán -ban/-ben ragos
2. TÍPUS: SZÁMHATÁROZÓ + IDŐHATÁROZÓ	-szor/-szer/-ször ragos; vagy ... <i>ízben</i>	pl. <i>minden</i> <i>szempillantásban,</i> <i>minden nap,</i> <i>esztendőben~</i> <i>esztendő által.</i>

3. TÍPUS: HELYHATÁROZÓ + MÉRTÉKHATÁROZÓ	- <i>ra/-re</i> ragos	- <i>tól/-től</i> ragos
--	-----------------------	-------------------------

A 1. típus esetében egy időhatározó és egy mértékhatározó kapcsolódik össze, a két tag együttesen időhatározói viszonyt fejez ki: egy viszonyítási pont jelenik meg és az attól való eltávolodás mértéke. Az *ezelőtt*, *azelőtt*, *ezután*, *azután*, illetve *annak (ennek) előtte*, *annak (ennek) utána*, *(valami) előtt*, *(valami) után* határozószók többféle típusú bővítménnyel is kiegészülhetnek összekapcsolt határozóvá: mennyiségjelzős *-val/-vel* ragos névszóval mint mértékhatározóval: „nem *›ok idewel annak wtanna*, mýkor a—oro—lan a— hegýeken iarna, a tewrbe esek” (1536: Pfab. 15b); „*ennek ellóthe 15 ezteñdówel -mígh wolph túlta*” (1588: Úsz. 96); „*Ennek előtte egynéhány eszteñdówel...nádót hozot*” (1677: Bosz. 376); „levelét vóttam *egj nehány nappal ez előtt*” (1717: Peregr. 89). Ugyanez a típus névutós névszói alaptaggal: „*Hóld-tOlte elOtt három, vagy négy nappal...ki-kell ásni*” (Sely. 1769: 25).

Érdekes módon az ugyanilyen séma szerint létrehozható helyhatározó+mértékhatározó összekapcsolódásra csak kevés példa volt, s ezek kevésbé forrtak össze, mint időhatározós megfelelőik: „Megyen *császár előtt* messzi két *mérfölddel*” (Szig 1651: 2. ének/43). Elképzelhető, hogy ez a szerkeztípus vagy bizonyos képviselői nem értelmező határozós szerkezetből alakultak ki, hanem antonimikus szerkezetvegyüléssel: [*annak előtte/azelőtt* stb.] X [*-vel később*] = [*annak előtte/azelőtt* + *-vel*] (vö. *szűkölködik valamiben*).

Léteznek olyan szerkezetek is, amelyek jelentésüket tekintve igen nemigen különböznek a fenti összekapcsolt határozóktól, de a vonzatként álló névszóhoz rag helyett névutó járul: „*Annac vtánna egy hólnap múlva* pattancz meg...az orrát” (Fab. 64). Ugyancsak gyakori alakulatok a következők (a tagok sorrendje tetszőleges lehet): [*ezután* stb. + *-ba/-be*]: „CAHAD *e—vtan ma›od e□tendobe □e letec*” (SzC. D3r 1559: 15); „*fel-állítáfa után □tven hatodik*, vagy mások vélekedéfe fzeréñt *nyóltzvan egyedik eften□ben... a’ partra terítette*” (RégJel. 1760: 579); esetleg *-ra/-re* ragos névszó: „*fenyegetése után egy nyéhán napra* rut fájdalmat szenvedet” (1737. Bosz. 539). Ezek az értelmező időhatározók közé is besorolhatók, de megfigyelhető, hogy a két határozó együttesen többletjelentéssel bír. Elgondolkodtató, hogy ezekben az esetekben az azonos

– mértékhatározó – funkciójú, de eltérő rag jelentkezése (-val/-vel helyett -ban/-ben) szükségszerűen azt jelenti-e, hogy már nem összekapcsolt határozóval van dolgunk.

Egyéb kérdéses alakulatok: „*Mávod napon feleége □aua vtán*, T□rit oldalára k□ti az Bankban” (Bánk. 1567: Aiiii v); *az vtan eztendew Mulwan az en vram hywata*” (1585: Mart. 6). Egy újabb változatnak tekinthető, ha az alaptag ragos névszó – mindemellett a következő példában a szerkezet hiányosnak is tűnik: „*melly Urunk Születésétül 1529dik Eftendöben... a Törököknek... Seregét... vitézen tartóztatta*” (Kárt. 1772: 1–2.), de a jelentéstani viszonyok az 1. típusban foglaltaknak felelnek meg. Az ilyen vitatható besorolású időhatározós szerkezetek fő előfordulási helye: misszilisek, elbeszélő próza, jogi szövegek, ritkábban a vallásos próza egyes darabjai.

A 2. típusnál az alaptag -*szor/-szer/-ször* ragos számhatározó, amelyhez bővítményként ragos vagy névutós distributívusi időhatározó kapcsolódik. A szerkezettagok sorrendje tetszőleges lehet: „*Igy minden szem pillantásba ezerszer hazudoz*” (1578: Örd. 94); „*egi egi zekerfath... keczer esztendeo altal kerik*” (Jobb 1580: 332); annak párjával párollyák *mindennap egynéhány□zor*” (PaxC. 1690: 3); „*ketzer tsak egy héten borotvalni tisztünk*” (Bök. 1767: 392). Erre a típusra tekinthető variációnak, ha a számhatározó nem a szokott raggal jelenik meg: „*három ideben napjában meg-hajtya térdeit*” (Hit. 1771: 64).

A 3. típus esetében a két tag együtt – általában – helyviszonyt – *vmitől/vmihez milyen távolságra/közelségre* – fejez ki, és a *hol, milyen messze/közel?* kérdésre felel. Az alaptag helyhatározó szerepű mértékjelölő szó, amelynek kötelező mennyiségjelzője van: „*egyikét a' máfikától 6: lépésnyére... kellett által eltetni*” (Sely. 1769: 23b); „*kOrOskOrel valami 3. lánnyira a' tOvétOl... ki-kell kapálni* (uo. 29). Ugyanezt a típust képviseli a következő példa, de hely- helyett időviszonyokat ad vissza (a séma ugyanaz: *vmihez milyen időbeli távolságra*): „*Arua Tarsomhoz... ehez 31. holnapia hogi megiek*” (Wath. 1605: 548).

A szórendre vonatkozóan az állapítható meg, hogy a két tag rendszerint egymás mellett szerepel, az 1. típusnál az alaptag szokott elől állni, de a fordított sorrend sem ritka. A 2. típus esetében tipikusabb használati mód, ha az időhatározót követi a számhatározó; a 3. csoportba tartozó összekapcsolt határozókra vonatkozóan is elmondható, hogy rendszerint a mértékhatározó a követő tag, de a kiemelésről, hangsúlyozástól függően megváltozhat a sorrend. Az egymástól távolabb kerülő tagok ritkák: „*Egy Nyáron a Fáid kétszer teremjenek*” (Amade 1723u: 75) – az utóbbi példa talán éppen az összekapcsolt határozóvá válás egy korábbi stádiumát reprezentálja.

Az értelmező határozós szerkezetek

A sajátos határozói szerkezetek nagyobbik csoportját az értelmező határozók alkotják. Ez a két önálló határozói tag felépítette értelmezős viszony idővel grammatikalizálódhat, a vizsgált korszakban is számos átmeneti szerkezettel számolhatunk annak következtében, hogy az értelmezős viszonynak a minősége megváltozik (l. az összekapcsolt határozókat), s módosul az egyes szerkezettagok státusa.

Az értelmezős szerkezeteknek hagyományosan két típusát szokás számon tartani: megszorító, illetve azonosító¹⁸⁹ értelmező határozókról beszélünk. Az előbbieknél az értelmező tag az értelmezett egy részletét, mozzanatát mutatja be (vagy megfordítva: egy tágabb vonatkozását ábrázolja), az utóbbiak esetében ugyanazt a tartalmat fejt ki még egyszer. Ellentmondásosnak vélem, hogy míg a határozószó + ragos/névutós névszó párosítást mutató értelmezős szerkezetek hagyományosan azonosító határozónak minősülnek, addig a ragos/névutós névszó + határozószó párosítások (vagyis az előbbi fordítottja) megszorító értelmező határozónak (pl. S. Hámori 1995b: 468–470)¹⁹⁰. Ez a jelenség az értelmezők hagyományos megközelítését ismerve érthető, de a saját olvasatom szerint, melyben az értelmezők mindegyikének szerkezettagjai egy sajátos grammatikai viszony: azonosítás révén kerülnek egymással és fölrendelt tagjukkal is kapcsolatba, s ez a viszony egyenértékű, kevésbé (l. Dér 2001). Véleményem szerint a szerkezettagok sorrendjének megváltozása nem eredményezhet új vagy eltérő altípust, mert ez azt jelentené, hogy az *ott, a házban esett el* esetében más értelmező határozós altípusról beszélünk, mint *a házban, ott esett el* példánál – márpedig a jelenlegi kategorizáció ezt mutatja. Magam **a fogalomkörök nagysága szerinti típusba sorolást** tartom megfelelőnek, ezt követve tehát a határozószó + ragos/névutós névszó kapcsolat nem lehetne azonosító értelmező, hiszen a ragos/névutós névszó szükségszerűen kisebb fogalmi kört jelent – tehát ez is megszorító altípus kellene legyen. Így vagy egyetlen „igazi” azonosító típus létezik, amelynek esetében – elvileg – a fogalmi körök nagysága azonos (ez a határozószó + határozószó eset), vagy a fenti felosztást fel kellene számolnunk. Igazából ugyanis a

¹⁸⁹ Némileg megtévesztő az *azonosító* megnevezés, mivel véleményem szerint minden értelmezés azonosításnak tekinthető (vö. Dér 2001). Ennek ellenére különbséget kell tennünk a kétféle értelmezős típus között, így – jobb híján – meghagytam az *azonosító* jelzőt (vö. pl. S. Hámori 1995b: 468–470).

¹⁹⁰ Az egyes nyelvtörténeti tankönyvekben szereplő példákon leellenőrizhető ez az összefüggés, vagyis hogy bizonyos szófajú elemek kapcsolódása azonosító, másoké megszorító értelmező határozónak számít.

példákat a saját kontextusukban elemezve juthatunk csak megfelelő megoldáshoz, s ez bonyolultabb képet ad, mint a fenti, két típusal számoló kategorizáció. Itt említhetjük a fenti *ott, a házban esett el* és *a házban, ott esett el* példát is. Az *ott* denotátuma természetesen eltérő is lehet a két esetben – pl. 'arrafelé' az elsőnél, illetve 'a konyhában' a másodiknál (és fordítva), de nem szükségszerűen. Nem tagadhatjuk ugyanakkor, hogy rendszerint a névszói elem a „precízebb”, adja vissza pontosabban, közelebből a határozói viszonyt.

Továbbá az egyes határozószók is akár különböző nagyságú fogalmi körbe tartozók lehetnek: az *ott benn* esetében a *benn* szűkebb fogalmi körű, mint az *ott*. Egy további észrevétel: a hagyományos megoldást követve a megszorító értelmezők közé fel kellene vennünk a kitágító értelmezők kategóriáját is, mivel tágabb fogalmi körű nemcsak az értelmezett tag lehet, hanem az értelmező is – igaz, az utóbbi jóval ritkább az előbbihez képest. Például: „Fegyvert □*zolgáiknál ottan* el-hagyának” (Szig. 1651: 02a).

Konklúzióm, hogy nem érdemes megtartani az azonosító és megszorító típust (az *azonosító* jelző kritikájához l. a 21-es lábjegyzetet); hanem szófaji alapon négy esetet célszerű felvenni¹⁹¹, vagyis:

- **határozószó/személyes névmás határozóragos alakja + ragos/névutós névszó:** „i□ttek vólna el valai haióc *oda a' hely mellé* az holott kenyeret □ttenec vala” (Kár. Ján 6, 23);
- **határozószó/személyes névmás határozóragos alakja + határozószó/személyes névmás határozóragos alakja:** „kik *ot ben* valanak” (Szam. 84);
- **ragos/névutós névszó + ragos/névutós névszó:** „az *szegények közt* alacsony *házakban* lakhatik az tisztaság” (1577: Eur. 409);
- **ragos/névutós névszó + határozószó/személyes névmás határozóragos alakja:** „hegwamoth penzwl *az polgaroknall kÿn* hagyoth wolth” (1591: DMisz. 13).

Az értelmező határozós szerkezetek túlnyomó része hely- és időhatározói viszonyokat fejez ki, amelyek minél pontosabb visszaadása nemcsak műfaji sajátosságként jelenhet meg (például a Boszorkányperekben, az Úriszékben), de tipikusan értelmezős

¹⁹¹ Ez nem pusztán a példák alapos elemzését megkerülő megoldás, hiszen sok esetben valóban nem lehet eldönteni, hogy az írott szöveg létrehozója vagy a beszélt szöveg közlője/lejegyzője mit értett pontosan az adott határozószó, személyes névmás alatt, tehát milyen denotátummal is számolhatunk (a példákat l. a főszövegben).

kifejezőmódot maga után vonó nyelvhasználati jelenség. Az elvontabb határozós viszonyok – néhány kivételtől eltekintve – nem határozószókkal, hanem ragos/névutós névszókkal vannak körülírva

Az értelmező határozós szerkezet tagjai jelöltségük és a fölérendelt taghoz való együttes, de külön-külön is megvalósuló kapcsolódásuk miatt a mondatban eltávolodhatnak egymástól; bizonyos esetekben az elvándorolt tag az igéhez kapcsolódva igekötővé, a névszóhoz kapcsolódva pedig névutóvá válik. Az elvándorlás azonban nem mindig feltétele a grammatikalizációnak, a pusztán egymás melletti pozíció is elegendő hozzá.

Az alábbiakban a négy vizsgált típus ismertetése mellett az egyes esetekben jelentkező, elinduló grammatikalizációs folyamatokat – igekötős formák kialakulását – tárgyalom¹⁹²:

Határozószó/személyes névmás határozóragos alakja + határozóragos/névutósnévszó:

A névmási eredetű helyhatározószóknak (*ide, oda, itt, ott, innét, onnét*) előreutaló funkciójuk is van az értelmezős szerkezetben; a lényegi mondanivaló, a pontos helyviszony megadása pedig tipikusan az értelmező tagban történik. A határozószói értelmezettel alakult szerkezetek főként hely-hely viszonyt fejeznek ki; a legnagyobb számban a locativusi *itt/ott* határozószó fordul elő értelmezettként: „à Hollo *ott* vagon a *fán*” (1575: HKr. 82a); „*itt* elég h vagon az *Mono□tor kértében* [’kertjében’]” (Szeps. 1620: 20). Ritkább a hely-esemény vagy hely-személy összefüggés: „*Itt* vólt ez *gyelesben* amaz vitez magyar Nagy Bálas is” (Szeps. 1620: 23); „az minemeő arua *ott* lakik *Zriniouacz Miklosnenal*” (1641: Úsz. 162). Az értelmező helyhatározói szerkezetek gyakran bővülnek mutató névmással: „*jt e— helyen* nagyob wagyön a— templomnal” (1536: PÚT. 23a); „*Itt ez ir#ban* ›—ol mo>ta, es nêked ez #lta!” (1541: SEI.). Gyakoriságban az *itt, ott* határozószót lativusi megfelelője, az *ide, oda* követi, ugyancsak hely-hely összefüggésben: „Löy *ide anyadhoz*” (Theo. 1575: 731); „io egessegen iüttel *ide Vyuarra*” (1629: LPLev. 105). Hely-hely összefüggést fejeznek ki az *innét, onnét, onnat, onnan* névmási határozószó és ragos főnév alkotta azonossági értelmezős szerkezetek is, például: „Vetetyk be *onneth f,lwl a— Egbeol*” (1577 k.:

¹⁹² Érdekes módon a szakirodalomban viszonylag ritkán olvashatunk arról, hogy az igekötők szerkezetben alakultak ki; míg ez a névutók keletkezésénél alapvető tárgyalási szempont szokott lenni. Az igekötők elősorban határozós szerkezetekben keletkeztek, egy részük értelmezős határozós szerkezetben (l. a főszevegét). Léteznek még ragszilárdulással, tehát nem grammatikalizációval keletkezett igekötők is (l. fentebb).

OrvK. 508); „*Vgian onnet Zetemból az Vrhoz megiek uiða*” (1588: TLev. 17). További variációk: „*emelenec vgian ottan Erdel'be het Capitant*” (SzC. P2v 1559); „*vgyan itt Zabaron lakozo Tott Janoss... ezent uallotta*” (Úsz. 1616: 141).

A nem mutató névmási (eredetű) helyhatározószót értelmező szerkezetek ritkábbak és általában ugyancsak hely-hely összefüggést mutatnak: „*kikbe Ioeph mindenet Egiptomnac fOlden ›—antalan ›oc gabanat takara be*” (SzC. D3v 1559); „*Beljeb (leouenek) zallanak az Hadnagh fele*” (1585: Mart. 3); „*vagyon...kível az varos elOt egy nagy Clau□trum*” (Szeps. 1620: 15); „*belől az fal mellett bélelt padok voltanak*” (Ap. 1736: 322-323).

A helyhatározó értelmezők eme alcsoportjában számos olyan szerkezet található, amelyben a határozószói vagy a személyes névmási értelmezett tag az igekötővé válás felé tart, illetve már igekötőként is használatos¹⁹³, vagyis grammatikalizálódik. Ilyen a *haza, oda, bele~belé, reá~rá, alá, vissza* elem egyes igék mellett: „és *haza* méne Budára” (HKr. 1575: 81b); „*Jacob ha—a teere Me›opotamiabol a— Chanaan fOldere*” (SzC. 1559: D2r); „*oda hal à sarba*” (Fab. 250); „*ottan oda iuta egy farkas az ackolhoz*” (Fab. 61); „□ vizet *belé* faczarod à □ebbe” (Herb. 1578: 109a); „*Mely nagy —wga››al bele ›uppana a wj—be*” (1536: PFab. 16b); „*Probalt dolog, ha...à leuelét rea kOtOd à czipé□re*” (Herb. 1578: 114b); „*Alà siete ezokaért à b□r□nyhoz*” (Fab. 26); *vissza* esék hanyat a patak árkába” (Bethl. 1710e: 273: 273).

Határozószó/személyes névmás határozóragos alakja + határozószó/személyes névmás határozóragos alakja:

Ez a csoport számarányát tekintve jóval kisebb az előzőnél – érthető módon nem tekinthető tipikusnak, hogy a határozószót határozószó értelmezi. Itt gyakorlatilag csak helyhatározókat találunk, melyek locativusi és lativusi viszonyt adnak vissza. A névmási eredetű határozószókat nem névmási követi; a következő variációk figyelhetők meg: *itt benn, ott benn, ott kinn, oda be, oda fel, ide fel, oda ki, oda alá* és *ide alá*: „*ith ben wolthannak foghwa*” (Úsz. 1593: 102); „*kik ot ben valanak*” (1603: Szam. 84); „*Légy czak ottkin*” (Fab. 61); „*Semmi dolgot nem tesznek imez latroc oda be*” (Theo. 1575: 730); „*ha kegyelmed erről elméjeket venné oda fel a ministereknek*” (1693: BLev. 463); „*gyemOlt›et teremt ide fel*” (Kár 2: Ésa 37, 31); „*oda ala akarta chatara*

¹⁹³ Mivel csak helyhatározói funkciót betöltő határozószók válhatnak igekötővé, nem tárgyalom az egyéb értelmezőhatározó-fajtákat, vagyis az időhatározói (és nagy ritkán állapothatározó) viszonyokat kifejező elemeket.

hinia” (Úsz. 1648: 363); „Mikor *ide alá* ezettetic à melegég” (Cisio 1592: G2b). Az *ott benn* három különböző forrásban is egybeírt alakban tűnik fel (Elek 1558; Theo 1575 és Úsz. 1614), pl: „kepeneghith *otben* hata voth” (Úsz. 1614: 138). „*Onnat hazol* feryOc ehOznec —omehoznac” (Tin. 1554: K3b); „fel iOttel *ide hozzam*” (1575: HKr. 81 a); „megh walloth *ith elotth*”nk” (Úsz. 1582: 68); „tagadgyák ezt fzóval *ott-kin*” (FalNem. 1771: 134). Pesti Fabuláiban gyakran szerepelnek egymáshoz szerkezetláncszerűen kapcsolódó szerkezetek: „lata *oda ala tawol* a— barant hogy alol innék” (1536: PFab. 10b); „mert *ide ala tawol* ýt volna” (uo.).

Ebben a típusban is akad olyan szerkezet, amelyben az értelmezett tag – a határozószó vagy a személyes névmás határozóragos alakja – igekötővé grammatikalizálódik, illetve már igekötő: „*oda iarul* hozza” (Theo. 1575: 730).

Ragos/névutós névszó + ragos/névutós névszó: ez a csoport számarányát tekintve a nagyobb.

Értelemszerűen itt nem jelentkezett grammatikalizációs folyamat.

Ragos/névutós névszó + határozószó/személyes névmás határozóragos alakja:

A fogalomkörök nagyságát tekintve ezek elvileg „kitágító” értelmezők, emiatt igen ritkák. Mindenképpen kitágító viszonyt mutatnak fel azok a példák, amelyekben a helyviszonyok jelzésértékű vagy nyomósító újbóli megemlítéséről van szó: „egy az asszonyok közül *az asztal végén fenn* ült” (Ap. 1736: 324); „ki amaz *fának tívében fön* áll” (Bosz. 1737: 537). A kitágító típusnál is megtalálhatók az igekötővé vált vagy afelé tartó esetek: „Ezen *szűzek köze*: Eszteris *oda* ül” (Amade 1723 u: 63); „a’ sültre *hintsd reá* a’ kotzka fzeltet” (Szak. 1695: 55); „kiért Molnár Ferenczné éyél Fatensre *reia ment* boszorkany képpében” (Bosz. 1677: 379); „*úszott* a part felé *vissza*” (Bethl. 1710e: 273).

Mint látható, a középmagyar korban ezekben az értelmező határozós szerkezetekben gyakorlatilag ugyanazok az elemek „igekötősődnek” továbbra is, mint az ómagyar kor végén: a *haza*, *reá~rá*, *oda*, *bele~belé*, *alá* és *vissza* határozószó. Csak néhány új igekötő keletkezik, például a *széjjel*: „Ha *f—éllel heuer* à fOlden” (Cisio 1592: G2a), vö. a határozószói, vagy névutói változattal: „minec elOtte *f—ellel e vilagon* el of—lanac” (SzC. 1559: B3v) és „*ez egez vilagon f—ellel* minden orf—agoc oluaffac” (Com 1569: C2b). Tovább ilyen még a *neki* vagy a *mellé*: „*Neki esnek* ismét mind ideg’

húzásnak” (MTK. 1780e.: Dugonics); „úgy akarta: *neki-dül* ágának” (uo.); „eö kez inkab az pelenger alat el ütetni az feiet hogy sem mint az Ura *melle allion*” (SzT. 1629: 242); „a szolgálója *mellé férkezet* s meg nevelte a hasát” (SzT. 1757: 71).

Természetesen mindezek az igekötők nem csak értelmezős, dehatározós szintagmákban is folyamatosan keletkeznek, újabb és újabb igék köréhez kapcsolódva.

4. 4. Két magyar diskurzusjelölő grammatikalizációja

A következőkben két magyar diskurzusjelölő kialakulásával foglalkozom. Ha lehetséges, igyekszem közelebbről meghatározni azt a pontot, amikor az elemek új funkcióban történő használata megjelent (érthető okokból ebben az esetben csak írott források álltak rendelkezésemre). S bár a diskurzusjelölők igazán nagy számban a beszélt nyelvben jelennek meg, szerencsénkre az írott nyelvben is gyakran feltűnnek különböző szerepekben.

4. 4. 1. A *mellesleg* diskurzusjelölő grammatikalizációja

A *mellesleg* diskurzusjelölő a *mellesleg* határozószóból alakult ki. A TESz., az EWung., a SzT. és a Magyar Történeti Korpusz (MTK.) tanúsága szerint a határozószó legkorábbi jelentése 'oldalvást, oldalt' volt, azaz helyviszonyt adott vissza:

1561: „Laffan Daudid nepeuel eleb megien, semei hegy teteien *mellefleg* megien” (TESz.)

1573: „Baly gërg pedig *Mellesleg* az zarazon Megien volt” (SzT.)

1639: „ki hozak az legentt, s hogy hozzak vala *mellesleg* alla Szekely Istua(n) az legeny melle” (SzT.)

1657: „az ellenség... megindula azon útra az Nitra mellett alá, az melyre nékem is vala szándékom ... Én is *mellesleg* véle azon völgyen ellenkezdegelve megyek vala” (SzT.)

1717: „Ezen bëlol *mellesleg* az Aszony háza” (SzT.)

1772: „(A malomhoz) az árok ásás a' Csatorna alatt való toltës, és a' viznek *mellesleg* való ërosittësë hogj más felé ne fojjon, csak a Malomra fojjon” (SzT.)

1791 e.: „és ugyan tsak egy □zolga *mellesleg* □ekeren mégyen vala” (MTK.)

1792: „virágjának két levetskéje vere□ellő, a' két *mellesleg* álló leveletskék fehérek” (MTK.)

1794: „Az ö□ve □erkeztetésnek principiumaiból ki sül, hogy ezen *mellesleg*, vagy oldal tollak magánofán, és egymással 63 különböző figurákat tsinálhatnak” (MTK.)

A 18–19. században 'párhuzamosan' jelentése is élt, többek között a *mellesleg menő* szókapcsolatban, ekkor azt jelentette: 'párhuzamosan haladó/húzódó':

1799: Honnan vagyon még is, hogy mi az ebben nagyra ment Nemzetekkel *melleslegesen* (parallele) nem megyünk, hanem minékünk félszázados lépésekkel kell kísérnünk azokat? (MTK.)

1821/1825: „az uton alol az uttal *mellesleg menő* Szánto földnek rendében” (SzT.)

A határozószó számunkra kiindulópontot képező jelentése azonban nem annyira ez volt, mint inkább az első: ’oldalt; oldalvást’ > ’mellékesen; kitéréskepven, másodlagosan, nem fő dolog gyanánt’ (ilyen jelentését a TESz. 1781-re teszi).

1811: „Két Labirintus vólt... Melyiket válasszam sokat gondokodtam, Krétaihoz fogni de nem bátorokdram, Mert *mellősleg* az-is eszembe ötlődött, Hogy annak Mestere belé rekesztődött” (SzT.)

Ez az utóbbi határozószói jelentés vált azután alkalmassá arra, hogy a beszélőnek a diskurzusra vonatkozó bizonyos stratégiáit, illetve annak a hallgató felé történő jelzését ki tudja fejezni, például a beszéd tárgyától való eltérést.

Pótkompetencia-problémák miatt természetesen nem mindig könnyű megállapítani, hogy melyik jelentés, vagyis a határozószói mellett a diskurzusjelölői mikor bukkant fel. Segítséget nyújtanak viszont azok a mondással kapcsolatos ígék és kifejezések, amelyek mellett a *mellesleg* a fenti ’mellékesen, kitéréskepven’ jelentésében jelenik meg és alkot szerkezetet, például: *mellesleg (legyen) mondva; mellesleg legyen megjegyezve; mellesleg mondva; mellesleg megemlítve*:

1844: „*Mellesleg legyen mondva*, látta ön már ezen népszinművet?” (MTK.)

1846: „És, *mellesleg legyen megjegyezve*, megtörténhetik ugyan néha, hogy az országgyűlési többség nem egészen hű képviselője a' közvéleménynek, de hogy homlok egyenest ellenkezzék azzal, hogy árulója legyen annak, az megtörténhetlen” (MTK.)

1847: „Én hát édes öcsém nem esetlenkedem a lyra országában, hanem megyek azon az uton, mellyen már egy pár lépést tennem sikerült, irok historiákat, rectius istóriákat ad ponyvám, mikép Tinodi Lantos Sebestyén, kinek poemáit, az ördög szántsa meg, még a debreceni könyvtár sem képes nekem kiállítani. *Mellesleg mondva* vedd meg nekem Pesten, valamely zsibvásárban, ha történetesen rá akadsz” (MTK.)

1879: „De tegyük fel, hogy a községi pénztárból nem telnék az építéshez szükséges költség, – akkor sem kell elvetni az eszmét, hanem valahol az iskola udvarán vagy kertben össze lehet gyűjteni a gyermekeket, és addig is, mig a rendes iskolásoktól kiürül az

iskola, ott játszani engedni, mely esetben célunk el van érve, mert a szülők válláról levevén a gondozást, szívesebben fognak áldozni, mint egyébként, és jobban megbarátkoznak az eszmével, ha tényekkel látják támogattni. *Mellesleg megemlítve*, – ekkor nyerjük el a legnagyobb jutalmat a méltánylást, mert a nép ezt sohasem tagadja, már pedig nekünk ez a legnagyobb jutalmunk, mivel tudjuk, hogy anyagilag kellően úgy sem jutalmaztatunk.” (MTK.)

Az efféle szerkezetek rendkívül változatos felépítésűek lehetnek. Véleményem szerint a *mellesleg* nem véletlenül ezekben a beszélő attitűdöt explicite kifejező, mondással kapcsolatos kifejezésekben tűnt fel, hiszen mint DJ a narráció folyásához, a történetvezetéshez kapcsolódik. Diskurzusjelölővé válása kb. a 19. század második felében indulhatott meg. Azt fejezi ki, hogy most a diskurzusban a tárgyhoz képest kitérő, elkalandozás következik (vö. angol *by the way*, *incidentally*). Két diskurzusrész viszonyára referál: a korábbiakban mondottakra mint diskurzusrészre, amelyhez képest új részt vezet be, de jelzi annak a témához képest kitérő voltát. Vagyis a diskurzus lineáris szintjén hat, a Fraser-féle típusok közül a témaösszekötő DJ-k közé tartozik.

A *mellesleg* később úgy is kifejezte már ezt a funkciót, hogy a mondást stb. kifejező igék, igenevek elmaradtak mellőle (ellipszis). Az is elképzelhető azonban, hogy ezek a szerkezetek mindössze variációt képeznek a *mellesleg* önálló használatára mellett, mint az ma is jellemző.

A különbséget határozószó és DJ között már jól illusztrálják a következő példák, amelyekben látható, hogy a *mellesleg* határozószóként még mikor kapcsolódott a mondat állítmányához, s már mikor nem:

Határozószó:

1868: „S folytatta, de egészsége tekintetéből csak *mellesleg*, tanulásait.” (MTK. – még szerkezet: *mellesleg folytatta*; nem a beszélő/narrátor kiszólása)

1884: „I. Lajos nagyobbszerű vörös márvány szobra állott ismét a székesfehérvári egyházban levő mausoleumában; melyről azonban már csak *mellesleg* értesülünk, midőn krónikáink azon jelenetet beszélnek, hogy az özvegy királyné s leánya Márja király Kis Károly koronázása alkalmával a márvány szobrot, ráborulva áztatták könnyeikkel.” (MTK. – *mellesleg értesülünk*; ua.)

1884: Magyarország úgynevezett közhatalóságaiban oly institutiókat bír, melyek helyébe - semmi kétség - valóságos municipalis rendszert kell léptetni, de melyeket nem szabad

mintegy *mellesleg* megsemmisíteni vagy megcsonkítani, mert a nemzet életerejének egy része rejlik bennök (MTK. – *mellesleg megsemmisíteni*)

1926: „Donogány kezeit dörzsölgetve s szertesztét kapkodva - 162. oldal - pillantását, még ott sem volt az asztalnál, már így szólította meg a legközelebb ülő agg bognárt: - Iszogatunk, iszogatunk öregem! - s azzal, mintegy *mellesleg*, odalökte kézfogásait a jelenlevőknek.” (MTK. – *mellesleg lökte oda a kézfogásait*)

Diskurzusjelölő:

1872: „A bűn abból áll hogy a kártyás Eduárd ezer aranyat lop a manheimi köz pénztárból melynek saját édes apja a tábornoka. *Mellesleg* a pénztárnok leánya s az ellenőr – 29. oldal – fia közt szerelmi viszony szövődik melyet szerencsés egybekelés koronáz.” (MTK. – látható, hogy a határozós szerkezet már nincs meg, nem *mellesleg szövődik* a szerelmi viszony, hanem a cselekmény szempontjából „*mellesleg*” szerelmi viszony szövődik.)

1876: „Itt a járdát szegélyzik elég sűrű sorban és járhatatlanná teszik az ellenség előtt; *mellesleg* még apró mózesvallású kolbászkák is főnek bennök szigorúan a deuteronomium reczipéi szerint” (MTK. – nem *mellesleg főnek kolbászkák*)

1936: „Akadt ilyen több is, hisz apám apja is alapjában ilyen természet volt. Ilyen volt az uradalmi kanász is, aki az uradalmi moslékkal gazdálkodott, a saját belátása szerint. *Mellesleg* ő volt Nagy István bácsi legjobb barátja.” (MTK. – nem *mellesleg volt a legjobb barátja*; ez szemantikailag is ellentmondásos lehet: *mellesleg* a barátja ↔ a legjobb barátja)

Szokásos grammatikalizációs út, a magyar nyelvben is jellemző, hogy az eredeti, a forráselem tovább él az eredeti szófajában, itt tehát határozószóként. Ezeket nevezi Waltereit „homofón párnak” (2002a: 3).

Írásban a DJ-nek a mondattól való elkülönülését olykor vesszővel vagy kettősponttal jelölik (fakultatív):

1939: „Régebbi álom: unokafivérem verseit olvastam (*mellesleg*: az illető a valóságban nem foglalkozik költészettel).” (MTK.)

A mai magyar nyelvben a *mellesleg* önmagában is állhat, de továbbra is megtalálható a mondással kapcsolatos igék, igenevek mellett:

1989: „nagy tisztelője volt a női nemnek, *noha melleleg szólva*, Valyt ki nem állhatta”
(DIA.)

1999: „Ha most valaki bejön az utcáról dolgozni, annak nem fognak nagy zsák pénzeket adni
(*melleleg megjegyzem*, hogy én még ingyen is dolgoznék F1-ben)” (MNSz.)

A *mellelegre* az is jellemző, hogy ma igen változatos szórendi helyeken tűnhet fel (az MTK.-ban a több száz találat között egyszer sem szerepelt mondatvégi helyzetben):

1998: Nem vagyok se zöld, se vegetáriánus *melleleg*. Óvodai jelem lila házikó. (MNSz.)

de a tipikus még mindig a szegmenskezdő pozíció.

A mai magyar nyelvű szövegeket nézve feltűnő, hogy a *mellelegnek* nagyon sokszor nem kitérő diskurzusfunkciója van. Jelezhetjük vele, hogy eltérünk a tárgytól, de azt is, hogy egyáltalán nem térünk el, hanem egy, a diskurzus szempontjából lényeges, fontos információt, szempontot fogunk megosztani az S2-ben. Ez a kiemelő szerep a *melleleg* ironikus, ellenkező előjellel való használatából (‘nem melleleg’) született meg; rendkívül elterjedt például az írott sajtónyelvben, az internetet használók (fórumozók, csetelők) írott beszélt nyelvében:

1998: „Tudod engem és a velem hasonszőrű, a Te szemszögedből másként gondolkodókat inkább az aggaszt, amit az utcán látunk. Züllött, elbutult, befeléforduló, célok nélkül tengődő ifjúság, aki *melleleg* a bánatát az alkohol mellett most már drogokba is folytja (sic!).” (MNSz.)

1999: De most már jó lenne, ha nem lovagolnál ezen a félreértésen, amely *melleleg*, a Te félreértésed, és mehetnénk tovább.” (MNSz.)

4. 4. 2. A *más szóval* diskurzusjelölő grammatikalizációja

A *más szóval* a magyarban a mondandó ismételt megfogalmazására utaló diskurzusjelölőként működik:

1848: „A német színház ma, azaz apr. 15-kén ünnepélyesen bezárattott. Forst úr beadta a kulcsot. *Más szóval*: lekergették. Őt is tönkre tette a forradalom.” (MTK.)

1976: „Amikor értékes célok felé törekszünk, jusson eszünkbe az én kis versem: „Harcolj mindig, ha a cél nemes, / De ne állj ellen, ha nem érdemes.” *Más szóval*, senkinek sem

árt, ha keményen dolgozik azért, amit el akar érni, előbb azonban meg kell győződni arról, hogy valóban fontos-e számunkra a cél, és nyertesként kerülhetünk-e ki a küzdelemből.” (MTK.)

1999: „Oda elsősorban diplomáciai érzék kell, *másszóval* jó vastag bőr az orcán, az meg aztán van” (MNSz.)

A kurrens szakirodalomban ezeket az elemeket, amelyek változatos szerkezetekben és az újrafogalmazáson belül számos alfunkcióban megjelenhetnek (pl. a szimpla parafrázistól a megnevezésig), *reformulation marker*-eknek nevezik – mi ezt követve *újrafogalmazást jelölő* DJ-knek nevezzük őket. Ezeknek a fajta DJ-knek elsősorban az angol, a francia, a spanyol és a katalán nyelvre vonatkozó kutatási anyaga gazdagabb, a kontrasztív szempontú vizsgálatok is igen elterjedtek (l. Cuenca 2003 és Del Saz Rubio 2002/2003). Újrafogalmazó jelölők közül számosat ismerhetünk a magyar nyelvből, főképpen komplexebb szerkezetűeket: ilyen a *másképp fogalmazva*, *másképp szólva*, *másképp mondva*, *pontosabban*, *pontosabban szólva*, *más szavakkal* stb.

Az újrafogalmazás – mint Cuenca írja – „egy olyan diskurzusfunkció, amelyben a beszélő újra-kidolgoz egy gondolatot annak érdekében, hogy az pontosabb legyen és megkönnyítse a hallgatónak az eredeti gondolatra irányuló megértését” (Cuenca i. m. 1071). E gazdag csoporton belül a szakirodalom megkülönböztet parafrasztikus és nem parafrasztikus DJ-ket, az utóbbiaknál az a két gondolat, ami a két vizsgált diskurzusrészben megjelenik, nem ekvivalens egymással – az előbbieknél viszont igen.

A *más szóval* a parafrasztikus újrafogalmazó jelölők közé tartozik. Esetében ekvivalencia alatt azonban nem a szigorú értelemben vett logikai ekvivalenciát kell értenünk, hanem *pragmatikai ekvivalenciát*. Ez annyit tesz, hogy a beszélő valamely korábban elmondott gondolatát valamely más módon fogalmazza meg; a lehetőségek szerkezeti szempontból tág határok között mozoghatnak: ismételhetünk azonos mondatrészt, de az újrafogalmazás mondatokon keresztül is eltarthat:

1860: „De ha a tények gyakorlati megállapításához fogunk, akkor véleményünk szerint első vonalban azon kérdésekkel kell kezdenünk, mik az összes államot illetik, s csak azután menni át a nemzeti egyéniségek és historiai országtettek jogaira. *Más szóval*: a kiinduló pontnak az egésznek kell lenni. Előbb meg kell állapítani: mi kell Austriának mint államtestnek egységi összefüggésére, hogy mint állam, és pedig hatalmas állam fenmaradhasson és fejlődhessék.” (MTK.)

A pragmatikai ekvivalencia a magyarázatadást, a pontosítást, az általánosítást, az implikációt stb. is magában foglalhatja (i. m. 1072), akár ugyanazzal a DJ-vel visszaadva.

A *más szóval* feltehetően a *más szóval* jelzős szerkezetből alakult ki, nagyjából a 19. század elejére. A szerkezet összeforrottságát ma már írásban is jelöljük (egybeírjuk). Diskurzusfunkciója fokozatosan állapotott meg. Gyakran azonos funkciójú nyomatékosító elemmel (pl. *vagy*, *azaz*, *vagyis*) használják, ez a fajta DJ-halmazás más nyelvekben sem ritka:

1841: „Ez a' czél pedig nem lehet egyéb, hanem a' magában 's magávali egységre jutás, a' gondolás és ismerésbeli akarás és cselekvésbeli általános egyezés, *vagy más szóval*: minden bennünk 's általunk mivelésnek tulajdon rendeltetésünkre arányzott tökéletessége.” (MTK.)

1843: „E melegnek fő hatása az, mit már fölebb mondottunk, hogy a testek részecskéit távolítja egymástól, *azaz, más szóval*, ha nő egy test melege: akkor részecskéi távoznak; ha fogy: akkor közelednek egymáshoz.” (MTK.)

1880: „Akik a romoktól megtisztított telkeiket napról napra nézegetik, ha vajon nem határolta-e ki azokat valami hivatalos közeg, azok sincsenek előbb a bölcs kételkedőknél. Legföljebb az izgalommal és várakozással. Várják, hogy még idejekorán szabadítják őket bele a saját telkeikbe, lesik, hogy mikor lehet fundamentumot ásni. Fogadjuk el hittel és türelemmel a királyi biztosság május elejére tett terminusát. *Vagyis más szóval*: tegyük föl, hogy az időben minden egyes ember tisztában lesz már azzal - 107. oldal - is, minő telekre lehet építenie. Ezen egy körülmény ismerése nagyon messze jár még az építkezés tényleges megkezdésétől.”

Ez a fajta nyomatékosítás a mai magyar nyelvben is gyakori:

1999: „a politika szférájától elvárnak az emberek egy erkölcsi tartást, *vagy másszóval* emberi minimumot.” (MNSz.)

A *más szóval* – mint fentebb láthattuk – számtalan újrafogalmazást jelölő szerkezetben is előfordulhat; ekkor, akár csak a fent vizsgált *mellesleg* esetében, a mondás igéi, igenevei kapcsolódnak hozzá (*szólva, fogalmazva, mondva*).

1999: „Ez azt jelenti, hogy a fokozatosság elve nem bizonyítható... *másképp szólva*: *Natura saltum facit*, vagyis a természetben van ugrás!” (MNSz.)

- 1998: „A társadalom jövedelmi helyzetével, az életkörülmények alakulásával foglalkozó minden hazai kutatás (amelyik egyáltalán vizsgálta a gyermekesek, gyermekek helyzetét) kimutatta, hogy a – korábban is meglehetősen hátrányos helyzetben lévő – (több) gyermekes családok (*másképp fogalmazva* maguka gyermekek) a gazdasági rendszerváltás legnagyobb vesztesei.” (MNSz.)
- 1999: „A gyereket nem szabad lebecsülni, és ideje lenne már végiggondolni a saját életünket, hogy a reklámok könnyű áldozatai lettünk és felelőtlen módon pazaroljuk a földnek az értékes nyersanyag készleteit – *másképp mondva* a jövő generációnak a terhére éljük ezt az életet.” (MNSz.)

Szemantikai szempontból nézve fontos, hogy a *más szóval*-ban már szerepel a *szóval* kifejezés, ami segíthette a kifejezés DJ-vé válását. A grammatikalizációs szakirodalomban elfogadott megállapítás, hogy a grammatikalizálódott elem szemszögéből nézve az annak alapjául szolgáló forrás lexikális jelentésében rendszerint már megtalálható egy olyan jelentésösszetevő, ami a későbbi grammatikai–diskurzusfunkciónak megfelel. Cuenca angol, katalán és spanyol újrafogalmazást jelölő DJ-k lexikai forrásait kutatva rámutatott, hogy jelentését tekintve a legtöbb „olyan közös lexikai forrásból ered, amely az újrafogalmazás jelentésével kapcsolható össze” (i. m. 1077), ilyenek a mondás igéi (*es decir, formulado*), az olyan főnevek, mint a ’szó’ jelentésű *word, palabra*, vagy olyan szerkezetek, amelyek ekvivalenciát fejeznek ki (*that is, i. e. = id est*) (i. m.: 1077–1078).

A *más szóval*-ról ugyanazok az általános jellemzők mondhatók el, mint a *mellesleg*-ről mint DJ-ről: szintaktikailag, prozódiailag független (írásban ez fakultatívan vesszővel, kettősponttal jelölt), funkciója pragmatikai. Felvethető azonban a kérdés, hogy a *más szóval* esetében nem *kötőszóról* van-e szó. Kötőszóként nyilvánvalóan ugyanúgy valamiféle kapcsoló funkciója van, mint DJ-ként. A MGr. szerint a kötőszók szövegmondatokat, tagmondatokat és mondatrészeket kapcsolhatnak össze (lásd Balogh 2000b: 268); ill. az interakciós mondatszók között a hezitálást kifejező kötőszók *társalgásszervező és -jelölő elemként* vannak számon tartva (Kugler 2000: 296). A magyar szakirodalomban a kötőszók tág meghatározásuk révén elvileg tulajdonképpen magukba olvasztják a diskurzusfunkciókat is. Véleményem szerint azonban mindenképpen érdemes szétválasztani a mondatkapcsoló és a diskurzuskapcsoló szerepet betöltő elemeket, így az ilyen kötőszókat is egymástól. Itt nem egyszerűen a nyelvészeti kategóriák számának gyarapításáról van szó. Az elhatárolás azért nehéz, mert a DJ-k *funkcionális-pragmatikai szempontból* választhatók

le más kategóriákról (l. Hansen 1998a: 65). Amennyiben megengedjük, hogy a kötőszók képesek diskurzusfunkciókat betölteni, ebből a szempontból nézve valóban indokolatlan volna DJ-kről mint külön osztályról beszélni – ez azonban nem oldaná meg azt a helyzetet, hogy mi legyen a többi diskurzusfunkciót betöltő, nem kötőszói eredetű elemmel (igékből, határozós szerkezetből, határozószóból stb. kifejlődött DJ-vel). (Van olyan kutató is, aki DJ-k alatt csak beszélt nyelvi, kizárólag pragmatikai szempontból használt strukturáló és szervező funkciót betöltő elemeket ért, pl. Lenk 1998: 246).

A problémával Traugott is foglalkozott a határozószók szempontjából, s azt hangsúlyozta, hogy a DJ-k szintaktikailag, szemantikailag, pragmatikailag és intonációs szempontból is leválaszthatók a forrásszófajról (Traugott 1995: 6). Magam azon a véleményen vagyok, hogy önmagukban a sajátos diskurzusfunkciók is szükségessé teszik egy önálló kategória felvételét. A kötőszóknál ez a probléma azért jelentkezik ilyen erőteljesen, mert esetükben eleve grammatikai funkciókkal bíró, grammatikalizáción keresztülment viszonyzókról van szó. A határozószóknál jobban kimutatható a határozószó, illetve a DJ közti határ.

A további, magyar diskurzusjelölőkre vonatkozó pragmatikai nyelvtörténeti kutatásoknak tisztázniuk kell, hogy jellemzően milyen forrásszófajokból alakulnak ki ezek az elemek (felületesen szemlélve úgy tűnik, hogy igen hasonlóakból, mint a világ egyéb nyelveiben); milyen variációs lehetőségeik vannak, pontosan milyen diskurzusfunkciókat szolgálnak ki.

4. 5. Főbb grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben

Az alábbi két táblázat a magyar nyelvben lezajlott, illetve még folyamatban lévő, főbb grammatikalizációs folyamatokat összegzi: az első táblázat a nyelvtörténeti korszakok, a második a vizsgált nyelvi egységek szintje szerint szerveződik.¹⁹⁴ A grammatikalizációs folyamatok természetesen általában igen hosszán, korszakhatárokon átívelve zajlanak – a besorolás alapja ezért mindig a változás feltételezhető kezdete volt.

Az itt bemutatott, grammatikalizáció révén kialakult nyelvi kategóriák a következők:

- toldalékformák
 - képzők
 - jelek
 - ragok
- viszonzók
 - kötőszók
 - névutók
 - névelők
 - segédigék
 - partikulák
 - igekötők
 - módosítószók

A módosítószóknak ez a besorolása grammatikalizációs szempontból indokoltabb, mint a mondatszók közé helyezésük: „A MGr. a módosítószókat a mondatszók szófaji csoportjában tárgyalja (Keszler 2000: 70). A grammatikalizációs folyamatok szempontjából azonban jobb helyük van a Berrár-féle felosztásnak megfelelően a viszonzók között (vö. Faluvégi – Keszler – Laczkó 1994: 45). H. Molnár a szófajtani

¹⁹⁴ A táblázatokhoz használt elsődleges szakirodalom: D. Bartha 1991: 60–103, 1992: 55–119; E. Abaffy 1991: 122–159, 1992: 120–183, 184–238; Szegfű 1991: 188–258; 1992: 268–320; Korompay 1991: 259–283, 284–318, 1992: 321–354, 355–410; D. Máta 1991a: 401–432, 1991b: 433–441, 1992a: 570–661, 1992b: 662–695; Zsilinszky 1991: 442–460, 1992: 696–715; I. Gallasy 1991: 461–475, 1992: 716–771; Juhász 1991a: 476–500, 1991b: 501–513, 1992a: 772–814, 1992b: 815–838; S. Hámori 1991a: 706–711, 1991b: 720–723, 1995a: 385–407, 1995b: 462–473; Haader 1991: 728–741, 1995: 506–665; Sárosi 2003: 129–172, 352–371, 610–617, 719–724, 800–803; D. Máta 2003: 204–233, 393–429, 632–662, 739–756, 824–830; Horváth L. 2003: 234–250, 430–482, 663–673, 757–769, 831–837; Haader 2003: 260–267, 500–560, 677–690, 771–775, 840–846.

és a mondattani nézőpont összetalálkozását szorgalmazza (1968: 27)” – véli Haader Lea (2001: 371, 13. lábjegyzet; a saját kiemelésem).

**A főbb grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben –
nyelvtörténeti korszakok szerint¹⁹⁵**

ŐSMAGYAR KOR

KATEGÓRIA	A KIALAKULT ELEM	AZ ÖNÁLLÓ SZÓ (SZÓFAJA)	MEGJEGYZÉSEK ¹⁹⁶
TOLDALÉK-MORFÉMA	KÉPZŐ -ság/-ség	ság fn. 'halom, domb'	
	-hat/-het	hat ige 'halad, előre megy'	él az alapszó
	JEL birtokos személyjelek (-m; -d; -a/-e stb.)	személyes névmások (-m ⁻ /-m [®] stb.)	kivétel: a T/3 alak: ott csak a -k többesjel szerepel; élnék az alapszók
	RAG igei személyragok (határozott paradigma) (-m, -d, -i stb.)	személyes névmások (-m ⁻ /-m [®] stb.)	élnék az alapszók
	határozóragok (nagyobb részük): -ban/-ben	< bél fn. 'belső rész'	él az alapszó
	-ba/-be	< bél fn. 'belső rész'	él az alapszó
	-ból/-ből	< bél fn. 'belső rész'	él az alapszó
	-nál/-nél	< ug.: *na 'közelség'	
	-hoz/-hez/-höz	< ug.: *kui ⁹ 'oldal, szél'	
	-tól/-től	< tő 'közelség'	vö. tőszomszéd él az alapszó
	-ra/-re	< *ro ⁱ ⁹ 'közelség' VAGY ug. *ra ^o ⁹ 'felszín'	
	-ról/-ről	< *ro ⁱ ⁹ 'közelség' VAGY ug. *ra ^o ⁹ 'felszín'	
	-nak/-nek	< ur. *nā 'ez' + -k lativusrag VAGY lapp neiga, jeik 'orr, arc, előrész'	
	-val/-vel	< cser. wel/vel 'oldal, táj' stb.	
-t tárgyrag	alapnyelvi *t mut. nm. VAGY E/2. szem. nm. (< t ⁻)	a szem. nm. él; az ősmagyar kor elejére tehető	
VISZONYSZÓ	KÖTŐSZÓ hogy, ha, mert, mint	hsz. (mind)	

¹⁹⁵ **Jelmagyarázat:** fn. = főnév; mut. nm. = mutató névmás; szem. nm. = személyes névmás; hsz. = határozószó; hat. in. = határozói igenév; ? = datálása bizonytalan (lehetséges, hogy már élt az adott korszakban); ksz. = kötőszó; ind. szó = indulatszó; mód. szó = módosítószó; mnin. = melléknévi igenév.

¹⁹⁶ Vitatott etimológiák esetében nem ismertetem az összes létező elméletet, csak a saját álláspontomat tükröző(ke)t.

	<i>vagy, akár</i>	vagy létige (E/2.); <i>akar</i> ige (páros szerkezetben)	
	NÉVUTÓ <i>belől, *rojol, alól, elől, elvől, felül, közül, mellől, mögül</i> ¹⁹⁷ és családjaik (háromirányúak) <i>*tüjül~*tüßül, najal~ naßal (>s?*nál) !ozá,?*βel, ?*nek, *eret (>ért), ellen</i>	hsz. (mind)	az önálló szóból alakuló névutók jelöletlen birtokos szerkezetben keletkeznek; sok a raggá válás következtében kihal
	<i>vmivel öszve, vmivel egyenbelű vmin által ?vmitől fogva~fogván ?vmitől megválva ~megválván 'vmit kivéve' ?vmire nézve</i>	hsz. hsz. hsz. hat. in. hat. in. hat. in.	értelmezős és határozós szerkezetben kialakuló ragvonzó névutók
	<i>?vmi jutva ?vmi múlva</i>	hat. in. hat. in.	alanyos szerkezetben kialakuló ragvonzó névutók
	SEGÉDIGE a névszói igei állítmány mellé járuló <i>volna</i> ¹⁹⁸ , <i>vala, volt</i>	létige	
	PARTIKULA <i>-ē</i>	mut. nm.	
	<i>még, már, hëon, immár</i>	hsz. (mind)	pl. <i>hëon</i> 'üresen, egyedül' > 'csak'
	<i>lám, vajon, hadd akár</i>	<i>látom</i> ige <i>valjon</i> ige 'legyen, vagyon' <i>hagyjad</i> > <i>hagyd</i> ige <i>akar</i> ige	
	IGEKÖTŐ <i>ki, be~bel, fël, lë, mëg, el</i>	hsz. (mind)	
	MÓDOSÍTÓSZÓ <i>ne</i>	<i>ne</i> mut. nm. 'ez'	
	<i>tat~tott</i>	hsz.	'ott' > 'úgy' > 'úgy igen, bizony'
	<i>talám (>talán)</i>	<i>találom</i> ige (E/1.)	formai redukcióval is járt
ÖSSZETETT MONDAT	(alárendelő) vonatkozó mondatok, pl. <i>Akit szeretsz, viseld gondját!</i>	önálló diskurzusmondatok, pl. <i>Kit szeretsz? Viseld gondját!</i>	

¹⁹⁷ A félkövérrel kiemelt névutók megmaradnak, a többi kihal(t).

¹⁹⁸ Feltételezhetően már az alapnyelvben grammatikalizálódott a létige, s kialakult a névszói-igei állítmány (l. Horváth L. 2003: 236).

ÓMAGYAR KOR

KATEGÓRIA	A KIALAKULT ELEM	AZ ÖNÁLLÓ SZÓ (SZÓFAJA)	MEGJEGYZÉS
TOLDALÉK-MORFÉMA	KÉPZŐ -beli	bél fn. 'belső rész'	él az alapszó; <i>falu + bél + -i</i> 'falubelseje' + 'vmihez tartozás' > <i>falu béli</i> > <i>falubéli</i> > <i>falubeli</i> 'a falubelsejében lévő, onnan való'
	-né feleségnévképző	nő fn.	él az alapszó
	-féle képzőszerű utótag	fél fn./mn.	él az alapszó
	-nemű képzőszerű utótag	nem fn.	él az alapszó
	RAG -ért	< er + -t 'hely' > <i>erét</i> nu.	
	-kor	< kor fn.	él az alapszó
	-szor/-szer/-ször	< szēr fn. 'sor, rend' > 'mód'	él az alapszó
	-ként	< <i>kéj, kény</i> fn. 'akarat, tetszés'	él az alapszó
VISZONYSZÓ	KÖTŐSZÓ <i>így, úgy, még, hát, tehát, azért, továbbá, azonban, azután, bátor, monnal, pedig, viszont</i> stb.	hsz. (mind)	
	<i>hiszen</i>	<i>hiszem</i> ige (E/1.)	
	HATÁROZOTT NÉVELŐ <i>az (>a)</i>	<i>az, ez</i> mut. nm.	élnek az alapszók
	HATÁROZATLAN NÉVELŐ <i>egy</i>	<i>egy</i> tőszámnév	él az alapszó
	IGEKÖTŐ <i>alá, össze, egybe</i> (hármasszó-fajúak) <i>vissza, hátra, haza, oda, ide</i> (kettősszó-fajúak)	hsz. (mind)	alaki redukció a korai igekötők esetében (<i>mégé</i> > <i>meg</i> ; <i>elé</i> > <i>el</i> ; <i>ki-belé, lé-félé~föle</i>), később nem
	NÉVUTÓ <i>vmín kívül~kívől</i> <i>vmín belől~belül</i> <i>vmivel együtt,</i> <i>vmivel egyembe,</i> <i>vmivel egyetembe</i> <i>vmivel össze</i>	hsz. (mind)	értelmezős szerkezetben keletkező ragvonzó névutók
	<i>vmi múlva~múlván</i>	hat. in.	alanyos szerkezetben keletkező ragvonzó névutó
	SEGÉDIGE <i>fog</i> jövő időt kif. <i>segédige</i>	<i>fog</i> ige (+fnin)	'megfog' > 'hozzáfog' > jövő idő
	<i>kezd</i> jövő időt kif. <i>segédige</i>	<i>kezd</i> ige (+fnin)	még a korban él, latin mintára (<i>coeipi</i> ,

			<i>incipio</i>)
	<i>lesz</i> 'válík vmivé', <i>marad</i>	létige ige	a <i>lesz</i> névszói-igei állítványban vált segédigévé
	PARTIKULA <i>csupa</i>	<i>csupa</i> mn.	
	<i>bezzeg, hát, csak, ingyen, eléggé, inkább</i>	hsz. (mind)	
	<i>ha, ?olymint, ?olyhely, ?olyhamint</i>	ksz. (mind)	VITATHATÓ, A TÖBBI NEM PARTIKULA
	<i>tán</i>	< <i>talán</i> mód. szó	
	<i>vaj</i>	<i>vaj</i> ind. szó 'bárcsak, vajon'	
	MÓDOSÍTÓSZÓ <i>bizonyára, bizonyával, bizonyal</i> stb.	hsz. (mind)	
	<i>bizony</i>	ige	

KÖZÉPMAGYAR KOR

KATEGÓRIA	A KIALAKULT ELEM	AZ ÖNÁLLÓ SZÓ	MEGJEGYZÉS
VISZONYSZÓ	KÖTŐSZÓ <i>ellenben, szinte, szintég, egyébként, mindazonáltal, minélfogva, minekutána</i> stb.	hsz. (mind)	
	NÉVUTÓ primer raggal új névutók jöttek létre, analógiásan: <i>körött, köré hegyől, hegyett, hegyé</i> 'vminek a csúcsa' (csak a nyugati nyelvjárásokban)	hsz. (mind)	jelöletlen birtokos szerkezetben
	<i>vmin alul~alól vmin felül~félül~féllyől vmin innen vmin keresztül vmin túl vmivel általellenben ?vmivel szemközt, ?vmivel szemben</i>	hsz. (mind)	értelmezős szerkezetben; csak ragvonzóként névutóként él az <i>innen, keresztül, túl.</i>
	<i>vmi múltánt</i>	hat. in.	alanyos szerkezetben NEM CSAK ALAKVÁLTOZAT
	<i>vmit kivéve~kivévé</i>	hat. in.	tárgyas szerkezetben
	IGEKÖTŐ <i>együvé, félre keresztül, mellé, neki, széjjel, szembe, szerte, szét, tele, túl, végbe, végben,</i>	hsz. (mind)	

	<i>végig stb.</i>		
	PARTIKULA <i>egész 'egészen'</i>	mn.	fokozó partikula
	<i>csupán, igazán, majd, éppenséggel, legfeljebb</i>	hsz. (mind)	
	<i>is</i>	ksz.	
	<i>hisz, bizony, biz</i>	mód.szó (mind)	
	MÓDOSÍTÓSZÓ <i>alkalmasint, általában, egészen, szintén, tulajdonképpen, valóban, meglehetősen, jóformán, körülbelül</i>	hsz. (mind)	

ÚJMAGYAR KOR

KATEGÓRIA	A KIALAKULT ELEM	AZ ÖNÁLLÓ SZÓ	MEGJEGYZÉS
VISZONYSZÓ	KÖTŐSZÓ <i>annálfogva, következésképpen, következőleg, valamint, mindamellelt</i>	hsz. (mind)	
	NÉVUTÓ <i>vmivel átellenben, vmivel szembe(n), vmivel szemközt, vmitől távol, vmitől eltekintve, vmihez viszonyítva, vmit tekintve, vmitől eltekintve</i>	hsz. hsz. hsz. hsz. hat. in. hat. in. hat. in. hat. in.	értelmezős, határozós és tárgyas szerkezetben ragvonzó névutók
	IGEKÖTŐ <i>előre, tovább, túl, tova</i>	hsz. (mind)	
	SEGÉDIGE <i>múlik (?)¹⁹⁹</i>	ige	
	PARTIKULA <i>egyenesen, egyszerűen, különösen, valósággal, végre, utóvégre, egyébiránt</i>	hsz. (mind)	
	MÓDOSÍTÓSZÓ <i>aránylag, esetleg, tényleg, viszonylag, állítólag, kizárólag, lehetőleg, valószínűleg, biztosan, kétségtelenül, természetesen</i>	hsz. (mind)	

ÚJABB MAGYAR KOR

KATEGÓRIA	A KIALAKULT ELEM	AZ ÖNÁLLÓ SZÓ	MEGJEGYZÉS
TOLDALÉK-MORFÉMA	KÉPZŐ <i>-mentes képzőszerű</i>	<i>mentes mn.</i>	

¹⁹⁹ Horváth László szerint az *(el)múlt* segédigés szerkezet kontamináció (tehát nem grammatikalizáció) eredménye: *ötéves volt X öt évet múlt* → *ötéves múlt* (Horváth L. 2003: 759).

	utótag		
VISZONYSZÓ	PARTIKULA <i>elvégre</i>	hsz.	
	KÖTŐSZÓ <i>illetve</i>	hat. in.	
	IGEKÖTŐ <i>újra, viszont</i>	hsz. (mind)	

**A főbb grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben –
a vizsgált nyelvi egységek szintje szerint**

NYELVI SZINT	A KIALAKULT ELEM	KORSZAK
TOLDALÉKMORFÉMA KÉPZŐ	-ság/-ség képző	ŐSMAGYAR
	-hat/-het képző	
-beli		
-né képző		
-féle képzőszerű utótag -nemű képzőszerű utótag		
JEL	birtokos személyjelek	
RAG	igei személyragok (határozott paradigma) -ban/-ben -ba/-be -ból/-ből -nál/-nél -hoz/-hez/-höz -tól/-től -ra/-re -ról/-ről -nak/-nek -val/-vel -t tárgyrag	
	-ért -kor -szor/-szer/-ször -ként	ÓMAGYAR
VISZONYSZÓ KÖTŐSZÓ	<i>hogy, ha, mert, mint, vagy, akár</i>	ŐSMAGYAR
	<i>így, úgy, még, hát, tehát, azért, továbbá, azonban, azután, bátor, monnal, pedig, viszont</i>	ÓMAGYAR
	<i>ellenben, szinte, szintég, egyébként, mindazonáltal, minélfogva, minekutána</i>	KÖZÉPMAGYAR
	<i>annálfogva, következésképpen, következőleg, valamint, mindamellelt</i>	ÚJMAGYAR
	<i>illetve</i>	ÚJABB MAGYAR

NÉVUTÓ	jelöletlen birtokos szerkezetben: <i>belől, *rojol, alól, elől, elvől, felül, közül, mellől, mögül</i> ²⁰⁰ és családjaik (háromirányúak) <i>*tüjül~*tüßül, najal~ naßal > ?*nál)</i> <i> ozá, ?*ßel, ?*nek, *eret (>ért), ellen; ? képpen</i>	ÓSMAGYAR
	értelmezős szerkezetben: <i>vmivel öszve, vmivel egyenbelü vmin által,</i> határozós szerkezetben: <i>?vmitől fogva~fogván</i> <i>?vmitől megválva~megváln</i> <i>'vmit kivéve' ?vmire nézve</i>	
	alanyos szerkezetben: <i>?vmi jutva; ?vmi múlva</i>	
	értelmezős szerkezetben: <i>vmin kívül~kívől, vmin belől~belül</i> <i>vmivel együtt, vmivel egyembe, vmivel egyetembe, vmivel össze</i>	ÓMAGYAR
	alanyos szerkezetben: <i>vmi múlva~múlván</i>	
	értelmezős szerkezetben: <i>vmin alul~alól; vmin felül~félül~féllyől; vmin innen vmin keresztül; vmin túl vmivel általellenben; ?vmivel szemközt, ?vmivel szemben</i>	KÖZÉPMAGYAR
	tárgyas szerkezetben: <i>vmit kivéve~kivévé</i>	
	alanyos szerkezetben: <i>vmi múlvánt</i>	
	értelmezős szerkezetben: <i>vmivel átellenben, vmivel szembe(n), vmivel szemközt, vmitől távol</i>	ÚJMAGYAR
	határozós szerkezetben: <i>vmitől eltekintve, vmihez viszonyítva, vmitől eltekintve</i>	
tárgyas szerkezetben: <i>vmit tekintve</i>		
PARTIKULA	<i>-ë; még, már, hëon, immár; lám, vajon, hadd, akár</i>	ÓSMAGYAR
	<i>csupa, bezzeg, hát, csak, ingyen, eléggé, inkább, ha, olymint, olymely, olyhamint, tán, vaj</i>	ÓMAGYAR
	<i>egész, csupán, igazán, majd, éppenséggel, legfeljebb, is, hiszen, bizony, biz</i>	KÖZÉPMAGYAR
	<i>egyenesen, egyszerűen, különösen, valósággal, végre, utóvégre, egyébiránt</i>	ÚJMAGYAR
	<i>irtó, tiszta stb.</i>	ÚJABB MAGYAR
IGEKÖTŐ	<i>ki, be~bel, fél, lë, még, el</i>	ÓSMAGYAR
	<i>alá, össze, egybe, vissza, hátra,</i>	ÓMAGYAR

²⁰⁰ A félkövérrel kiemelt névutók megmaradnak, a többi kihalt(t).

	<i>haza, oda, ide</i>	
	<i>együvé, félre keresztül, mellé, neki, széjjel, szembe, szerte, szét, tele, túl, végbe, végben, végig stb.</i>	KÖZÉPMAGYAR
	<i>előre, tovább, túl, tova stb.</i>	ÚJMAGYAR
	<i>újra, viszont stb.</i>	ÚJABB MAGYAR
HATÁROZOTT NÉVELŐ	<i>a, az</i>	ÓMAGYAR
HATÁROZATLAN NÉVELŐ	<i>egy</i>	ÓMAGYAR
SEGÉDIGE	<i>fog, kezd</i>	ÓMAGYAR
MÓDOSÍTÓSZÓ	<i>ne, tat-tott, talám (>talán)</i>	ŐSMAGYAR
	<i>bizonyára, bizonyával, bizonyal, bizony</i>	ÓMAGYAR
	<i>alkalmasint, általában, egészen, szintén, tulajdonképpen, valóban, meglehetősen, jóformán, körülbelül</i>	KÖZÉPMAGYAR

A fenti összegzések alapján a magyar nyelvben lezajlott és folyamatban lévő grammatikalizációs változásokkal kapcsolatban a következő általános tendenciákat állapíthatjuk meg:

- A toldalék morféma grammatikalizációja a középmagyar korig gyakorlatilag lezárul, az ómagyart követően már csak szórványosan keletkeznek ilyen elemek, pl. képzőszerű utótagok: *-mentes*. A másodlagos grammatikalizációs folyamatok is visszaszorulnak.
- A névszóragozás az igeragozáshoz képest megkésettnek és elhúzódónak tekinthető, az utóbbi gyakorlatilag az ősmagyar kor végéig befejeződik (l. Korompay 1992: 361).
- Kötőszók, partikulák, igekötők, módosítók folyamatosan grammatikalizálódtak a magyar nyelvtörténet során, elsősorban határozószókból.
- Igekötők legkorábban az ősmagyar kor végétől jelentkeznek, de a rendszer kiépülése az ómagyarban indul meg. A középmagyar korig nem keletkeznek ragszilárdulással igekötők, csak grammatikalizációval, de később az előbbi keletkezési mód egyre gyakoribbá válik, míg a határozószóból való grammatikalizáció ritkává (de nem szűnik meg!).
- Jelöletlen birtokos szerkezetben az ómagyar kor végéig jönnek létre névutók (D. Máta 2003 szerint azért, mert a birtokos viszony a középmagyar kortól már jelölt volt).

- Névutók az újabb magyar korig jönnek létre értelmezős, határozós és alanyos szerkezetben, de a mindvégig jellemző jelölt birtokos szintagmában való kialakulás – mely nem grammatikalizációnak, hanem lexikalizációnak (ragszilárdulásnak) tekinthető –, kerül fölénybe.
- A határozott és határozatlan névelő az ómagyar korban keletkezett, hosszú folyamat eredményeképpen.

A táblázatból hiányzó elemek – kötőszók, igekötők, névutók stb. – rámutatnak, hogy grammatikai elemek egyáltalán nem csak grammatikalizáció révén születhetnek meg, hanem lexikalizációs „folyamat” vagy reanalízis eredményeképpen is²⁰¹, például

- grammatikalizációval keletkezett névutó (jelöletlen birtokos jelzős, értelmezős, határozós, alanyos, tárgyas szerkezetben): *vmivel együtt, vmi alól*; kötőszó: *hogya, ha, mert*;
- lexikalizációval (ragszilárdulással) létrejött névutó (minőségjelzős és jelölt birtokos jelzős szerkezetben): *vmivel ellentétben, vmihez mérten*; kötőszó: *hanem*;
- reanalízissel létrejött névutó: *vmi nélkül*; kötőszó: *úgyhogya, olymint* stb. Névutóknál kivételes, kötőszóknál gyakoribb keletkezési mód.

A grammatikalizáció és az alábbi értelemben felfogott lexikalizáció bizonyos esetekben nehezen választható szét, például a mondatból, szintagmákból keletkezett magyar kötőszók (*avagya, tudniillik, tudnimélt, jöllehet, mindazonáltal* stb.) esetében sem könnyű. Ezeket a magyar nyelvtörténeti szakirodalom a szóösszetételek közé sorolja²⁰², tehát lexikalizációnak tekinthetjük (Juhász 1992: 786–796); ugyanakkor a szintagmák összeforrása a grammatikalizációban is megfigyelhető (l. szintagmatizálódás). Nyilvánvalóan nem az összeforrás ténye, hanem minősége lényeges itt, de a lexikalizáció körébe sorolt példák nagyon sokfélék lehetnek. Számunka **a szerves összetételek** érdekesek. Vannak olyan kötőszók, amelyeket illetően nehéz dönteni:

- **Igéből keletkezett kötőszók**, melyek „eredetileg önálló tagmondatok voltak” (D. Máta 2003: 229 – kiemelés tőlem), pl. *akár* (< *akar*), *vagya*. Ezt a változási folyamatot hagyományosan szófajváltásnak tartják (uo.), de inkább grammatikalizáció, hiszen annak minden kritériumának megfelel: az ige elveszi mondat- és mondatrészi értékét is, a folyamatot segítette, hogy egyedüli

²⁰¹ További, de ritkább kialakulási módok: szerkezetvegyülés, szófajváltás, szóismétlés.

²⁰² A grammatikalizáció körébe utalható kötőszók keletkezése pedig **szófajváltás** néven szerepel (pl. D. Máta 2003: 229)

elemként alkotott tagmondatot (Juhász 1991a: 487): *akar, elmegy, akar, nem, én itt maradok* → *akár elmegy, akár nem, én itt maradok* (uo.). Látható, hogy itt mindenképpen lezajlott reanalízis is.

- **Szintagmából keletkezett kötőszók:** *jöllehet* (határozó + állítmány), *tudniillik, tudnimélt* – az utóbbiak „Önálló tagmondatból, alany-állítmányból álló főmondatból keletkeztek” (D. Mátai 2003: 423, kiemelés az eredetiben).²⁰³ Ezt hagyományosan lexikalizációnak tartják, mivel a szóösszetételek közé sorolják (uo.)²⁰⁴

Kétségtelen, hogy mindkét kötőszó önálló tagmondatból alakult ki, különbség azonban, hogy a grammatikalizálódó *akar* igeként önállóan állt tagmondatként (az alany implicit), majd beolvadt az őt követő tagmondatba; a második esetben viszont főnévi igenévi alany áll az igei állítmány mellett. Ami most lényeges, az az, hogy ez a két folyamat pontosan miért is tekinthető különbözőnek? Mert a második kötőszó összetett? Így ahhoz a problémához jutunk, amivel a diskurzusjelölőknél is találkozhatunk: ezek szerint összetett egység nem keletkezhet grammatikalizációval? Tudjuk, hogy ez egyáltalán nem így van, hiszen a grammatikalizáció esetében szerkezetek forrnak össze, a szintagmatizáció, morfológizáció stb. mind az elemek közeledését és funkcióváltását, eredeti szemantikai jelentésük elvesztését okozza, az egységek szükségszerűen „összetetté” válnak egy bizonyos ponton. A *tudnimélt, tudniillik* esetében nem tudok olyan indokot találni, amely kizárná a grammatikalizáció lehetőségét.

További probléma, hogy grammatikalizációnak tekintsük-e a derivációs morféma > inflexiós morféma típusú változásokat. Az alábbi táblázat az ilyen jellegű ősmagyar kori változásokat mutatja be.

**Másodlagos grammatikalizációs folyamatok az ősmagyar korban
(derivációs morféma > inflexiós morféma)²⁰⁵**

KATEGÓRIA	A KIALAKULT ELEM	FORRÁS	MEGJEGYZÉS
-----------	------------------	--------	------------

²⁰³ Megjegyzendő, hogy a latin minta itt nagyon erőteljesen érvényesült (l. D. Mátai 2003: 423). Az eredetetés nem problémamentes, s a *tudnimélt* esetében Juhász Dezső elképzelhetőnek tartja, hogy a *mélt* 'illik' ige helyébe a *mért~miért~mért* lépett (Juhász 1992: 786–788). Ez azonban véleményem szerint nem érinti a kialakulás folyamatát, csak későbbi kötőszóváltozatokat.

²⁰⁴ A kötőszók keletkezési módjai között a következők szerepelnek: szófajváltás (határozószó → kötőszó; módosítószó/partikula → kötőszó), szóösszetétel, szótársulások állandósulása (pl. D. Mátai 2003: 422–424).

²⁰⁵ Ezek közé a folyamatok közé a már grammatikalizálódott elemek további grammatikalizációja sorolható, főként derivációs morfémák inflexióssá válása. Nem tárgyalom az összes ilyen változást, csak a lényegesebbnek tekinthetőket.

TOLDALÉK-MORFÉMA az ikes paradigma személyragjai	RAG E/2. <i>-l</i>	KÉPZŐ <i>-l</i> gyakorító képző	pl. <i>emdul</i>
az általános paradigma személyragjai	E/1. <i>-k</i>	<i>-k</i> mozzanatos képző	pl. <i>kapkod, nyúlkál</i>
	E/1. <i>-lak/lek</i>	<i>-l</i> gyakorító képző + <i>-k</i> (E/1)	<i>kérel + ek > kérelek > kérlek</i>
	E/2. <i>-sz</i> (pl. <i>vársz</i>)	<i>-sz</i> gyakorító képző	azonos lehet a <i>vesz, lesz, tesz</i> stb. tövében szereplő <i>sz</i> elemmel
	E/3. <i>-n</i>	<i>-n</i> mozzanatos képző	pl. <i>moccan, zörren</i>
a jövő idő jele	JEL <i>-md</i> (pl. <i>emdul</i>)	KÉPZŐ <i>-amod/-emed</i> kezdő/mozzanatos képző	
a múlt idő jele	<i>-t</i>	<i>-t</i> befejezett mnin. képző	pl. <i>elvált</i>

Problémás, hogy ezek az esetek mennyiben tekinthetők grammatikalizációknak, s mennyiben exaptációknak. A korábbi funkciójukban már nem élő képzők igei személyraggá válása ugyanis inkább exaptáció. Ilyen korai időszakra visszamenően azonban a képzők produktivitásáról, illetve elavulásáról biztos képet kapni igen nehéz, pontosabban arról, hogy az adott elem már valóban megszűnt funkcionálni, mielőtt új funkcióban kezdték használni (vö. Traugott 2004: 9 – Norde exaptációs példájáról). Sárosi Zsófia utal rá, hogy például a **-k* mozzanatos képző már csak képzőbokokban élt (2003: 162). Ezt a példát tehát inkább exaptációknak kell vennünk. Felmerül azonban a kérdés, hogy lehet-e ennyire szisztematikus az exaptáció? A fenti táblázat képző > rag változásai feltehetően már elavult képzőből indultak ki; vagyis az általános és az ikes ragozás elemeinek nagy része ezek szerint mind exaptációval keletkezett. Ez a rendszerszerűség amellet látszik szólni, hogy az exaptáció típusos változás.

Amennyiben inkább grammatikalizációként tartjuk a fenti ragok keletkezését számon, az ellentétüket degrammatikalizációként is elemezhetjük (l. a degrammatikalizációról szóló fejezetet; Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991a: 213; Norde 2001: 245; Hopper – Traugott 1993: 6–7). Ilyen inflexiós morféma > derivációs morféma változásokat ritkán, de a magyarban is találunk. Az *-i* melléknévképző az *-é* birtokjelre megy vissza, akárcsak az *-e~i* családnévképző:

<i>(*-i >)</i>	> <i>-é</i>	> <i>-é</i>	<i>-i</i>
lativusrag	lativusrag	birtokjel	melléknévképző (<i>királyi birtok</i>)
RAG	RAG	JEL	KÉPZŐ
			> <i>-é</i> > <i>-e ~ -i</i> (<i>Ferencé > Ferenci</i>) családnévképző
			KÉPZŐ

Véleményem szerint szerencsésebb, ha ezeket a jelenségeket – bármilyen „irányba” haladjanak is – **kivesszük a grammatikalizáció köréből**; s nem másodlagos grammatikalizációként, hanem Nordéhoz (uo.) hasonlóan funkciógazdagodásként vagy -váltásként tekintünk rájuk; fenntartva az exaptáció és a funkcióváltás különbségét.

4. 6. Záró megjegyzések és kitekintés

Disszertációmban az eddigi külföldi és hazai grammatikalizációs kutatások vázlatos bemutatása mellett a grammatikalizáció főbb tartalmi és formai vonásait ismertettem. Ez szolgált alapul a grammatikalizációval kapcsolatos polémiák, elméleti kérdések részletes tárgyalásához. A vizsgálat eredményeképpen nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelvi változásokat illetően jelenleg meglehetősen nagy fogalmi zavar jellemzi a történeti nyelvészetet, s úgy tűnik, ennek a jelenségnek egy jókora részét épp a grammatikalizációs kutatások hozták napvilágra. A válaszkísérletek mellett igyekeztem felhívni a figyelmet arra, hogy bizonyos problémák – például a lexikalizáció fogalmának tisztázása, egységesítése – valószínűleg csak hosszabb vita árán oldható meg, ha ez egyáltalán lehetséges. Úgy vélem, a mostani helyzetben az egyes nyelvtörténeti fogalmak pontos definiálása sem feltétlenül jelent megoldást: egyrészt nehezen tudunk eltekinteni attól az elméleti kerettől, amelyben dolgozunk, s emiatt hajlamosak vagyunk a más keretben munkálkodók fogalmait félreérteni és félremagyarázni; másrészt még a definíciók sem okvetlenül garantálják, hogy ugyanazt értjük az adott fogalom alatt, amit a másik közölni szándékozott vele.

Mi tehát a megoldás, s hogyan vonatkoztatható ez a kérdés a hazai nyelvészetre? A szóban forgó fogalmak további tisztázása, s a kimondottan grammatikalizációs szemszögből végzett empirikus vizsgálatok számának gazdagítása az elsődleges szempont. Szándékaim szerint munkámmal ezen az úton tettem egy kis lépést.

Források és rövidítések

- Amade Várkonyi Báró Amade Antal versei. Kéziratból, bevezetéssel és jegyzetekkel kiadta Gálos Rezső. Régi Magyar Könyvtár 40. MTA, Budapest, 1937
- Ap. Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. 1736. Wildner Ödön–Sugár Jenő, Rózsavölgyi, 1927.
- Bánk. Valkai András: Historias Énec az Banc-banrol 1567. Közli, bev. Ballai Károly, Medvei Dezső Könyvkereskedő, Budapest, 1930
- BécsiK. Bécsi kódex. 1416 u./1450 k. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Új Nyelvelmléktár 1. Budapest, 1916
- Bethl. Bethlen Miklós önéletírása 1710 e. Kiadta Szalay László. Heckenast, Pest, 1858-1860
- Bosz. Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–III. Közreadja Schram Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 1982
- Bök. Bökényi János: A parasztemberről és annak oskolába járó fiáról, 1767. In: Protestáns iskoladrámák I. Varga Imre (szerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989, 375–382.
- Cisio Cisio magyar nyelven, Kolozsvár 1592. A Hoffgreff –Heltai nyomda, a magyar tipográfia műhelye. Haiman György tanulmánya a Csízio hasonmásával. Zrinyi Kiadó, Budapest, 1978
- CornK. Cornides-kódex. 1514–1519. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közzéteszi Bognár András – Levárdy Ferenc. Codices Hungarici 6. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967
- CzF. Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. A magyar nyelv szótára I–VI. MTA, Pest
- DMissz. Dunántúli missilisek a XVI. századból. Közzéteszi E. Abaffy Erzsébet. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 121., Budapest, 1968
- Elek. Bornemisza Péter Tragodia magyar nyelven az Sophocles Electrájából [1558] című színművének latin nyelvű utószavát fordította Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes. Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Nemeskürty István munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980
- Eur. Pataki Névtelen: Euriálus és Lucretia 1577. In: RMKT 9. Varjas Béla (szerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 405–414.
- EWUng. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. 1992–1995; 1997 (Register). Benkő Loránd (főszerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest
- Fal. Faludi Ferenc. 1787. In: Magyar elbeszélők 16–18. század. A válogatás Gyenis Vilmos és S. Sárdi Margit, a szöveggondozás és jegyzetek S. Sárdi Margit munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986, 906–917.
- FalNem. Faludi Ferenc: Nemes úrfi. Nagyszombat, 1771
- Google <http://www.google.co.hu/>

- HB. Halotti Beszéd. A 12. század vége/1195 körül. In: Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 47–49 (olvasat), 55–57 (értelmezés), 290–313 (egyes részek). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980
- Herb. Melius Juhász Péter: Herbarium az faknac, fuveknec nevekről, természetekről és hasznairól. Kolozsvár, 1578. A melléklet Szabó T. Attila tanulmánya. Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete – OSzK, Budapest, 2002
- HFab. A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái és oktató beszédei valamint azoknak értelme melly fabulákat egybeszerzette és Kolosvárott anno MDLXVI. kiadta Heltai Gáspár. Most pedig a mai kegyes olvasónak átírta és átnyújtja Keleti Arthur. Európa, Budapest, 1958
- Hit. Nagy Ferenc: Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei. Eger, 1771, 61–65, 121–133.
- HKr. Heltai Gáspár: Chronica az magyaroknac dolgairol. Kolozsvár, 1575. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973
- Jobb Jobbágylevelek a XVI. századból. 1580. Tardoskeddi nyomorúság. Közzétette: Eckhardt Sándor. In: Magyar Nyelv 45: 332–334.
- JókK. Jókai-kódex. 1372 u./1448 k. A nyelvemlék betűhű olvasta és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981
- Káldi Szent Biblia. Az Egész Kereszténységben be-vott Régi Deák bOtebOl Magyarra fordította A' Jésum-alatt VitézkeO Tárfafág-béli Nagy-Szombati Káldi György Pap. 1626. Buda, 1782
- Kár. Szent Biblia az az Istenec O és Wy Testamentumanac prophétác és apostoloc által meg iratott szent könyuei. Ford. Károlyi Gáspár. Vizsoly. 1590. Hasonmás kiadás. Európa, Budapest, 1981
- Kárt. Mészáros Ignác: Kártigám. Pozsony, 1772 [1880]
- LPLev. Kincses Katalin: „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. Régi magyar történelmi források III. ELTE, Budapest, 1993
- Mart. Török Bálint deákjának Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel: E. Abaffy Erzsébet – Kozocsa Sándor. A Magyar Nyelvtörténet Forrásai I. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1986
- Méh. Angliai méhes kert ... Mellyet ... Német nyelvbOl Tekéntetes Nemes Szattmáry Király György... Magyar nyelvre fordított. Bauer Karol Joseff. Eger, 1759
- Melius Melius Juhász Péter: A Chriftus KOzbe iarasarol valo predicacioc...1561. Lásd Károly 1953.
- MNSz. Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

- MSzFE. Lakó György (szerk.) 1978. A magyar szókészlet finnugor elemei. Akadémiai Kiadó, Budapest
- MTK. Magyar Történeti Korpusz (a Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának korpusza). <http://www.nytud.hu/hhc/>
- OrvK. XVI. századi Magyar Orvosi Könyv. 1577. Varjas Béla (szerk.). Sárkány Nyomda, Kolozsvár, 1943
- Örd. Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek 1578. A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955
- PaxC. Pápai Páris Ferenc: Pax corporis. Kolozsvár, 1690
- Pázm. Pázmány Péter: Predikációk. Az 1636-iki, vagyis első kiadás után sajtó alá rendezte Kanyurszky György. Magyar Királyi Tudományegyetem Nyomdája, Budapest, 1903
- Peregr. Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Szeged, 1980
- PFab. Eſopus fabulaÿ, mellÿeket maſtan wÿionnan magyar nyelwre fordított Peſthÿ Gabriel. Bécs, 1536. (Ezópus fabulái, melyeket magyar nyelvre fordított Pesti Gábor.) Az 1536. év hasonmása. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1950
- PÚT. Nouum Testamentum...., Gabriele Pannonio Peſthino Interprete. – Wÿ Testamentum magyar nyelwuen. Wien, 1536. (Pesthi Mizsér Gábor: Új testamentum – magyar nyelven.) Hasonmás kiadás. A faksimile szövegét közzéteszi: Kőszeghy Péter. Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXIV. Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete – OSzK, Budapest, 2002
- RégJel. Molnár Jánosnak Jesus Társasága szerzetes papjának a' régi jeles épceletekrLl kilentz könyvei. Nagyszombat, 1760
- Sely. Sollenghi Károly: Uj-modi magyar selyem-ruha. Also-Sclavonia, 1769
- Szam. Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. A nyelvemlék betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. A magyar nyelvtörténet forrásai 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991
- SzC. Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559. Hasonmás kiadás. A kísérő tanulmányt írta és a szöveget gondozta: Gerézdi Rabán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960
- Szeps. Szepsi Csombor Márton: Europica varietas 1620. In: Tarnóc Márton (szerk.): Magyar gondolkodók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979
- Szig. Groff Zrini Miklos: Adriaí tengernek Syrenaia. Nyomtatva Béchben a' Koloniai Vduarban Kofmerovi Máte Czafar O Felfége Könyvnyomtatója 1651. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó – Magyar Helikon, Budapest, 1980

- SzT. Erdélyi magyar szótörténeti tár (1975–). Szabó T. Attila (főszerk.); a VIII. kötettől Vámszer Márta. Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest – Bukarest
- Sztár. Sztárai Mihály: Az igaz papságnak tikOre. Óvár, 1559
- TESz. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. 1967–1984. Benkő Loránd (főszerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest
- Theo. Szegedi Lőrinc: Theophania. Debrecen, 1575. In: Alszeghy Zsolt (szerk.). Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI–XVIII. század). A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára IX. Franklin Társulat, Budapest, 1914
- Tin. Tinódi Lantos Sebestyén: Cronica. Kolozsvár 1554. Kísérő tanulmány: Bóta László. Szöveget gond.: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959
- TLev. Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Közzéteszi Eckhardt Sándor. Kiadja a Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, Budapest, 1944
- Úsz. Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. In: Varga Endre (szerk.). Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958
- Wath. Wathay Ferenc önéletírása. In: Régi Magyar Költők Tára. XVII/1. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula – Klaniczay Tibor – Nagy Lajos – Stoll Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959, 538–546.
- ZLev. Zrínyi Miklós levelei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Markó Árpád. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1950

Bibliográfia

- Acta Linguistica Hungarica. An International Journal of Linguistics. Akadémiai Kiadó, Budapest. Kiefer Ferenc, Siptár Péter (szerk.). 2003, 50/1–2.; 2004, 51/1–2.
- Jászó Anna 1991. Az igenevek. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rác Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 319–352.
- Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rác Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 411–454.
- Antal László (szerk.) 1991. Meillet, Antoine: A nyelvtani formák fejlődése. In: Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény V/1. Tankönyvkiadó, Budapest. 136–148.
- Archakis, Argiris 2001. On Discourse Markers: Evidence from Modern Greek. In: Journal of Pragmatics 33: 1235–1261.
- Arnovick, Leslie K. 1999. Diachronic Pragmatics. Seven Case Studies in English Illocutionary Development. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam.

- Auer, Peter – Günthner, Susanne 2003. Die Entstehung von Diskursmarkern im Deutschen – ein Fall von Grammatikalisierung? InLiSt – Interaction and Linguistic Structures No. 38. <http://www.ub.uni-konstanz.de/v13/volltexte/2003/1145/pdf/Inlist38.pdf>
- Bakró-Nagy Marianne 2003. Grammatikalizálódás vagy lexikalizálódás? – *lám* melyik? Előadás. Elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetében, 2003. április 29-én.
- Balázs János 1965. A szintagmatizálódás alapfeltétele. In: Telegdi Zsigmond (szerk.). Általános Nyelvészeti Tanulmányok III. Akadémiai Kiadó, Budapest. 21–34.
- Balázs János 1966. Szintagmatizálódás és lexikalizálódás. In: Országh László (szerk.). Szótártani tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 79–98.
- Balázs Judit – Zelliger Erzsébet 1997. A magyar nyelv történet nyelvta. Mutató. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Balogh Judit 2000a. A névutó. In: Keszler Borbála (szerk.). Magyar Grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 259–263.
- Balogh Judit 2000b. A kötőszó. In: Keszler Borbála (szerk.). Magyar Grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 268–274.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest
- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.). Strukturális magyar nyelvta 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–762.
- Bencédy, József 2001. A nyelvi, nyelvhasználati változások belső hatóerőiről. In: Magyar Nyelvőr 125: 137–145.
- Benkő Loránd 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest
- Benkő Loránd (főszerk.) 1991. A magyar nyelv történeti nyelvta I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Benkő Loránd (főszerk.) 1992. A magyar nyelv történeti nyelvta II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Benkő Loránd (főszerk.) 1995. A magyar nyelv történeti nyelvta II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Bereczki Gábor 2001. A *-val/-vel* rag eredete. In: Magyar Nyelv 97: 206–209.
- Berrár Jolán 1956. A *-tól fogva* névutó kialakulása. In: Magyar Nyelv 52: 429–435.
- Berrár Jolán 1957a. Magyar történeti mondattan. Tankönyvkiadó, Budapest
- Berrár Jolán 1957b. Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Besch, Werner – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan (hrsg.) 1984. Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und

- ihrer Entforschung. Halbband 1. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 757–758, 827–828.
- Brinton, Laurel J. – Traugott, Elizabeth C. 2005. *Lexicalization and Language Change*. Cambridge University Press, Cambridge. Megjelenés alatt.
- Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.) 2005. Budapest Uráli Műhely (BUM) IV. Grammatizáló műhely. Konferenciakötet. Megjelenés alatt.
- Budenz József 1864a. Vegyes apróságok. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 3: 305–306.
- Budenz József 1864b. Cseremiszt tanulmányok. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 453–454.
- Budenz József 1873–1881. *Magyar–ugor összehasonlító szótár*. MTA, Budapest.
- Bußmann, Hadumod 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Kröner, Stuttgart
- Bybee, Joan 2003. Mechanisms of Change in Grammaticization: The Role of Frequency. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds). *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Melbourne–Berlin, 602–623.
- Bybee, Joan – Pagliuca, William – Perkins, Revere D. 1991. Back to the Future. In: Traugott, Elizabeth C. – Heine, Bernd (eds). *Approaches to Grammaticalization*. Vol 2. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 17–59.
- Bybee, Joan – Pagliuca, William – Perkins, Revere D. 1994. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. The University of Chicago Press, Chicago – London. 1–26, 281–302.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó, Budapest
- Campbell, Lyle 2001. What’s Wrong with Grammaticalization? In: *Language Sciences* 23: 113–161.
- Campbell, Lyle – Janda, Richard 2001. Introduction: Conceptions of Grammaticalization and Their Problems. In: *Language Sciences* 23: 93–112.
- Carnie, Andrew 2000. Review of Newmeyer : *Language Form & Language Function*. *LINGUIST List* 11.57 Jan 15 2000. <http://www.ling.ed.ac.uk/linguist/issues/11/11-57.html>
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. The Hague, Mouton
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press, Cambridge
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht
- Chomsky, Noam 1995. *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge
- Claudi, Ulrike – Heine, Bernd 1986. On the Rise of Grammatical Categories: Some Examples from Maa. *Kölner Beiträge zur Afrikanistik* 13. Reimer, Berlin

- Cowie, Anthony P. 1995. Grammaticalization and the Snowball Effect. *Language & Communication* 15/2: 181–193.
- Croft, William 1996. Disc: Grammaticalization. *LINGUIST List* 7.1208 Aug 31 1996. <http://linguistlist.org/issues/7/7-1208.html>
- Cuenca, Maria-Josep 2003. Two Ways to Reformulate: a Contrastive Analysis of Reformulation Markers. In: *Journal of Pragmatics* 35: 1069–1093.
- Dahl, Östen 1996. Disc: Grammaticalization. *LINGUIST List* 7.1170 Sun Aug 18 1996. <http://www.linguistlist.org/issues/7/7-1170.html>
- Dahl, Östen 1999. Grammaticalization and the Life Cycles of Constructions. <http://citeseer.ist.psu.edu/cache/papers/cs/11905/http:zSzzSzwww.ling.su.sezSztaffzSzoestenzSzpaperszSzGrammaticalization.pdf/dahl98grammaticalization.pdf/>
- Dausen, August 1991. *Sprachwandel durch Analogie*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart
- D. Bartha Katalin 1991. Az igeképzés. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 60–103.
- D. Bartha Katalin 1992. Az igeképzés. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 55–119.
- de Beaugrande, Robert 1994. Function and Form in Language Theory and Research: The Tide is Turning. In: *Functions of Language* 1/2: 163–200. (<http://beaugrande.bizland.com/FunctionForm.htm>)
- Del Saiz Rubio, Milagros 2002/2003. *An Analysis of English Discourse Markers of Reformulation*. Thesis. Universitat de Valencia, Servei de Publicacions.
- DeLancey, Scott 1994. Grammaticalization and Linguistic Theory. *Proceedings of the 1993 Mid-America Linguistics Conference and Conference on Siouan/Caddoan Languages*. Boulder, Dept. of Linguistics, University of Colorado. 1–22. (<http://www.uoregon.edu/~delancey/papers/glt.html>)
- DeLancey, Scott 2001. *On Functionalism*. LSA Summer Institute, Santa Barbara. <http://www.uoregon.edu/~delancey/sb/LECT01.htm>
- Deme, László 1952. A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez. In: *Nyelvtudományi Közlemények*. 54: 10–36.
- Detges, Ulrich – Waltreit, Richard 2002. Grammaticalization vs. Reanalysis: A Semantic-Pragmatic Account of Functional Change in Grammar. In: *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 21/2: 151–195.
- Dér Csilla Ilona 2001. Értelmezok, azaz azonosítok? Az értelmezős szerkezeten belüli grammatikai viszonyról. In: *Magyar Nyelv* 97: 77–83.

- Dér Csilla Ilona 2002. Bemerkungen zur Grammatikalisierung als Erscheinung des Sprachwandels. In: Acta Linguistica Hungarica 49/2: 149–178.
- Dér Csilla Ilona 2004a. A grammatikalizáció „tettenérése” – Néhány határozói igenévből keletkezett, határozóragot vonzó névutónk kialakulásáról. In: Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga (szerk.). „... még onnét is eljutni túlra...”. Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIII. Tinta Kiadó, Budapest. 37–43.
- Dér Csilla Ilona 2004b. Határok nélkül: a grammatikalizáció státusáról. In: Nyelvtudományi Közlemények 101: 182–194.
- Diewald, Gabriele 1993. Zur Grammatikalisierung der Modalverben im Deutschen. In: Zeitschrift für Sprachwissenschaft 12: 218–234.
- Diewald, Gabriele 1997. Grammatikalisierung. Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen. Germanistische Arbeitshefte 36. Niemeyer, Tübingen
- Diewald, Gabriele 1999a. Die Entwicklung der Modalpartikel *aber*: ein typischer Grammatikalisierungsweg der Modalpartikeln. In: Spillmann, Hans Otto – Warnke, Ingo (hrsg.). Internationale Tendenzen der Syntaktik, Semantik und Pragmatik. Akten des 32. Linguistischen Kolloquiums in Kassel 1997. Frankfurt – Main, Lang. 83–91.
- Diewald, Gabriele 1999b. Die dialogische Bedeutungskomponente von Modalpartikeln. In: Naumann, Bernd (hrsg.). Dialogue Analysis and the Mass Media. Proceedings of the International Conference, Erlangen, April 2–3 1998. Niemeyer, Tübingen. 187–199.
- Diewald, Gabriele 1999c. The Integration of the German Modals Into the Paradigm of Verbal Mood. In: Beedham, Christopher (ed.). Langue and Parole in Synchronic and Diachronic Perspective. Selected Proceedings of the XXXIst Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea, St Andrews 1998. Oxford, Pergamon. 119–129.
- Diewald, Gabriele 1999d. Die Modalverben im Deutschen: Grammatikalisierung und Polyfunktionalität. Niemeyer, Tübingen
- di Meola, Claudio 2000. Die Grammatikalisierung deutscher Präpositionen. Stauffenburg, Tübingen
- D. Máta Mária 1989. Igekötőrendszerünk történetéből. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 187. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest
- D. Máta Mária 1991a. A határozószók. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rác Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 401–432.

- D. Mátaí Mária 1991b. Az igekötők. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 433–441.
- D. Mátaí, Mária 1992a. A határozószók. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 570–661.
- D. Mátaí, Mária 1992b. Az igekötők. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 662–695.
- D. Mátaí Mária 2002: A névutók és a névutómelléknevek története. In: Magyar nyelvőr 126: 72–87. (<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1261/126108.htm>)
- D. Mátaí Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.). Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 204–233, 393–429, 632–662, 739–756, 824–830.
- D. Mátaí Mária 2004. A szófajtváltás a magyarban. In: Magyar Nyelv 100: 43–52.
- Dobos Károly [é. n.]. Judeo-arab írásbeliség. <http://odur.let.rug.nl/~birot/courses/hbnyt1/nyt1-11.html>
- Dömötör Adrienne 1991. Az alárendelő mondatok: A jelzői mellékmondatok. In: In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 742–745
- Dömötör Adrienne 1995. Az alárendelő mondatok: A jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 666–693.
- Dryer, Matthew S. 2003. Descriptive Theories, Explanatory Theories, and Basic Linguistic Theory. <http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/dryer/dryer/desc.expl.theories.pdf>
- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 122–159.
- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 184–238.
- Eckardt, Regine 2002. Semantic Change in Grammaticalization. In: Katz, Graham – Reinhart, Sabine – Reuter, Philip (eds). Sinn & Bedeutung VI. Proceedings of the Sixth Annual Meeting of the Gesellschaft für Semantik, University of

Osnabrück

([http://www.phil-fak.uni-](http://www.phil-fak.uni-duesseldorf.de/asw/gfs/common/procSuB6/pdf/articles/EckardtSuB6.pdf)

[duesseldorf.de/asw/gfs/common/procSuB6/pdf/articles/EckardtSuB6.pdf](http://www.phil-fak.uni-duesseldorf.de/asw/gfs/common/procSuB6/pdf/articles/EckardtSuB6.pdf))

- É. Kiss Katalin 1998. A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In: Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.). A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Pólya Kiadó, Budapest. 23–39.
- É. Kiss Katalin 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. Előadás. Elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetében .
- Faluvégi Katalin – Keszler Borbála – Laczkó Krisztina – Lengyel Klára – Rácz Endre 1994. Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Tanulmányok, előadásvázlatok, összefoglalások, táblázatok. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Fejes László 2003. Egy degrammatikalizációs folyamat az udmurtban: *make* 'valami (htlan nm.) > *izé* (fn.)'. In: Folia Uralica Debreceniensia 10: 103–106.
- von Fintel, Kai 1994. The Formal Semantics of Grammaticalization. In: Beckman, Jill (ed.). Proceedings of the North East Linguistic Society (NELS) 25. GLSA, Amherst, Massachusetts. 176–190. (<http://web.mit.edu/fintel/www/grammar.pdf>)
- Fischer, Olga – Rosenbach, Anette 2000. Introduction. In: Fischer, Olga – Rosenbach, Anette – Stein, Dieter (eds). Pathways of Change. Grammaticalization in English. Studies in Language Companion Series Vol. 53. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 1–37.
- Forgács Tamás 1993/1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. In: Néprajz és Nyelvtudomány 35: 17–23.
- Forgács Tamás 1999. Bővítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.). A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 23–44.
- Forgács Tamás 2003. Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. In: Magyar Nyelv 99: 259–273, 412–427.
- Forgács Tamás 2004. Grammaticalisation and Preverbs. In: Acta Linguistica Hungarica 51: 45–84.
- Fóris-Ferenczi Rita 2005. A visszahatás kifejezése a magyar nyelvben történeti megközelítésben. Erdélyi Tudományos Füzetek 251. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (<http://mek.oszk.hu/03100/03131/>)
- Fraser, Bruce – Malamud-Makowski, M. 1996. English and Spanish Contrastive Discourse Markers. In: Language Sciences 18: 863–881.
- Fraser, Bruce 1999. What Are Discourse Markers? In: Journal of Pragmatics 31: 931–952.

- Gaeta, Livio 1998. Some Remarks on Analogy, Reanalysis and Grammaticalization. In: Giacalone-Ramat, Anna – Hopper, Paul J. (eds). *The Limits of Grammaticalization*. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 89–106.
- Geurts, Bart 2000. Explaining grammaticalization (the standard way). In: *Linguistics* 38: 781–788. (www.ru.nl/filosofie/tfl/bart/papers/gramma.pdf)
- Giacalone-Ramat, Anna 1998. Testing the Boundaries of Grammaticalization. In: Giacalone-Ramat, Anna – Hopper, Paul J. (eds). *The Limits of Grammaticalization*. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 107–128.
- Giacalone-Ramat, Anna – Hopper, Paul J. 1998. Introduction. In: Giacalone-Ramat, Anna – Hopper, Paul J. (eds). *The Limits of Grammaticalization*. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 1–12.
- Givón, Talmy 1979. *On Understanding Grammar*. Academic Press, New York
- Gombocz Zoltán 1949. *Syntaxis. Történeti magyar nyelvtan V.* PPTE Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 111–152.
- Grice, H. Paul 1997. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.). *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 213–227.
- Gugán Katalin 2005. Időhatározói alárendelő kötőszavak grammatikalizációja a szurguti osztjákban. Elhangzott a Budapesti Uráli Műhely c. nemzetközi konferencián. 2003. szeptember 4–6. Megjelenik a konferencia kötetében.
- Haader Lea 1991. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 728–741.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 506–665.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). In: *Magyar Nyelvőr*. 125: 354–371.
- Haader Lea 2003. Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.). *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 260–267, 500–560, 677–690, 771–775, 840–846.
- Hamann, Marc 2000. Disc: Review Newmeyer. *LINGUIST List* 11.109 19 Jan 2000 <http://linguistlist.org/issues/11/11-109.html>
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard 1998a. *The Function of Discourse Particles. A Study With Special Reference to Spoken Standard French*. *Pragmatics & Beyond. New Series* 53. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 65–90.

- Hansen, Maj-Britt Mosegaard 1998b. The Semantic Status of Discourse Markers. In: *Lingua* 104: 235–260.
- Hansen, Björn 2003. The Grammaticalization (and Degrammaticalization?) of Modals in Slavonic. In: Berger Tilman – Gutschmidt Karl (hrsg.). *Funktionale Beschreibung slavischer Sprachen. Beiträge zum 13. Internationalen Slavistenkongress Ljubljana 2003*. Sagner, München. (http://www.uni-regensburg.de/Fakultaeten/phil_Fak_IV/Slavistik/institut/hansen/DOWNLOAD/grammaticalization.pdf)
- Haspelmath, Martin 1994. Functional categories, X-bar-theory, and grammaticalization theory. In: *Sprachtypologie und Universalienforschung* 47/1: 3–15.
- Haspelmath, Dahl 1996a: Disc: Grammaticalization. *LINGUIST List* 7.1170 Aug 18 1996. <http://www.ling.ed.ac.uk/linguist/issues/7/7-1170.html#1>
- Haspelmath, Dahl 1996b: Disc: Grammaticalization. *LINGUIST List* 7.1208 Aug 31 1996. <http://linguistlist.org/issues/7/7-1208.html>
- Haspelmath, Martin 1998. Does grammaticalization need reanalysis? In: *Studies in Language* 22/2: 315–351. (<http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/1998gre.pdf>)
- Haspelmath, Martin 1999. Why is grammaticalization irreversible? In: *Linguistics* 37/6: 1043–1068. (<http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/1999irr.pdf>)
- Haspelmath, Martin 2000a. Why can't we talk to each other? A review article of Newmeyer, Frederick 1998. *Language form and language function*. Cambridge: MIT Press. In: *Lingua* 110/4: 235–255. (<http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/2000new.pdf>)
- Haspelmath, Martin 2000b. The relevance of extravagance: A reply to Bart Geurts. In: *Linguistics* 38: 789–798.
- Haspelmath, Martin 2001. Word classes/parts of speech. In: Baltes, Paul B. – Smelser, Neil J. (eds). *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Pergamon, Amsterdam. 16538–16545. (<http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/2001wcl.pdf>)
- Haspelmath, Martin 2002a. *Functionalist Linguistics: Usage-based Explanations of Language Structure*. <http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/Haspelmath9Handouts.pdf>
- Haspelmath, Martin 2002b. On Directionality in Language Change with Particular Reference to Grammaticalization. <http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/Directionality.pdf>
- Haspelmath, Martin 2004. On directionality in language change with particular reference to grammaticalization. In: Fischer, Olga – Norde, Muriel – Perridon, Harry (eds). *Up and down the cline: The nature of grammaticalization*.

- Typological Studies in Language, 59. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 17–44. (<http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/2004dir.pdf>)
- Havas Ferenc 2004. Objective Conjugation and Medialisation. In: *Acta Linguistica Hungarica* 51: 95–141.
- Heine, Bernd 1993. *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. Oxford University Press, New York – Oxford. 30–59, 130–132.
- Heine, Bernd 1997. *Possession: Cognitive sources, forces, and grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünnemeyer, Friederike 1991a. *Grammaticalization: a conceptual framework*. The University of Chicago Press, Chicago – London
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünnemeyer, Friederike 1991b. From cognition to grammar: Evidence from African languages. In: Heine, Bernd – Traugott, Elisabeth Closs (eds). *Approaches to grammaticalization 1–2. Typological studies in language 19*. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 149–187.
- Heine, Bernd – Traugott, Elisabeth Closs (eds) 1991. *Approaches to grammaticalization 1–2. Typological studies in language 19*. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam.
- Heine, Bernd 2003. Grammaticalization. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds). *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics. Blackwell Publishing, Oxford. 575–601.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge
- Herman József 1967. A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 155–168.
- Himmelmann, Nikolaus P. 2003: Lexicalization and grammaticization: opposite or orthogonal? http://www.linguistics.ruhr-uni-bochum.de/~himmelmann/lx_vs_gram_nh.pdf
- Honti László – Kiefer Ferenc 2003. Verbal 'Prefixation' in the Uralic Languages. In: *Acta Linguistica Hungarica* 50: 137–153.
- Hopper, Paul J. 1987. Emergent Grammar. In: *Berkeley Linguistics Society Vol. 13*: 139–157. (<http://beaugrande.bizland.com/FunctionForm.htm>)
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elisabeth C. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge
- Hopper, Paul J. 1991. On Some Principles of Grammaticization. In: Heine, Bernd – Traugott, Elisabeth Closs (eds). *Approaches to grammaticalization 1–2. Typological studies in language 19*. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 17–35

- Hopper, Paul J. 1992. Grammaticalization. In: Bright, William (ed.). International Encyclopedia of Linguistics. Vol. 2. Oxford University Press, New York – Oxford. 79–81.
- Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.) 1993. Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest
- Horváth Katalin 1998. Állapot és folyamat a mellérendelő szóösszetételek vizsgálatában. In: Zoltán András (szerk.). Nyelv – stílus – irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. Születésnapjára. ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék, Budapest. 258–263.
- Horváth Katalin 1999. Grammatikalizáció és szófejtés. Hozzászólás *-hat/-het* képzőnk keletkezéséhez. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.). Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. ELTE BTK, Budapest. 160–164.
- Horváth Katalin 2000. Mellérendelő szószerkezetek szerepe grammatikai morféma kialakulásában. Hogyan keletkezhetett *-kál, -kél* képzőnk? In: Földi Éva – Gadányi Károly (szerk.). Vox Humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára. ELTE BTK Fonetika Tanszék, Budapest. 215–221.
- Horváth Katalin 2005. Lexikalizálódás vagy grammatizálódás? A szóösszetételek kialakulásának kérdéséhez. Megjelenés előtt.
- Horváth László 2003. Szószerkezet-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.). Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 234–250, 430–482, 663–673, 757–769, 831–837.
- Hölker, Klaus 2003. Delokutivität, Possessive und die italienischen Verwandtschaftsbezeichnungen. http://www.linguistik-online.de/13_01/hoelker.pdf
- von Humboldt, Wilhelm 1822. Über das Entstehen der grammatischen Formen, und ihren Einfluss auf die Ideenentwicklung. In: Gesammelte Schriften. Band 4. 285–313.
- Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 461–475.
- Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 716–771.
- Ijbema, Aniek 2002. Grammaticalization and infinitival complements in Dutch. Thesis. LOT, Utrecht (<http://www.lotpublications.nl/publish/articles/000106/bookpart.pdf>)

- Itkonen, Esa 1998. Mitä on 'kieliopillistuminen'? In: Pajunen, Anneli (toim.). Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 11–41.
- Itkonen, Esa 2002. Grammaticalization as an Analogue of Hypothetico-Deductive Thinking. In: Diewald, Gabriele – Wischer, Ilse (eds). New Reflections on Grammaticalization. Typological Studies in Language Vol. 49. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 413–422.
- Janda, Richard D. 2001. Beyond „pathways” and „unidirectionality”: on the discontinuity of language transmission and the counterability of grammaticalization. In: Language Sciences 23: 265–340.
- Joseph, Brian D. 2000. Is There Such a Thing As „Grammaticalization”? In: Language Sciences 2001: 163–186. (<http://www.ling.ohio-state.edu/~bjoseph/publications/2000isth.pdf>)
- Joseph, Brian D. 2003. Morphologization from Syntax. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard (eds). Handbook of Historical Linguistics. Blackwell Publishing, Oxford. 472–492. (<http://www.ling.ohio-state.edu/~bjoseph/publications/2001morp.pdf>)
- Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds) 2003. Handbook of Historical Linguistics. Blackwell Publishing, Oxford
- Juhász Dezső 1991a. A kötőszók. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rác Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 476–500.
- Juhász Dezső 1991b. A módosítószók. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rác Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 501–513.
- Juhász Dezső 1992a. A kötőszók. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rác Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 772–814.
- Juhász Dezső 1992b. A módosítószók. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rác Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 815–838.
- Juhász Dezső 1999. Az ómagyar nyelvi normáról és Sylvester nyelvtanáról néhány kötőszó kapcsán. In: Magyar Nyelv 95: 453–456.
- Juvonen, Päivi 2000. Grammaticalizing the Definite Article. A study of definite adnominal determiners in a genre of spoken Finnish. Thesis. Stockholm University, Stockholm. <http://www.ling.su.se/staff/juvonen/Thesis.pdf>
- Károly Sándor 1953. A *nézve* névutó történetéhez. In: Magyar Nyelv 49: 461–463.

- Károly Sándor 1957. Elkülönítő–kiemelő szerepű névutóink történetéhez. In: Magyar Nyelv 53: 103–108.
- Károly Sándor 1980. Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. Szintetikus és analitikus változások a magyar nyelvben. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.). Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlete és jelentéstana köréből. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 121–156.
- Katona Krisztina 2000. Névutó szerepű határozói igenevek a Bécsi Kódexben. In: Magyar Nyelvjárások 38: 209–219.
- Katona Krisztina 2003. A határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközök rendszere a Bécsi Kódexben. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem, Debrecen
- Kearns, Kate 2000. Implicature and Semantic Change. <http://www.ling.canterbury.ac.nz/documents/implicature.pdf>
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.). Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 75–136.
- Kerswill, Paul 1996. Children, Adolescents, and Language Change. In: Language Variation and Change 7: 177–202.
- Kertész, András 2000a. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. In: Magyar Nyelvőr 124: 209–225.
- Kertész, András 2000b. A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai. In: Magyar Nyelv 96: 402–417.
- Keszler Borbála 1998. Bevezető szók és kifejezések. In: Zoltán András (szerk.). Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológia Tanszék, Budapest. 296–298.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000a. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Keszler Borbála 2000b. A határozószó. In: Keszler Borbála (szerk.). Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 209–222.
- Kiefer Ferenc 1999. Alaktan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter. Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest. 187–290.
- Kiefer Ferenc 2000b. A kognitív nyelvészet: új paradigma? In: Pléh Csaba – Kampis György – Csányi Vilmos (szerk.). A megismeréskutatás útjai. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–143.
- Kiefer Ferenc 2000c. A morfológia. In: Kiefer Ferenc (szerk.). Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 23–73.

- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.). Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 137–164.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. Magyar Nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest
- Klemm Antal 1921. Az *is*, és kötőszó történetéhez. In: Magyar Nyelv 17: 163–167.
- Klemm Antal 1928–42. Magyar történeti mondattan. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest. 221–253.
- Korompay Klára 1991a. A névszójelezés. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 259–283.
- Korompay Klára 1991b. A névszóragozás. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 284–318.
- Korompay, Klára 1992a. A névszójelezés. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 321–354.
- Korompay Klára 1992b. A névszóragozás. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 355–410.
- Kövecses, Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.). A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Pólya Kiadó, Budapest. 50–82.
- Kövecses Zoltán 2005. A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Budapest
- Kugler Nóra 2000. A mondatszók. In: Keszler Borbála (szerk.). Magyar Grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 292–304.
- Kugler Nóra 2002. A módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében. Doktori mestermunkák. Osiris Kiadó, Budapest
- Kugler Nóra 2003. A módosítószók funkciói. Nyelvtudományi Értekezések 152. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kuryłowicz, Jerzy 1965. The evolution of grammatical categories. In: Diogenes 51: 55–71.
- Ladányi Mária 1993. Az igekötővé válás tényezői. In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.). Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 129–136.
- Ladányi Mária 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvelméleti keretben. In: Magyar Nyelv 94: 407–423.

- Ladányi Mária 1999. Poliszémia és grammatikalizáció. In: Geccsó Tamás (szerk.). Poliszémia, homonímia. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányához II. Tinta Kiadó, Budapest. 124–134.
- Ladányi Mária 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. Elhangzott a Budapesti Uráli Műhely c. nemzetközi konferencia meghívott nyitóelőadásaként 2003. szeptember 4-én. Megjelenik a konferencia kötetében.
- Langacker, Ronald W. 1977. Syntactic Reanalysis. In: Li, Charles N. (ed.). *Mechanisms of Syntactic Change*. University of Texas Press, Austin – London. 57–139.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Stanford University Press, Stanford
- LaPolla, Randy J. 1997. Grammaticalization as the Fossilization of Constraints on Interpretation: Towards a Single Theory of Communication, Cognition, and the Development of Language. http://www.latrobe.edu.au/linguistics/stlapolla_data/PublicationItems/Unpublished/GACRT.pdf
- Lass, Roger 1994. Black holes: summary. LINGUIST List 5.524 06 May 1994. <http://www.linguistlist.org/issues/5/5-524.html>
- Lehmann, Christian 1982. Thoughts on Grammaticalization: A Programmatic Sketch. *Arbeiten des Kölner Universalien-Projekts* 48. Universität zu Köln, Institut für Sprachwissenschaft, Cologne
- Lehmann, Christian 1989. Markedness and grammaticalization. In: Mišeska Tomić, Olga (ed.). *Markedness in Synchrony and Diachrony*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 175–190.
- Lehmann, Christian 1995. Thoughts on Grammaticalization. LINCUM EUROPA, München–Newcastle
- Lehmann, Christian 2002a. Thoughts on Grammaticalization. Second, revised edition. Christian Lehmann, Erfurt
- Lehmann, Christian 2002b. New Reflections on Grammaticalization and Lexicalization. In: Diewald, Gabriele – Wischer, Ilse (eds). *New Reflections on Grammaticalization*. *Typological Studies in Language* Vol. 49. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 1–29.
- Lehmann, Christian 2005. Theory and Method in Grammaticalization. http://www.uni-erfurt.de/sprachwissenschaft/personal/lehmann/CL_Publ/Theory&method_in_grammaticalization.pdf
- Lengyel Klára 1989. Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: Rácz Endre (szerk.). *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 181–217.
- Lenk, Uta 1998. Discourse Markers And Global Coherence in Conversation. In: *Journal of Pragmatics* 30: 245–257.

- Lichtenberk, Frantisek 1991. On the Gradualness of Grammaticalization In: Traugott, Elizabeth C. – Heine, Bernd (eds). *Approaches to Grammaticalization*. Vol 2. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 37–80.
- Lightfoot, David 1979. *Principles of Diachronic Syntax*. Cambridge University Press, Cambridge
- Lightfoot, David 1991. *How to Set Parameters: Arguments from Language Change*. MIT Press, Cambridge
- Lightfoot, David 1999. *The development of language: Acquisition, change and evolution*. Blackwell Publishing, Oxford
- Lightfoot, David. 2003. Grammatical approaches to syntactic change. In: Janda, Richard D. – Joseph, Brian D. (eds). *Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Publishing, Oxford. 495–508.
- Lin, Chienjer Charles 2004. *The Origin of Syntax: Debates between Formalism and Functionalism*. Graduate Student Mini-Conference, Linguistics, The University of Arizona, Tucson. March 5 2004.
- Lindström, Therese 2005. *The History of the Concept Grammaticalisation*. Thesis. http://www.shef.ac.uk/language/research/personnel/therese_thesis.pdf
- Gregg, Kevin 2000. Disc: Newmeyer: Language Form & Language Function. LINGUIST List 11.169 24 Jan 2000. <http://www.ling.ed.ac.uk/linguist/issues/11/11-169.html>
- Majtyinszkaja, K. E. 1980. Névutókból alakult esetragok a magyarban és a rokon nyelvekben. In: Imre Samu – Szathmári István (szerk.). *A magyar nyelv grammatikája*. Nyelvtudományi Értekezések 104. Akadémiai Kiadó, Budapest. 539–542.
- McMahon, April 1994. *Understanding Language Change*. Cambridge University Press, Cambridge
- McMahon, April 2002. *Approaches to Language Change*. Summer School Düsseldorf. <http://www.phil-fak.uni-duesseldorf.de/summerschool2002/McM4.pdf>
- Meillet, Antoine 1912/1921. L'évolution des formes grammaticales. In: *Linguistique historique et linguistique générale*. Champion, Paris. 130–148.
- Méndez-Naya, Belén 2003. English Intensifiers and Grammaticalization. *New Reflections on Grammaticalization* 3. Abstracts. http://www.usc.es/ia303/Gramma3/abstracts.html#link_frame
- Mills, Carl 2001. „Case”. <http://www.linguistlist.org/~ask-ling/archive-most-recent/msg06030.html>
- Nádasdy Ádám 2003. Egy nyelvtani kacsintás. In: *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002*. Magvető, Budapest. 200–203.

- Newmeyer, Frederick J. 1996: Grammaticalization: Summary and discussion. LINGUIST List 7.1158 14 Aug 1996. <http://linguistlist.org/issues/7/7-1158.html>
- Newmeyer, Frederick J. 1998. Language Form and Language Function. MIT Press, Cambridge – London
- Newmeyer, Frederick J. 2000. Reply to Hilferty on LFLF. Disc: Newmeyer: Language Form & Language Function. LINGUIST List 11.112 20 Jan 2000 <http://www.ling.ed.ac.uk/linguist/issues/11/11-112.html>
- Newmeyer, Frederick J. 2001. Deconstructing grammaticalization. In: Language Sciences 23:187–229.
- Noonan, Michael 1999. Non-structuralist Syntax. In: Darnell, Michael – Moravcsik, Edith – Newmeyer, Frederick J. – Noonan, Michael – Wheatley, Kathleen (eds). Functionalism & Formalism in Linguistics: General Papers. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam (<http://www.uwm.edu/~noonan/funcform.paper.pdf>)
- Norde, Muriel 2001. Deflexion as a Counterdirectional Factor in Grammatical Change. In: Language Sciences 23: 231–264.
- Norde, Muriel 2002. The Final Stages of Grammaticalization: Affixhood and Beyond. In: Diewald, Gabriele – Wischer, Ilse (eds). New Reflections on Grammaticalization. Typological Studies in Language Vol. 49. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 45–65.
- Nyelvészeti vitafórum: „Rag -- jel – képző” topik. <http://seas3.elte.hu/nyelvezforum/viewtopic.php?t=60&postdays=0&postorder=desc&start=0>
- Onodera, Noriko Okada 1995. Diachronic Analysis of Japanese Discourse Markers. In: Jucker, Andreas H. (ed.). Historical Pragmatics. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 573–647.
- Onodera, Noriko Okada 2002. Japanese Discourse Markers: Synchronic and Diachronic Discourse Analysis. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam
- Oratro, Pavel 2000. Review: Newmeyer: Language Form & Language Function. LINGUIST List 11.130 21 Jan 2000. <http://www.ling.ed.ac.uk/linguist/issues/11/11-130.html>
- Papp Zsuzsanna 1991. A mellérendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 746–751.
- Papp Zsuzsanna 1995. A mellérendelő mondatok. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 719–757.

- Pátrovics Péter 2002. Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. In: Magyar Nyelvőr 126: 481–489.
- Péteri Attila 2001. Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. In: Magyar Nyelvőr 125: 94–102.
- Plag, Ingo 1994. Creolization and language change. A comparison. In: Adone, Dany – Plag, Ingo (eds). Creolization and language change. Niemeyer, Tübingen. 3–21.
- Plag, Ingo 1998/2002. On the Role of Grammaticalization in Creolization. <http://www.uni-siegen.de/~engspra/Papers/Creole/grammati.pdf>
- Pusztai (főszerk.) 2003. Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Rácz Endre 1963. A magyar nyelv következményes mondatai. Nyelvtudományi Értekezések 39. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Rácz Endre 1977. A *tehát* (*tahát*) kötőszóvá fejlődésének kezdetei. In: E. Abaffy Erzsébet (szerk.). Magyar nyelvtörténet. Tankönyvkiadó, Budapest, 220–224.
- Rédei Károly 1977. Szófejtések. In: Nyelvtudományi Közlemények 79: 201–216.
- Roberts, Ian 1993. A Formal Account of Grammaticalisation in the History of Romance Futures. In: Folia Linguistica Historica 13/1–2: 219–258.
- Roberts, Ian – Roussou, Anna 1999. A Formal Approach to Grammaticalization. In: Linguistics 37: 1011–1041.
- Roberts, Ian – Roussou, Anna 2003. Syntactic Change: A Minimalist Approach to Grammaticalization. Cambridge University Press, Cambridge
- Robins, Robert Henry 1999. A nyelvészet rövid története. Osiris Kiadó, Budapest
- Römer, Christine 2003. Grammaticalization and lexicalization processes of phrases with verbs. In: Collocations and Idioms Conference: linguistic, computational, and psycholinguistic perspectives. Berlin, 18–20 September 2003.
- Rubba, Jo 1994. Grammaticization as Semantic Change. A Case Study of Preposition Development. In: Pagliuca, William (ed.). Perspectives on Grammaticalization. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 81–101.
- Sándor Klára – Kampis György 2000. Nyelv és evolúció. In: Replika 40: 125–143.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172, 352–371, 610–617, 719–724, 800–803.
- de Saussure, Ferdinand 1967. Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Budapest
- Schourup, Lawrence 1999. Discourse Markers. In: Lingua 107: 227–265.
- Sebestyén Árpád 1965. A magyar nyelv névutórendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Sebestyén Árpád 1991. Névutórendszerünk kutatásának történetéhez. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.). Tanulmányok a magyar nyelv tudomány történetének témaköréből. Akadémiai Kiadó, Budapest. 578–593.

- Sebestyén Árpád 2002. A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.). A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 80., Debrecen
- S. Hámori Antónia 1991a. Az alárendelő szerkezetek. A főnévi szerkezetek. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 676–715.
- S. Hámori Antónia 1991b. Az alárendelő szerkezetek. A melléknévi, számnévi és határozó(szó)i szerkezetek. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 716–723.
- S. Hámori Antónia 1995a. Az értelmező jelzős szerkezetek. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 385–407.
- S. Hámori Antónia 1995b. A határozói és határozószoji szerkezetek. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 462–473.
- Siegel, Jeff [é. n.]. Tok Pisin. <http://www.une.edu.au/langnet/tokpisin.htm#grammar-hce>
- Simonyi Zsigmond 1881. A magyar kötőszók. MTA, Budapest. 19–52.
- Simonyi Zsigmond 1881–1883 [1888]. A magyar határozók I–II. MTA, Budapest
- Simonyi Zsigmond 1898. Még egyszer a *-val/-vel*. In: Magyar Nyelvőr 27: 133–134.
- Simonyi Zsigmond 1905. A magyar nyelv. Második, átdolgozott kiadás. Athenaeum, Budapest
- Simonyi Zsigmond – Balassa József 1895. Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. I. Magyar hangtan és alaktan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 640–716.
- Sipos Pál 1991. A névmások. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 353–400.
- Sipőcz Katalin 2005. Térbeli tájékozódás és grammatikalizáció. Elhangzott a Budapesti Uráli Műhely c. nemzetközi konferencián. 2003. szeptember 4–6. Megjelenik a konferencia kötetében.
- Stephenson, John 1999. What is the Relationship Between Grammaticalization and Reanalysis? <http://www.linguistics.org.uk/grammaticalization.pdf>
- Strömsdörfer, Christian – Vennemann, Theo 1995. Das Verhältnis des Syntaxwandels zur Theorie der Sprachzustände. In: Jacobs, J. – von Stechow, A. – Sternefeld,

- W. – Vennemann, Theo (hrsg.). Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. 2. Halbband. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1126–1135.
- Szegfű, Mária 1991. A névszóképzés. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rác Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 188–258.
- Szegfű Mária 1992. A névszóképzés. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rác Endre (szerk.). A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 268–320.
- Szinnyei József 1933. Még egyszer a *-val*, *-vel* rag eredetéről. In: Magyar Nyelv 29: 129–142.
- Tender, Tönu 1997. Az ész szleng és kutatása. In: Kis Tamás (szerk.). A szleng útjai és lehetőségei. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 91–118.
- Thompson, Sandra 1992. Functionalism. In: Bright, William (ed.). International Encyclopedia of Linguistics Band 2. Oxford University Press, Oxford
- Trask, Larry 1996. Disc: Grammaticalization. LINGUIST List 7.1208 Aug 31 1996. <http://linguistlist.org/issues/7/7-1208.html>
- Traugott, Elizabeth C. 1995. The Role of the Development of Discourse Markers in a Theory of Grammaticalization. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>
- Traugott, Elizabeth C. 1997. The Discourse Connective after all: A Historical Pragmatic Account. http://www.stanford.edu/~traugott/papers/after_all.pdf
- Traugott, Elizabeth C. 1999a. From Subjectification to Intersubjectification. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/subject2intersubject.pdf>
- Traugott, Elizabeth C. 1999b. Why must is not moot. Paper presented at the Fourteenth International Conference on Historical Linguistics, Vancouver, Canada, August 1999.
- Traugott, Elizabeth C. 2000. From Etymology to Historical Pragmatics. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/etymology2pragmatics.pdf>
- Traugott, Elizabeth C. 2001. Legitimate counterexamples to unidirectionality. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/Freiburg.Unidirect.pdf>
- Traugott, Elizabeth C. 2003. Constructions in Grammaticalization. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds). The Handbook of Historical Linguistics. Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Melbourne–Berlin. 624–647.
- Traugott, Elizabeth C. 2004 Exaptation and grammaticalization. In: Akimoto, Minoji (ed.). Linguistic Studies Based on Corpora. Hituzi Syobo Publishing Co., Tokyo. 133–156. (<http://www.stanford.edu/~traugott/papers/Traugott.Exapt.pdf>)

- Traugott, Elizabeth Closs – König, Ekkehard 1991. The semantics-pragmatics of grammaticalization revisited. In: Traugott, Elizabeth C. – Heine, Bernd (eds) *Approaches to Grammaticalization*. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 189–218.
- Trillo, Jesús Romero 2002. The Pragmatic Fossilization of Discourse Markers in Non-native Speakers of English. In: *Journal of Pragmatics* 34: 769–784.
- Weber, Tilo 1997. The Emergence of Linguistic Structure: Paul Hopper’s Emergent Grammar Hypothesis Revisited. In: *Language Science* 19/2: 177–196.
- Waltereit, Richard 2002a. The Rise of Discourse Markers in Italian: A Specific Type of Language Change. <http://homepages.uni-tuebingen.de/richard.waltereit/papers/wal2.pdf>
- Waltereit, Richard 2002b. Imperatives, Interruption in Conversation, and the Rise of Discourse Markers: a Study of Italian *guarda*. In: *Linguistics* 40: 987–1010.
- Willis, David 2003. Syntactic Lexicalisation as a Third Type of Degrammaticalisation. In: Astruc, Lluïsa – Richards, Marc (eds). *Cambridge Occasional Papers in Linguistics* 1: 251–274. (people.pwf.cam.ac.uk/dwew2/li7/willis.pdf; <http://www.mml.cam.ac.uk/ling/copil/Vol1/willis.pdf>)
- Wischer, Ilse 2000. Grammaticalization versus lexicalization – ‘methinks’ there is some confusion. In: Fischer, Olga – Rosenbach, Anette – Stein, Dieter (eds). *Pathways of Change: Grammaticalization in English*. John Benjamins, Philadelphia – Amsterdam. 355–370.
- Wohlgemut, Jan 1997. Grammatical Categories and Their Realisations in Tok Pisin of Papua New Guinea. <http://www.linguist.de/TokPisin/tp02-en.htm>
- Zsilinszky Éva 1991. A névutók. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 442–460.
- Zsilinszky Éva 1992. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.). *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor*. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 696–715.

Tartalomjegyzék

- 1. Bevezetés
1
- 2. Elméleti bevezető**
5
 - 2. 1. A grammatikalizációkutatás rövid története**
5

2. 1. 1. <i>A grammatikalizációkutatás történetének szakaszolása</i>	5
2. 1. 2. <i>Meillet és Kuryłowicz</i>	8
2. 1. 3. <i>A grammatikalizációkutatás önálló területté válása</i>	9
2. 1. 4. <i>Grammatikalizációkutatás Magyarországon</i>	24
2. 2. <i>Mi a grammatikalizáció?</i>	28
2. 2. 1. <i>A grammatikalizáció meghatározásai</i>	28
2. 2. 1. 1. <i>A grammatikalizáció „hagyományos” felfogása</i>	29
2. 2. 1. 2. <i>Újabb definíciók: nyitás a pragmatika felé</i>	36
2. 2. 1. 3. <i>További grammatikalizációdefiníciók: táguló használat</i>	38
2. 2. 1. 4. <i>Problémák a grammatikalizációdefiníciókkal kapcsolatban</i>	41
2. 2. 2. <i>A grammatikalizáció jellemző vonásai</i>	45
2. 2. 2. 1. <i>A grammatikalizáció szemantikai–pragmatikai változásai</i>	46
2. 2. 2. 2. <i>Formai és szerkezeti változások a grammatikalizációban (morfo-szintaktikai és fonológiai változások)</i>	64

3. Elméleti problémák a grammatikalizációkutatásban

81

3. 1. *Funkcionalista és formalista kutatások*

81

3. 1. 1. <i>A formalista és a funkcionalista irányzatok általános bemutatása</i>	83
3. 1. 2. <i>A formalista és a funkcionalista irányzatok főbb fogalmai és különbségei</i>	86
3. 1. 3. <i>A formalista és a funkcionalista irányzatok a nyelvi változásokról és a grammatikalizációról</i>	92
3. 1. 4. <i>A paradigmák és a tudományosság fogalma</i>	94

3. 1. 5. <i>Viták és vélemények a grammatikalizáció státusáról</i>	
96	
3. 1. 5. 1. A LINGUIST List-vita	
96	
3. 1. 5. 2. Newmeyer: Nyelvi forma és nyelvi funkció I.	
99	
3. 1. 5. 3. Degrammatikalizációs példák és felülvizsgálatuk	
105	
3. 1. 5. 4. Newmeyer: Nyelvi forma és nyelvi funkció II.	
127	
3. 2. <i>A grammatikalizáció és más nyelvváltozások: lexikalizáció, reanalízis, analógia, exaptáció és pragmatikalizáció</i>	130
3. 2. 1. <i>Lexikon és grammatika fogalmáról a grammatikalizációkutatásban</i>	130
3. 2. 2. <i>A lexikalizáció</i>	135
3. 2. 3. <i>A reanalízis</i>	140
3. 2. 4. <i>Az analógia</i>	147
3. 2. 5. <i>Exaptáció</i>	149
3. 2. 6. <i>Pragmatikalizáció</i>	151
3. 2. 6. 1. <i>A diskurzusjelölők jellemzése</i>	151
3. 2. 6. 2. <i>A diskurzusjelölők kialakulása és a grammatikalizáció</i>	156
3. 2. 7. <i>Konklúziók</i>	163
4. <i>Esettanulmányok</i>	172
4. 1. <i>Bevezetés</i>	172
4. 2. <i>A -val/-vel határozórag problematikája</i>	172
4. 3. <i>A határozó(szó)i (alaptagú) szerkezeteket érintő grammatikalizációs változások a középmagyar korban</i>	184
4. 3. 1. <i>Bevezetés</i>	184
4. 3. 2. <i>A határozószói alaptagú szerkezetek grammatikalizációs változásai</i>	185
4. 3. 2. 1. <i>A kötött határozós szerkezetek változásai</i>	185
4. 3. 2. 2. <i>A szabad határozós szerkezetek grammatikalizációs változásai a középmagyarban</i>	194
4. 3. 2. 3. <i>A sajátos határozói csoportokban lezajló grammatikalizációs változások</i>	195
4. 4. <i>Két magyar diskurzusjelölő grammatikalizációja</i>	207
4. 4. 1. <i>A melleleg diskurzusjelölő grammatikalizációja</i>	207
4. 4. 2. <i>A más szóval diskurzusjelölő grammatikalizációja</i>	212
4. 5. <i>Főbb grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben</i>	217
4. 6. <i>Záró megjegyzések és kitékintés</i>	230
Források és rövidítések	231
Bibliográfia	234

